RAD JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE ZNANOSTI I UMJETNOSTI
KNJIGA 306

ODJEL ZA FILOZOFIJU I DRUŠTVENE NAUKE

KNJIGA VI

UREDNIK

Akademik GRGA NOVAK

JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI

R A D

JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE
ZNANOSTI I UMJETNOSTI

A

Z A G R E B

1 9 5 5

Mijo Mirković

MAGDEBURŠKE CENTURIJE

1. Nazivom Magdeburške centurije označuje se ona velika Povijest crkve,[1] podijeljena u trinaest svezaka, koja je objavljena u Bazelu, tiskom Ivana Oporina u 15 godina od 1559. do 1574. Svaki svezak čini jednu centuriju, u kojoj je obrađeno po jedno stoljeće od prvog do trinaestog.[2] Sveske i nose naziv: centurija prva, druga, treća i t. d. Magdeburškim nazivaju se, jer su zamišljene, organizirane i pripremljene u Magdeburgu. Pripremali su ih i pisali pisci u borbi i progonstvu. Ma da su na njima od početka dokraja radili isti ljudi, oni su mijenjali mjesta boravka i bili su skupa samo do završetka rukopisa prvih pet svezaka. Poradi toga u Magdeburgu su napisane samo prve četiri, u Jeni peta do kraja 1561. Tada su glavni pisci bili prognani iz Jene i nikad se više nisu na jednome mjestu trajno našli. Vlačićevima

[1] Pun naslov prve centurije, koji ujedno daje obilježje i čitavu djelu glasi: »Ecclesiastica Historia, integram ecclesiae Christi ideam, quantum ad locum, propagationem, persecutionem, tranquillitatem, doctrinam, haereses, ceremonias, gubernationem, shismata, synodus, personas, miracula, martyria, religiones extra Ecclesiam, et Statum Imperii politicum attinet, secundum singulas centurias, perspicuo ordine complectens: singulari diligentia et fide ex vetustissimis et optimis historicis, patribus, et aliis scriptoribus congesta. Per aliquot studiosos et pios viros in urbe Magdeburgica«.

[2] Prve tri centurije objavljene su istovremeno (1559.) i u jednoj svesci, koja opet sadrži čitavu podjelu, kao i ostale. Prva centurija ima, osim toga, dvije knjige. Prva knjiga ima 382 stupca teksta, ne računajući predgovore i indekse, druga 684 stupca, tako da se prva centurija proteže na 1066 stupaca. Druga centurija ima 286 stupca teksta, treća 320 stupaca; četvrta, objavljena rujna 1561., ima 1574 stupca; peta, ožujka 1562., ima 1526 stupaca; šesta, ožujka 1563., ima 872 stupca; sedma, ožujka 1564., ima 668 stupaca; osma, rujna 1564., ima 942 stupca; deveta, rujna 1565., ima 640 stupaca; deseta, rujna 1567., ima 722 stupaca; jedanaesta, rujna 1567., ima 766 stupaca; dvanaesta, 1569., ima 1930 stupaca; trinaesta, siječnja 1574., ima 1378 stupaca. Svega 12.698 velikh stupaca teksta. Svaka centurija ima poseban indeks mjesta iz zavjetnih knjiga i drugi indeks osoba i predmeta. Ovaj posljednji je u prve četiri centurije četverostupačni, u ostalima trostupačni. I slog je u prve četiri centurije zbiveniji i sitnijih slova, u kasnijim slova su normalna.

nazivaju se zbog toga, jer zamisao izdavanja tako velikog djela bila je Matije Vlačića, jer je on izradio plan, program i sadržaj, jer je organizirao prikupljanje dokumentacije, sastavio kolektivno uredništvo, našao financijska sredstva i tiskaru. On je bio glava i rukovodilac čitava poduhvata, jedan od glavnih pisaca prvih pet centurija i suradnik na drugima sve do 12. centurije. Prva centurija (obrada prvog stoljeća naše ere) smatra se potpuno njegovom.[3] Kako četiri, a kasnije tri urednika potpisuju posvetu svake pojedine centurije, Vlačićev potpis uvijek je prvi, a za njim dolaze druga dva ili tri.

Vlačić je 1567. zbog svojih ponovo iznesenih oštrih stavova o prirodi čovjeka i vezanosti ljudske volje bio izložen novim progonima i zatim napušten i od samoga drugog glavnog suradnika na centurijama, Wiganda. Taj je uzmogao da spremi materijale i neke rukopise za 14., 15. i 16. centuriju, ali završni oblik rukopisi nisu dobili, a nisu nikad ni objavljeni.[4]

2. Zamisao o izdavanju sistematske crkvene povijesti rodila se u Vlačiću 1552. On je tada živio u Magdeburgu već petu godinu kao nadzornik tiskare i korektor, kao pisac bujice spisa protiv agresivnog saveza cara i pape i njihove oružane i političke intervencije za prisilno unijaćenje protestanata. Vlačić je tražio i nalazio argumente protiv carskog zakona o unijaćenju od 1547., protiv papinih bula, protiv politike Tridentskog koncila, protiv sistematske protureformacije, koja je već djelovala. Argumenti, koji su se efektno mogli upotrebiti, bili su historijski. Tražeći argumente protiv papizma, kao središnje i vrhovne crkvene ustanove, morao je zagrabiti u daleku prošlost, da istražuje njene temelje i ispituje istinitost i opravdanost dokaza, na kojima se zasnivao primat pape, da odmjerava težinu i domašaj svih onih glasova, koji su u petnaestoljetnom razvitku bili dignuti protiv papinske uzurpacije vrhovne crkvene vlasti. Tako je Vlačić došao do koncepcije Kataloga svjedoka istine. Izrađujući prvi koncept Kataloga još je pretpostavljao, da će to biti mala knjižica, da će po obujmu i po stilu biti slična onim njegovim bezbrojnim oštrim polemičkim brošurama, koje je u borbi objavljivao, i koje su imale da djeluju kao parole, kao novinski članci, kao pozivi na otpor, koji djeluje u određenoj situaciji.

Godine 1552. bio je Vlačić u Mlecima. To je već drugi put, da dolazi u Mletke poslije svog odlaska u Njemačku 1539. Prvi put je u Mlecima 1543. u posebnoj misiji, za koju se kasnije tvrdilo, da ga je slao Luther.

[3] *Gašpar Heldelin iz Lindave* objavio je 1575. poslije Vlačićeve smrti o Vlačiću svoj opsežan, dosta iscrpan, pozitivan, neposredan posmrtni govor: Eine christliche Leichpredigt über die Leiche des Ehrwürdigen und hochgelehrten Herrn M. Matthiae Flacii Illyrici, u kome, uz mnogo osjećaja, topline, priznanja i podataka, kojih drugdje nema, navodi među bitnim djelima, koja su Vlačićeva, još i »sonderlich aber prima centuria, darin seine Meinung von allen Artikeln und Punkten unseres Glaubens begriffen«. Heldelinova knjižica nema paginacije.

[4] U Wolfenbüttelu, među Wigandovim papirima i njegovom rukopisnom zaostavštinom sačuvan je pod signaturom H. 2132, 11. 11 Aug. fol. 363 jedan takav rukopis, i to XV. centurije: Historia ecclesiastica magdeburgensium Flacii et sociorum Centuria XV.

Vjerojatno je tako i bilo.[5] Ali i onaj prvi i ovaj drugi put u Mletke poduzimao je da spasi, ako bude mogao, ili bar da olakša život utamniče-niku inkvizicije, fra Baldu Lupetini, provincijalu Male braće, čovjeku, koji je izvršio najjači utjecaj na njega, koji ga je otpremio na put u protestantski svijet, koga je kao najbližeg zemljaka, sunarodnjaka i ujninog[6] brata cijenio i volio, i prema kome je stalno osjećao odgovornosti. Jer, ma da je fra Baldo bio protestant prije Vlačića i omogućio mu da postane protestant, sad je taj njegov i intimni i voljeni, rođeni fra Baldo, bio u doživotnom zatvoru, jer je ispovijedao ono isto, što i Vlačić, i isto onako gorljivo, uporno i beskompromisno. Kako je prema izvorima sigurno, da je Vlačić 1543. posjećivao Lupetinu u mletačkom zatvoru,[7] on je možda i sada dolazio do njega, bilo s pomoću rodbine, bilo njemačkih protestantskih trgovaca. A i posjećivanje zatvora i dijeljenje milostinje zatvorenicima bilo je slobodno.[8] Svakako je njegov boravak u Mlecima 1552. učvrstio u njemu predodžbu, što će biti s njemačkim protestantizmom, i s njime lično, ako bi se protestanti podvrgli odlukama Tridentskog koncila. I oni bi, i Vlačić s njima, bili stavljeni pred dilemu: ili se odreći vlastitog uvjerenja, ili svršiti ovako kao Baldo, živ uzidan u ćeliji inkvizicije.[9] I slika prave i krive crkve mogla je da se u njegovoj svijesti ukorijeni iz pogleda na toga blijedog zga-

[5] Samo i taj put u Mletke 1543. i sada 1552. izvršen je po Vlačićevoj zamisli, iako je 1543. putovao i u Lutherovoj misiji i kao kurir, koji je nosio pismo s potpisima izbornog kneza Saksonske i drugih protestantskih velikih feudalaca Njemačke mletačkom duždu i Senatu. Pismo je trebalo da spasi glavu Vlačićevu zemljaku i prvom učitelju Labinjaninu Baldu Lupetini. Godine 1543. inkvizicija je osudila Lupetinu na doživotnu robiju. 1548. inkvizicija ga je osudila na smrt, ali mu je dužd promijenio kaznu na doživotnu robiju. 1556. inkvizicija ga je osudila ponovo na smrt, i tada je osuda i izvršena. Na posljednjem procesu, koji je trajao čitavu godinu dana, od rujna 1555. do rujna 1556., Lupetina je na pitanje o nasljednicima Petrovim govorio: »Mislim, da je papa prodao Krista, da je prodao pravu svetost, milosrđe, dobrotu, blagost, strpljivost, ljubav prema bogu i prema bližnjemu, da bi kupio kraljevstvo svijeta...« Tako je govorio fra Baldo, poslije 15 godina zatočenja i mučenja. Proces je tiskan. Citat je prema djelu *Emilio Comba*, I nostri protestanti, knjiga II, Firenze 1897., str. 353–354. – Kad je Vlačić putovao u Mletke 1552., išao je doista, kako sam kaže, da bi pregledao knjižnice u Mlecima i vidio, što se iz njih može iskoristiti za pisanje crkvene historije, ali možda još i više da vidi fra Baldu Lupetinu, čovjeka sa svoga labinskoga krša, tvrdog kao i on, nepomirljiva neprijatelja papizma do zadnjeg daha, koji je sada dvaput osuđivan od inkvizicije i sam činio uvjerljiv dio crkvene povijesti. Žena Hrvatica (»una donna schiavona«, *Comba*, II, str. 335) kuhala je Baldu sve te godine hranu kod kuće i nosila mu je u zatvor.

[6] Ta Lupetinka, Vlačićeva ujna, brinula se također za brata utamničenog fratra čitavo vrijeme šaljući mu novac i hranu iz Labina (»Inoltre, mia sorella e mio cognato mi mandano quel poco che possono, e cosi fanno altri parenti e amici«. *Comba*, II, str. 335).

[7] Comba, II, str. 335.

[8] Comba, II, str. 335. Lupetina je izjavio, da je ponekad primao milostinju od onih, koji bi došli posjetiti zatvore: neko bi mu dao, neko ne bi (»e genti che visitano i prigioni ed a cui chiedo l'elemosina. Chi me la fa e chi no«.)

[9] Kad se pojavio na drugom procesu (1547) bio je fra Baldo: »Čovjek s crnom bradom u stranoj kapi, blijed u licu i s ranom na oku«, a na trećem procesu (1555) »bio je više mrtav nego živ i nesposoban da stoji na nogama, kad govori«. *Comba*, isto mjesto, str. 333. do 334. i str. 351.

ženog mučenika »više mrtva nego živa«, njemu toliko dragog: prava crkva morala je opet biti, gdje su mučenici, kriva je bila ona, koja je takve mučenike, kakav je bio fra Baldo, žive uzidivala.

Ako se za tog boravka u Mlecima utisnuo u njegovu svijest položaj, u koji je inkvizicija dovela labinskog mučenika, kao simbol njegove vlastite borbe, a dijelom i njegova vlastita stanja, iako je ta slika još pojačala njegov uporan borbeni stav prema Rimu, onako kako je možda prva osuda Lupetine na smrt od strane inkvizicije (1547) pomogla povući Vlačića u onu nepomirljivu i nemilosrdnu borbu protiv unijaćenja, – bogatstvo historijske dokumentacije u starim rukopisima mletačkih biblioteka moglo je izmijeniti njegovu prijašnju predodžbu o ograničenosti zadatka, koji je bio postavio. Tu su bili dragocjeni izvori. Bogatstvo izvora bilo je takvo, da je stvaralo mogućnosti velike, iscrpne sistematske obrade. A mletačke biblioteke, i posebno bogata i znamenita Marciana, – nisu bile jedine te vrste.

Usto, Vlačić je baš tu, u Mlecima, učio humanističke nauke, i njegov učitelj humanista Egnatius bio je historičar više nego sve drugo. Egnacijevo opsežno djelo o životu cezara[10] bilo je objavljeno tek prije šest godina, u onom istom Bazelu, gdje će odsada izlaziti velika Vlačićeva djela. Egnacije je bio napisao i djelo o uzorima slavnih ljudi Mletaka i drugih narodnosti, i to je djelo bilo tada u svom završnom obliku.[11] Oba Egnacijeva djela nisu donosila nešto novo, ni idejno, ni po kompoziciji, ni po metodi rada. U obradi te materije (historije cezara i slavnih ljudi) od Euzebija, biskupa u Palestini u 3. stoljeću, koji je obrađivao te iste dvije teme, koga je prevodio Jerolim Dalmatinac i iskorišćivao i Erazmo i Vlačić, do Egnacija bilo je bezbroj pisaca na svim stranama, koje su privlačile iste teme, koji su prepisivali jedni od drugih ili radili po istome kalupu. Bilo je važno, da je Vlačić u prvoj mladosti, između 16. i 19. svoje godine, bio zašao u historijsku sredinu i navikao se u Mlecima, gdje je starih rukopisnih knjiga bilo toliko mnogo, probleme i zbivanja posmatrati sa historijske perspektive. Oba Egnacijeva djela i on sam znatno su poslužili Vlačiću u naznaci izvora i iskorišćenja starijih pisaca kao i sistematikom, prema kojoj su primjeri uglednih ljudi svrstavani u kategorije vrlina, koje su u njihovu životu i djelu dolazile do izraza, tako da su stvarane kategorije hrabrih, požrtvovnih, izdržljivih, nesebičnih, istinitih, skromnih, vjernih, blagih, umjerenih i t. d. ljudi. Vlačić nije usvojio Egnacijevu sistematiku ni njegove mnogobrojne i raznovrsne idealne moralne kategorije, jer on

[10] *Egnatius Johannes Baptista*, Annotationes Bapt. Egn. in vitas Caesarum, Bazel, 1546, str. 810 teksta i 64 strane trostupačnog indeksa. In folio. Taj trostupačni indeks zadržat će Vlačić kasnije u Clavisu, dok će u prvim centurijama izrađivati čak četverostupačni indeks. Egnacijevo djelo obrađuje znatnim dijelom isti vremenski period, kao kasnije centurije, osobito prva četiri stoljeća, ali ide i dalje obuhvaćajući i dotadašnje turske ratove i osvajanja (»Historia Turcarum«), prema tomu bar dijelom i srednjevjekovnu povijest Južnih Slavena.

[11] *Egnatius Joh. Bapt.*, De exemplis illustrorum virorum Venetae civitatis, atque aliarum gentium, Parisii 1554. in 16.°

kao mnogo dublji historičar od svoga učitelja ne istražuje samo izolirane pojave i činjenice, nego činjenice i pojave u njihovu genetičkom nizu, dakle ne samo pojave, nego i njihove uzroke i njihove učinke. Egnacijeve kategorije vrlina Vlačić je zamijenio kategorijama zbivanja u svakom stoljeću: upravom crkvenom, doktrinom, progonima, mirnim razvitkom, propagandom, razvitkom ceremonija, herezima, šizmama, i embrionalnim počecima usporednog promatranja raznih religija, uključivši i židovsku i poganske.

Svoju zamisao izložio je Vlačić po svome povratku iz Mletaka već te godine u pismu upućenom Gašparu Nydbrucku od 10. prosinca 1552. iz Magdeburga u Beč.[12] Kad se, jedamput latio te velike zamisli i kad je na svima stranama iduće dvije godine nailazio na pozitivan odziv, Vlačić će uporno bez odaha raditi da zamisao privede u djelo.

3. Misao o pripremi pisanja i izdavanja velike crkvene povijesti Vlačić u početku i još dugo zatim, dok pripreme traju, vezuje s izdavanjem svih husitskih spisa. Tu zamisao izdavanja svih *husitskih* spisa usporedno s crkvenom povijesti Vlačić ponavlja u svojim mnogobrojnim pismima od 1552.–1553. i kasnije.[13] On želi objaviti značajne husitske dokumente, ali osobito sve dokumente o postupcima Rima i cara prema husitima, posebno o koncilima u Konstanci (1415) i u Bazelu (1433) i kasnijim dekretima. Sigurno je mučenička figura Balda Lupetine, koju je vidio u Mlecima, morala Vlačića podsjećati na gorostasnu figuru drugog velikog slavenskog mučenika, Jeronima Praškog, koji je, pošto je 360 dana bio proveo u zatvoru i na mučenju, na suđenju u Konstanci 26. V. 1416., dakle ni 150 godina prije, iznenadio sve svojom učenošću, silinom znanja, darom govora, oštroumnošću i izvanrednim pamćenjem, koji je pred samom osudom na smrt i spaljivanje govorio pred sucima superiorno i u šali, i stao tu pred sucima potpuno uz Husa, koji je već bio spaljen, ostajući pri svome učenju i uvjerenju.[14] Usporedba između učenog fra Balde Lupetine, koji je bio ne samo jak karakter, nego i velik govornik, nadmoćan prema svojim sucima i tužiteljima, načitan, pronicljiv i uvijek prisutan duhom, talentirani pjesnik i pisac, i bivšeg oxfordskog studenta i pariskog magistra Jeronima Praškog, učenjaka i viteza istovremeno, nametala se, kako zbog njihove učenosti i mučeništva, tako i zbog vjere u stvar i ispravnost stvari, koja je rodila otpor i prkos, i zbog rasipanja svog velikog znanja na suđenju, onog veličanstvenog nadmoćnog držanja pred tužiteljima i sucima in extremis.

[12] Tekst pisma sačuvan je u rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču, Cod. 10364, fol. 13, a objavio ga je *Viktor Bibl* u zbirci korespondencije između Vlačića i Nydbrucka u Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich Bd 17, 1896.

[13] Pisma Nydbrucku od 10. XII. 1552, od 1. X. 1553, od 4. XII. 1553. Tražeći da mu se preko Beča nabave i pošalju svi rukopisi o husitima, do kojih se može doći, Vlačić iznosi u pismu od 1. X. 1553.: »iam etiam illud ago ut omnia *Hussitarum scripta* in ordinem redigantur et simul imprimantur.« Rukopisna zbirka Nacionalne biblioteke u Beču, Cod. 9737, list 3 verso. Vidi fotokopiju toga pisma.

[14] *Palacký*, Geschichte von Böhmen, III. svezak, I dio, 1845, str. 387.

Centurije su se imale, već tiskane, pojaviti u onom »interimu« između vojnog i političkog poraza njemačkih protestanata (1547) i odluka Tridentskog koncila, koje su predstojale. Husitskim primjerom Vlačić je htio naznačiti, da odluke Tridentskog koncila ne mogu biti povoljnije za savremene protestante nego što su bile odluke koncila iz prošlog (15.) stoljeća prema husitskim protestantima. Kako sada (1547–1552) u Njemačkoj postoje dvije struje, jedna kompromisna i pomirljiva prema Rimu, wittenberška ili saksonska, koja ima iza sebe autoritet Melanchtonov, i druga borbena i vjerna ideji reformacije, magdeburška, koju vodi on, Vlačić, tako su kod husita prije sto godina postojale iste dvije struje: pomirljiva, praška ili Rokicanova, uz koju je bila većina velikaša i znatan dio učenih ljudi sa sveučilišta, i druga, taboritska, koja je imala čišće učenje i od samoga Husa i dalje išla od njega u kritici papizma.[15] Ništa češkim husitima nije koristila njihova pomirljivost prema Rimu i takva pomirljivost nije u stanju da očuva tekovine savremenog protestantizma.

Zamisao o izdavanju svih husitskih spisa »uređenih po redu«, »u određenom broju svezaka«,[16] i da on to skupi, sredi, uredi i izda, nije Vlačić ipak niti izveo, niti je od nje odustao. Iduće godine on će izrađivati tekst Kataloga i vršiti pripreme za centurije. Husitizam je pokret 15. stoljeća, bar u onim manifestacijama, koje su značajne za Vlačića, t. j. idejni i masovni, politički i vojni pokret druge i treće generacije iza Huša, onako kako su Vlačićev pokret i Vlačićeva borba bili pokret i borba druge generacije luterana. Prema tome on bi bio morao opsežnije biti obrađen u XV. centuriji, a ni XIV. ni XV. centurija nisu nikad završene. Godine 1556. Vlačić je postao ponovo profesor i morao se uz centurije baviti izrađivanjem crkvene doktrine svoje vlastite crkve, voditi crkvenu politiku. Sve te godine on se bavio i husitizmom, skupljao spise, vodio razgovore i pregovore s predstavnicima Češke braće[17] (u

[15] Tada je Vlačić pronašao taboritsku konfesiju i ne mogući sačekati XV. centuriju, e da je u njoj obradi, objavio ju je tiskom 16 godina kasnije kod Oporina u Bazelu: »Confessio Waldensium de plerisque nunc controversis dogmatibus ante 134 annos contra claudicantes Hussitas scripta, nostrisque temporibus, statui, ac rebus pulchre correspondens, Basileae 1568.« Vlačićeva letera dedicatoria ima 14 strana, tekst iznosi 396 strana in 16⁰ Vlačićev indeks 64 strane. Naslov ispred teksta i iza predgovora i posvete je ovaj: *»Confessio taboritarum contra Rokezanam et papistas Pragenses ante 132 annos conscripta«.* Jedini primjerak te knjige našli smo (1953) u Bavarskoj državnoj biblioteci u Münchenu (Sign. H. Eccl. 231). Na unutrašnjoj strani korice knjige stoji: »liber rarus« i na francuskom: »edition très rare«. – To Vlačićevo izdanje taboritske konfesije bilo je, kako smo iz Vlačićeve korespondencije ustanovili, u isto vrijeme u tisku kod Oporina u Bazelu, i to već 1565., kad i njegov etimološki hebrejsko-grčko-latinsko-njemačko-hrvatski rječnik, t. zv. liber hebraismorum ili »catalogus hebraismorum«, od koga nismo dosada (1955) uspjeli pronaći ni jedan primjerak.

[16] Vlačićevo pismo Nydbrucku od 4. XII. 1553.: »In animo habeo, ut nuper scripsi, omnia Bohemica seu Hussitica scripta, in certos tomos reducta imprimi curare. Si modo esset.«

[17] O sastanku između Blahoslava, predstavnika Češke braće, i Vlačića u Magdeburgu (1556) vodio je Blahoslav dnevnik, koji je više puta iskorišten (Bidlo, Kvačala, Schulte). Kako je Vlačić sa svoga doktrinskog gledišta i kao historičar doktrine upozoravao Blahoslava na veze u učenju između valdovaca (valdenza) i husita, a

Magdeburgu neposredno prije polaska u Jenu), ali kako je uza sve to davao prednost centurijama, husitski spisi nisu mogli doći na red.[18]

Kako se Vlačiću činilo, da je za tadašnje stanje reformacije bilo potrebno husitsko svjedočanstvo protiv papizma, on je takvo svjedočanstvo, ukoliko se ticalo učenja, nalazio u taborskoj konfesiji i u onim učenjima, na koja su se ona naslanjala. Taboritska konfesija, »sastavljena prije 134 godine u ime čitave Taboritske crkve, treba da je to draža vjernima, što sadrži mnogo čišće učenje nego što je bilo Husovo i njegovih učenika«. A to čišće učenje, po sudu Vlačića, nije nastalo u češkim zemljama poslije Husa, nego je tamo postojalo prije Husa i došlo je tamo prije 300 godina od lyonskih valdovaca. To se učenje bilo rasprostranilo u Češkoj, Saksonskoj, Šleskoj i Poljskoj, a došlo je tamo iz Lombardije. A za potvrdu toga Vlačić iznosi, da ima rukopisne knjige o vjerskim progonima pisane prije tri stoljeća.[19]

Konfesija taborićana je baš za to dragocjena za suvremenu reformaciju u sredini 16. stoljeća, jer sadržava borbe i zbivanja potpuno slične našim prilikama i vremenima 16. stoljeća.[20]

4. Prvi Vlačićev nacrt o izradi crkvene povijesti samo je kratka skica. Vlačić je naziva schaeda. Ona je sažeta i izrađena je već na jesen 1552. Taj kratak nacrt, kao i druge kasnije, on je odmah prepisao ili dao prepisati u više primjeraka i razaslao ih je na razne strane s opsežnim popratnim pismom. Sačuvano je više takvih pisama, a sačuvan je i tekst te prve skice. Prvu je Vlačić poslao u Beč Nydbrucku kao prilog pismu od 10. XI. 1552. Ona je sačuvana i tekst je objavljen.[21] Istu skicu i popratno pismo, koje je Vlačić uputio iz Magdeburga 7. ožujka 1553. u Frankfurt na Majni Hartmannu Beyeru, bili su u izvor-

Blahoslavu kao predstavniku češkobratske Jednote (Jednota českobratrská) bilo je u prvom redu stalo da Vlačić iskoristi svoje veze koje je tada imao sa Bečom (Nydbruckom i Maksimilijanom), da Jednota bude priznata kao konfesija i kao crkva, Vlačić je na mirnog, staloženog i praktičnog Blahoslava ostavio utisak oštrog doktrinara. Prema formulaciji Schulteja Blahoslav je zabilježio, da je Vlačić »gorljiv i učen čovjek i ono što radi, radi iskreno, ali je preponosan, tvrdokoran i nepopustljiv«. – *Dr. J. Wilh. Schulte.* Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Zenturien, 1877, str. 80.

[18] Dio husitskih spisa, koje je Vlačić skupio a nije izdao, sačuvan je u Wolfenbüttelu u facsiklima: 70, Helmst, 767 Helm. (Apologia Českých bratří, povezanih 115 listova na češkom jeziku) i 908 Helmst.

[19] U predgovoru spomenutoj taboritskoj konfesiji: »Credo autem hanc puriorem doctrinam etiam ante Huss in Bohemia et vicinis locis fuisse, ac a Waldensibus propagatam esse, occasionemque tam vehementium certaminum Huss refloruisse. Habeo enim libros inquisitionis ante 300 annos conscriptos, qui restebantur in Bohemia, Saxonia, Slesia et Polonia multos Waldensium sectatores fuisse, eamque doctrinam ex Lombardia seu Gallia cisalpina, ut eam Romani vocant, propagatam fuisse. Eo reperio solitos esse Bohemos tum collectas pecunias, tum discipulos ut praeceptoribus et ad Scholas Theologiae mittere.«

[20] Isti predgovor: »Porro hic liber etiam eo nomine gratior ac utilior lectori esse poteret quod continet actionem historiam que nostris rebus ac temporibus simillimam.«

[21] *Dr. Victor Bibl,* Briefwechsel zwischen Flacius und Nydbruck Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 1896, Band XVI, str. 8–9.

nom tekstu objavljeni već u 1723. u prvoj sistematskoj Vlačićevoj biografiji.[22] Iz tih mnogobrojnih njegovih pisama, slanih u Mecklenburg kao i Beč, u Regensburg kao i Frankfurt, u Hamburg i u Strassbourg, na čvorna mjesta i na jake ličnosti, nezavisno od toga, da li su mu ljudi, kojima je svoj nacrt slao, bili lično poznati ili nisu (Hartmann Beyer mu dotada nije bio lično poznat), vidi se sigurno, da je zamisao o centurijama njegova, kako jezgroviti prvi nacrt pokazuje istovremeno cilj poduhvata, suštinu sadržaja i način ostvarenja.

Cilj poduhvata imao je biti u tome, da se prikaže, da je prva kršćanska crkva, stara crkva, crkva u početku, bila prava, da je ta prava crkva u postupnom razvitku u toku vjekova bila iskrivljena, srozavala se na niže i postajala gora. Uzroci kvarenja bili su nemarnost, neznanje i zlonamjernost, što je sve nastajalo i raslo, kako su se ljudi na upravi crkve u toku vjekova mijenjali, a stoljeća su se nizala.[23] Ali i pri takvu stoljetnom razvitku, u kome je crkva postojala stalno gora, pri svim pogreškama pokvarenih rukovodilaca službene crkve, redovno su se, u pojedinim razmacima vremena, sad ovdje, sad ondje, javljali ispravni učitelji, koji su činili, da bi svijetlo istine jasnije zabljesnulo, da bi zatim opet mrak nadvladao. Sad (t. j. u doba reformacije u 16. stoljeću) prava je istina konačno prodrla i potpuno je obnovljena.[24] U toku svih tih minulih vjekova, kako će to povijest pokazati, bilo je pojedinaca i masa, svijesnih prave istine, i oni su istinu ne samo ispovijedali, nego su se za nju i borili. Njihova istina bila je istina stare crkve, to je istina reformacije. Ti borci u dugim vjekovima čine most i kontinuitet između stare crkve i suvremene reformacije. Oni dokazuju, da je reformacija obnova prave religiozne istine, i da je crkva, koju reformacija stvara, obnova onih slobodnih općina jednakih ljudi prvog kršćanstva.

Službeni i jednostrani crkveni pisac Joannes Cochläus u svojim komentarima o djelatnosti i spisima Luthera[25] tvrdio je, da su stari luterani isprevrtali vrlo pomno sve stare biblioteke, a da im ipak nije pošlo za rukom, da u dugom nizu vjekova pronađu ni jednog crkvenog učitelja,

[22] *Johann Balthasar Ritter*. M. Matthiae Flacii Ilyrici ehemals berühmt = und gelährten Theologi in Teutschland Leben und Tod, Franckfurth und Leipzig, I. izdanje 1723, drugo izdanje 1725, str. 398 in 16°. Tekst nacrta nalazi se na str. 62–64 prvog izdanja i na str. 49–50 drugog izdanja. Tekst pisma dolazi odmah iza teksta nacrta. – Oba izdanja Ritterove knjige o Vlačiću sačuvana su u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu. Jedno nosi potpis Dr. Velimira Gaja i potječe iz njegove knjižnice.

[23] »Utile esset scribi historiam ecclesiasticam, in quo ordine, per temporum successionem, monstraretur quomodo vera Ecclesia eiusque religio ab illa prima puritate et simplicitate, quam Apostolorum tempore habuit, paulatim successione temporum et hominum crescentibus falsitate ac erroribus declinarit in pejus, partim ob negligentiam et inscitiam, partim ob malitiam inpiorum«. Iz prvog stava Vlačićeva prvog nacrta: Scheda Flacii de conscribenda Historia Ecclesiastica iz god. 1553. Tekst od *Rittera*, izdanje 1723, str. 49.

[24] »Contra etiam quomodo subinde per aliquos verè pios non nihil instaurata sit, atque ita veritatis lux jam clarius fulserit jam tenebris impietatis augescentibus obscurata plus minusve sit, quoad tandem hisce temporibus, cum deleta ferme penitus veritas esset, ingenti Dei beneficio vera pietas sit in integro restituta«. Isto mjesto, str. 49.

[25] »De actis et scriptis Martini Lutheri Commentaria«, Mainz 1949.

koji bi odobrio Lutherove dogme.[26] Veliki poduhvat Vlačićev, nova, protestantska Povijest crkve svih 15 stoljeća prije Luthera imala je da dokaže baš suprotno: da su pravi crkveni učitelji, od Pavla i Augustina do Valda, Wicklefa, Husa i Luthera, uključivši i učitelje istočnih crkava, naučavali isto, da između njih nikakve bitne proturječnosti nema, nego postoji osnovna proturječnost između učenja njih svih i učenja i postupaka službene rimske crkve.

Sadržaj centurija, prema toj prvoj Vlačićevoj skici, treba da bude ona stoljetna borba između svijetla i tmine, u kojoj se ponekad čini, da je svijetla nestalo potpuno, a zatim opet, uvijek iznova zablista u punom sjaju. To je borba između Antihrista i Hrista, koju Vlačić formulira kao borbu Antihrista protiv svih onih, koji Hrista vole, poštuju i njegovim stopama idu. Borbe i stradanja onih, koji su se povodili za Hristom u prošlosti, daju snagu onima, koji se bore sada, a te borbe ujedno pobijaju osnovni argumenat Rimljana, da su oni uvijek činili i da i sada čine pravu crkvu. Ta historijska borba, koja traje kroz sva stoljeća, ustvari je vjekovni sukob između istine i neistine, između pravde i nepravde, između ljubavi, t. j. pobožnosti i mržnje, t. j. bezbožnosti. Da je Vlačić otišao korak dalje, prešao iz određene teološke problematike na filozofsku, bio bi mogao sadržaj centurija formulirati i kao historijsku borbu između dobra i zla ili još više između načela dobra i načela zla, i tad bi formulacija zazvučala bogumilski. On je doista bio optužen zbog takva sektaškog vjerskog zastranjivanja, a da ipak ustvari nije imao namjeru da onu granicu prijeđe. On je htio pribaviti reformaciji historijsku argumentaciju i dokumentaciju, a ne utemeljivati nova učenja. Svojim pismima obraćao se u prvome redu školovanim protestantima i crkvenim funkcionerima, koji su studirali, kao i on, na protestantskim sveučilištima i tu već prihvatili određenu gnoseologiju. U toj spoznajnoj teoriji luteranskoj Vlačić je bio veliki majstor, svakako najveći majstor svoga vremena, vjerojatno i svih vremena. On je baš najviše pazio, kao njen duhovni inkvizitor, da nitko od protestanata ne prijeđe njene granice. U prvom redu nije ih smio prijeći on sam.

Da bi se takva povijest mogla napisati, potrebno je, ističe Vlačić u prvom nacrtu, osim tiskanih knjiga, pronaći i iskoristiti sve stare rukopise, osobito one prije Grgura VII., rukopisne spise o inkviziciji i procesima, sve spise protiv Antihrista, spise papističke protiv pravih učitelja, hronike i anale pojedinaca i na kraju istražiti i ispitati predaje, znanja i sjećanja starih ljudi.

[26] Citirano prema *Schulte*, Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien, 1877, str. 55. Cochläus bio je jedan od glavnih crkvenih historičara rimske crkve u doba Reformacije. On je prije Vlačićevih centurija bio izdao pisma Kasiodora, zatim: Canones apostolorum, Veterum concilium constitutiones, Decreti pontificum i na kraju svoju opsežnu Povijest husita (1549), – sve djela, od kojih je dijalektički Vlačić mogao dobiti podstrek, i koji je materijal mogao iskoristiti za svoju historiju, obarajući njome osnovne teze Cochläusove.

Tako velik posao prikupljanja dokumentacije, izbora i pisanja ne može izvršiti jedan čovjek. Bit će potrebna tri ili četiri čovjeka, tako da bi dvojica od njih pronalazila, skupljala i dopremala materijal sa svih strana, dok bi treći iz svih tih izvadaka izrađivao konačni tekst.[27] Vlačić već tada nazire, koliki je to ogroman poduhvat, što je zamislio i što započinje. Takav poduhvat nadilazi snage i mogućnosti jednog čovjeka, i bit će potreban kolektivni rad mnogih i poseban konkretan uređivački kolektiv za njegovo savladivanje. Sada u početku Vlačić još pretpostavlja, da konačan tekst za centurije, nakon dugih predradnji drugih, može da izradi jedan historičar, dobar znalac i dobar stilist, i pretpostavlja, da to ne će biti on. Stvarno će neke čitave pojedine centurije stilizirati kasnije on sam, druge Wigand s velikom pomoći Judexa. Ali ni njih trojica ni drugi poslije ne će stići da izrade tekstove za sve. Toliko ogroman je to rad bio, kad se dokumentacija nagomilala, i kad se uočila sva zamršenost kontroverzi na pr. u XV. stoljeću, husitskom, i zatim u XVI. stoljeću luteranskom i kalvinskom.

Već tada (mjeseca ožujka 1553.) daje Vlačić sliku posla, kako će on izgledati. To će biti nešto, što će ličiti skoro na pčelinjak, na organizaciju rada u njemu i na stvaranje meda.[28]

5. Između izrade prve skice i njenog razašiljanja na uvid i mišljenja i izrade već sistematskog plana i nacrta protekla je godina dana. Vlačić je to vrijeme proveo u Magdeburgu u pisanju i razgovorima sa glavnim misliocima, piscima i borcima u samome gradu i u neprestanom dopisivanju s mnogobrojnim svojim vezama. On je svoju prvu skicu slao na mišljenje i sad onim pouzdanim ljudima, i samo njima, koji su mu mogli pomoći, tražeći odmah od njih, da skupljaju dokumentaciju, koju je u skici naznačio, ali u isto vrijeme i moleći svakoga za mišljenje i savjet.[29] To savjetovanje nastavit će se i iduće dvije ili tri godine, čak još i onda, kad se već bude stvorilo uredništvo i Vlačićevi prijedlozi budu prihvaćeni i izvođeni u djelo. Kad je diskusija o planu završena, nastavljena su savjetovanja o metodi obrade materije. I kad ne bi na vrijeme dobio odgovor i mišljenje, koje je tražio, Vlačić bi neumorno pismeno urgirao, da mu se mišljenje pošalje.[30] Svi ti pripremni radovi, koji traju oko četiri godine, pokazuju s koliko je odgovornosti Vlačić pristupao tome poslu i s koliko naučne kritičnosti i autokritičnosti.

[27] »Caeterum historiae scriptionem alicui doctiori styloque valenti commendari velim, vel non uni potis sed tribus, aut quattuor, quorum duo materias undiquaque congererent et comportarent, tertius omnia illa congesta scriptione pertexeret.«

[28] »ut ita quasi Apum quandam politiam melificationemque imitarentur«. Iz Vlačićeva pisma od 7. III. 1553.

[29] I Hartmanna Beyera moli u tome pismu za savjet: »siquod omnino consilium et auxilium tu affere potes, oro te ac per Christum obtestor ut id sedulo summoque studio facias«.

[30] Vlačićevo pismo Nydbrucku od 1. I. 1556. počinje žaljenjem, što ne dobija mišljenje o metodi, obradi i pisanju povijesti: »Doleo me nec sententiam de methodo scriptionis nec ... aliud litterarum accipere.« Fotokopija toga pisma nalazi se priložena u tekstu.

Poslije godinu dana savjetovanja, i kad su i odgovori i mišljenja na prvu skicu već bili stigli, Vlačić je izradio novi, širi, konkretniji i produbljeniji plan, koji je sad nazvao Consultatio.[31]

Vlačićev plan iz godine 1554. sadrži *analizu i kritiku dotadašnje historiografije,* crkvene i političke, i naznake, u čemu će se nova povijest razlikovati od prijašnjih, u čemu će biti njen napredak, što će u njoj biti novo i bolje. Vlačić ističe, da se one *crkvene povijesti,* koje su bile dotada napisane, zapravo iscrpljuju u opisu i pohvalama pojedinih osoba. U njima se na široko veze, kakav je bio ovaj ili onaj čovjek ili svetac, kakav mu je čudesan život bio, koliko je postio, gladovao, oskudijevao ili trapio tijelo, koliko je molio i uzdisao, ili koja je čuda činio živ ili mrtav. Te stare crkvene povijesti zadržavaju se također, više nego je potrebno, na opisu progona i muka. Prema takvoj hipertrofiji kazuističke deskripcije idejna razrada, razrada učenja ili doktrine prolazi sasvim slabo. Kad i dodirnu idejnu borbu, borbu oko religioznih učenja, ne ulaze u suštinu problema istine i zablude, tako da i nije jasno, što su zapravo vjerovali ili učili osuđeni heretičari, i kakve su prirode bile one zablude, koje su na nekim koncilima kažnjavane. A nije ni čudo, što su stari historičari tako postupali. Niti su oni dovoljno ispravno razumjeli Hrista, niti su pravo zrno božje riječi mogli odjeljivati od pljeve ljudskih tradicija. Hrčući na sigurnom (»satis secure stertentes«) nisu ni mnogo brinuli za kvarenje i propadanje religije.

Političke povijesti prikazuju pak ponajviše tok raznih ratova i sličnih stvari s ratovima povezanih. Te su stvari jasne i znamenite, ali one, misli Vlačić, ne zahtijevaju nikakve naročite analize (»nulla admodum subtili diiudicatione indigent«).

Za razliku od tih dviju vrsta povijesti, koje su dotada postojale, a treće nije ni bilo, koje su se držale dijelom osoba, dijelom vanjskih zbivanja, ona povijest, koju Vlačić misli da osniva, ima svoju središnju misao, a to je petnaestovjekovna neprestana unutrašnja, vječna borba, koja se vodi u okviru kršćanstva za novozavjetno evangelijsko učenje i protiv njega. U toj borbi jedna se strana bori za dobro i za istinu, druga se bori protiv, i borba se ne završava nikad. Kolikogod od učenja

[31] Consultatio de conscribenda accurata et erudita historia Ecclesiae a Christo usque ad nos, in qua potissimum doctrinae ac religionis forma, quo tempore ac loco qualis fuerit, diligenter exponeretur (1554). Rukopisni primjerak te konzultacije sačuvan je u rukopisnoj zbirci biblioteke u Wolfenbüttelu u Codexu 11. 20. Aug. fol., koji ima 470 listova. Čitav kodeks sadrži izvornu rukopisnu dokumentaciju o postanku centurija i bio je prvo u posjedu Vlačića, zatim Wiganda. Prvi dio kodeksa od 4. do 126. lista ima zajednički naziv Consultationes et proposita Flacii i sadrži sedam posebnih Vlačićevih prijedloga podnesenih uredništvu od 1554. do 1556. Vlačićevi prijedlozi bili su u uredništvu pretreseni, za neke je označeno i kada su pročitani i kada su odobreni i tko je pri prihvatanju bio prisutan. Oni su zatim postali osnovne direktive za rad. Consultatio de conscribenda ... historia obuhvaća osam listova. – Drugi rukopisni primjerak konzultacije nalazi se na latinskom u Vatikanskoj biblioteci. Treći rukopisni prijevod na njemačkom očuvan je u Münchenu, sigurno i drugdje. Vatikanski tekst konzultacije objavio je *Dr. Karl Schottenloher* u knjizi: Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch, 1927, str. 147–157.

zavisi čitav unutrašnji život ljudi, samo učenje od svih crkvenih stvari najlakše se zaboravlja, ono je najteže od svega, a sve, što je na strani zla, najviše se bori baš protiv učenja.[32] To učenje, u svom prvotnom obliku, bilo je jednostavno, a tako jednostavni bili su i obredi i ustrojstvo crkve. Ali već su pseudoapostoli i učenici apostola istinu izvrnuli, dijelom zbog toga, što nisu uvijek istinu razumjeli kao prvi apostoli, dijelom za volju ma kakvih obreda, vlasti ili bogatstva, ili pak i samo za to, da bi izašli u susret sklonostima ka praznovjerju, koje su kod slušača primjećivali. Tako je došlo do toga, da prava istina učenja nije bila zaštićena, nego je otvoreno na nju jurišano službenim jurišnim ovnovima i borbenim makinama.

U stalnoj borbi uvijek su se javljali sad pojedinci, sad koncili, koji su pravu nauku čistili od zabluda, praznovjerja i zloupotreba, ali pritom ostajali su ostaci, makar mali, prijašnjih zabluda. Te klice zla i zablude postupno bi iznova rasle, tako da i one stvari, koje su bile i na koncilima priznate kao zastranjivanja, nisu ipak bile odstranjivane. Koncili su osuđivali i celibat svećenika, a on je u zapadnoj crkvi ipak ostao. Isto se može reći i za kult svetaca, svetih moći, slika, kipova i primata pape. Bilo je i pojedinih učitelja, koji su pojedine dijelove učenja ispravno naučavali, a ipak su i oni bili zavedeni sofizmima i paralogizmima i tako su i sami ostali u zabludi i druge su za sobom povukli u ponor. Ali u čitavu tom vjekovnom procesu i borbi uvijek su se javljale na hiljade boraca za istinu, koji nisu na učenje gledali vulgarno, nego su ga shvaćali pravilnije i bili su sad jače sad slabije spremni da se postave iza njega i da ga brane.

Tako traje »vječna, raznovrsna, mnogostruka borba istine sa zabludom, svijetla s tminama na svim područjima učenja«. Zadatak povijesti je da tu vječnu borbu jasno izloži u čitavu njenom trajanju u svim vidovima i okolnostima prema vremenskoj postupnosti, kako se javljala.[33]

U Vlačićevoj koncepciji povijest se javlja kao neprekidna borba, povijest crkve kao borba prema vani za rasprostranjenje i afirmaciju crkve, i kao borba unutar crkve za jednu ideju (evangelijsko učenje u svojoj čistoći), a da se ta borba nikad ne privodi konačnom završetku. Prema tome svako istraživanje historije mora biti istraživanje kretanja ideje (čiste nauke), njenog dizanja, uspona, vladavine, iskrivljavanja, padanja, nestajanja i ponovnog uspinjanja. To je, čini nam se, prva velika dijalektička zamisao Vlačićeva.

[32] »Ut enim doctrina ea ipsa res est, qua nos Deus ad vitam aeternam gignit undeque omnis nostra spiritualis vita dependet, ita etiam omnium ecclesiasticorum rerum est obscurissima, difficillima, plurimumque a diabolo et a impiis oppugnatur.« Citirano prema tekstu objavljenom kod Schottenlohera, str. 148. U daljem navodit ćemo samo Consultatio i stranu.

[33] »Haec igitur perpetua varia ac multiplex lucta veritatis cum errore, lucis cum tenebris in omnibus doctrinae partibus inde a nato Christo usque ad nos clare per omnes circumstantias exponenda et per seriem temporum deducenda praecipue esset in ecclesiastica historia.« Consultatio, isto mjesto, str. 149.

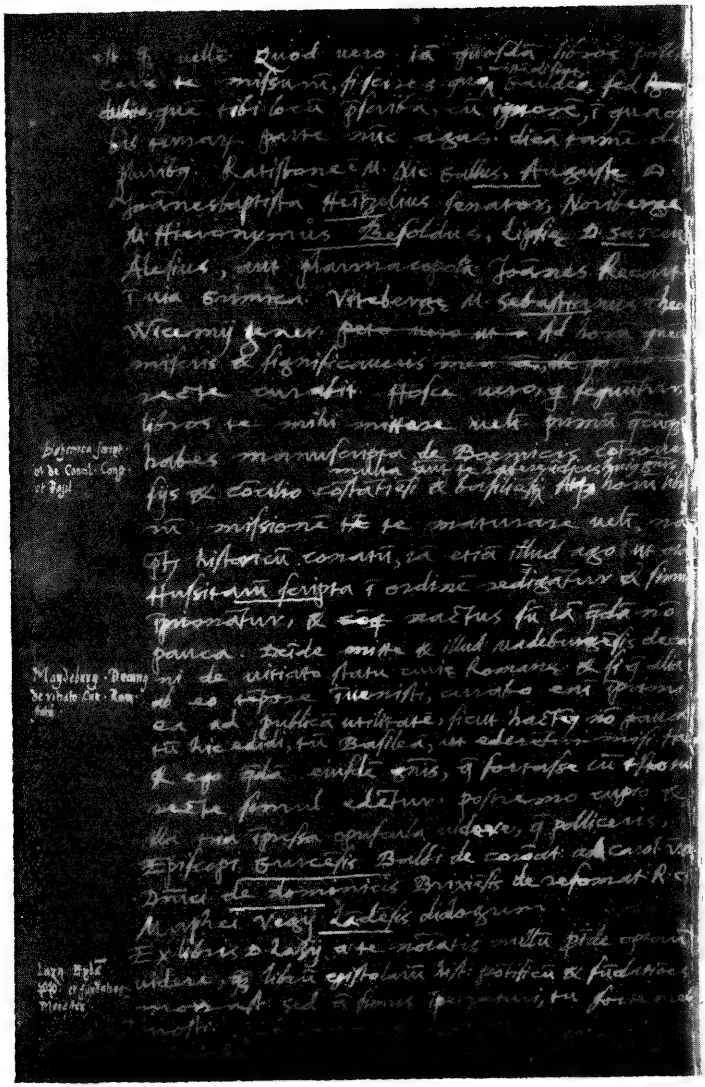

Vlačićevo pismo Nydbrucku iz god. 1553. o skupljanju građe za centurije.
Vlačićeva ruka

Original u Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču. Cod. 9737

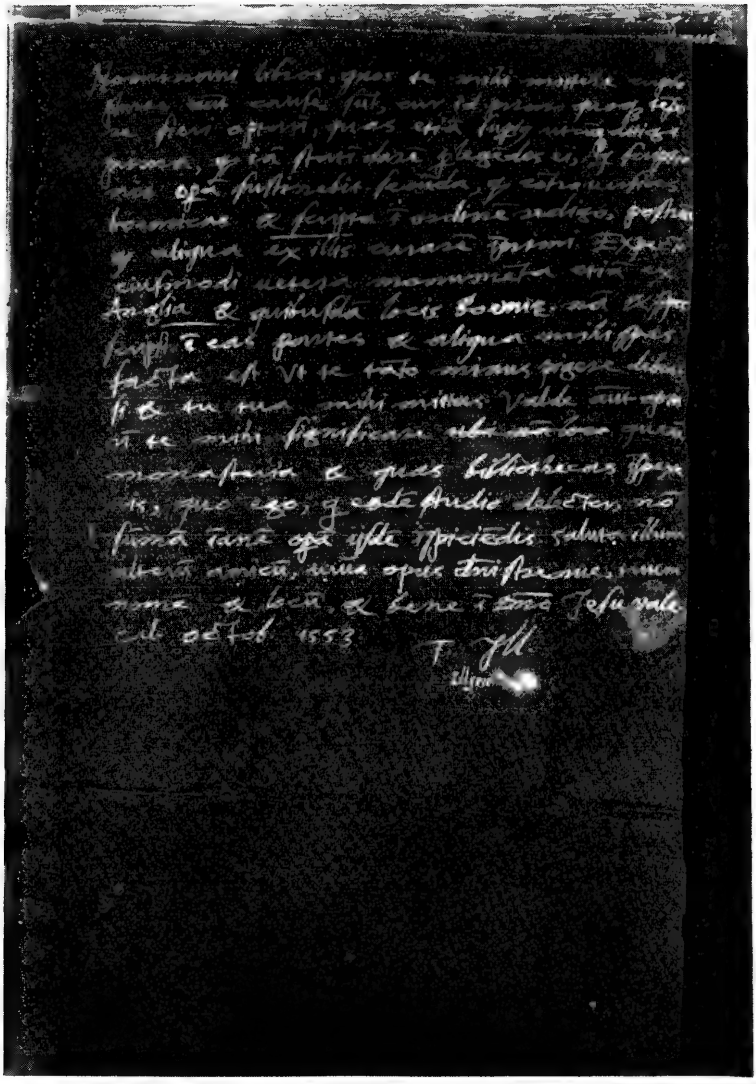

Ulačićevo pismo Nydbrucku iz god. 1553. o skupljanju građe za centurije. Četvrta, završna strana. Ulačićeva ruka

Original u Rukopisnoj zbirci Nacionalne Biblioteke u Beču. Cod. 9737

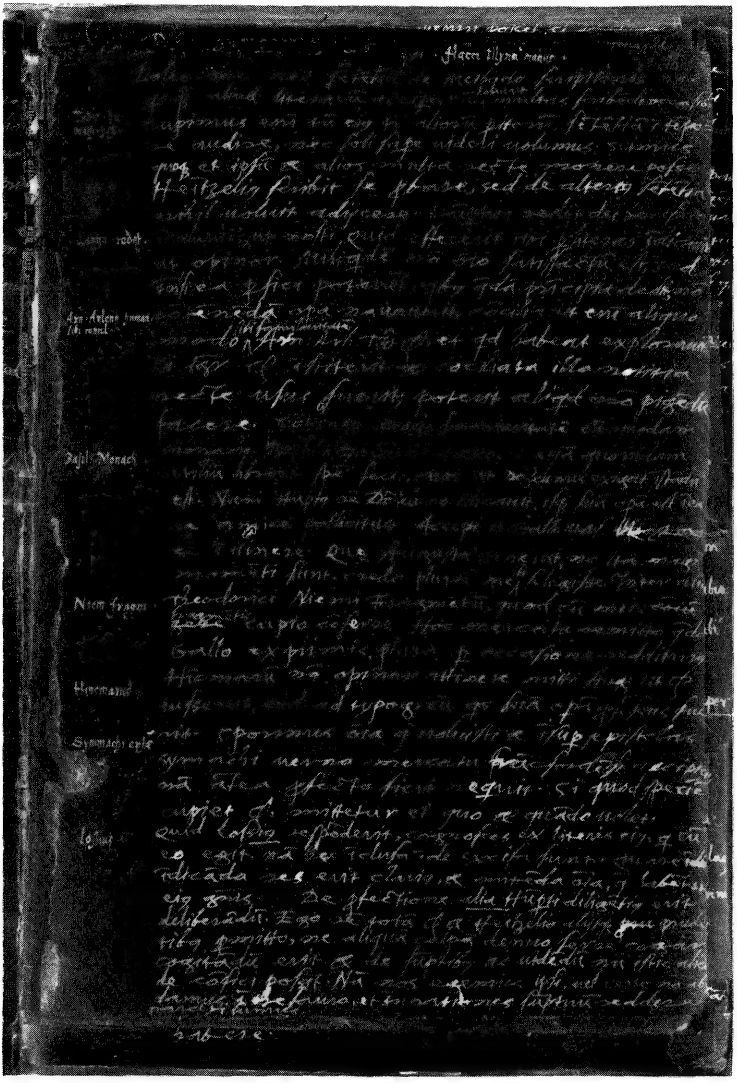

Vlačićevo konspirativno pismo Aydbrucku iz god. 1556. kojim požuruje Kalvinov odgovor i mišljenje o metodi i sadržaju centurija. Prva strana pisma. Vlačićeva ruka

Original u Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Beču

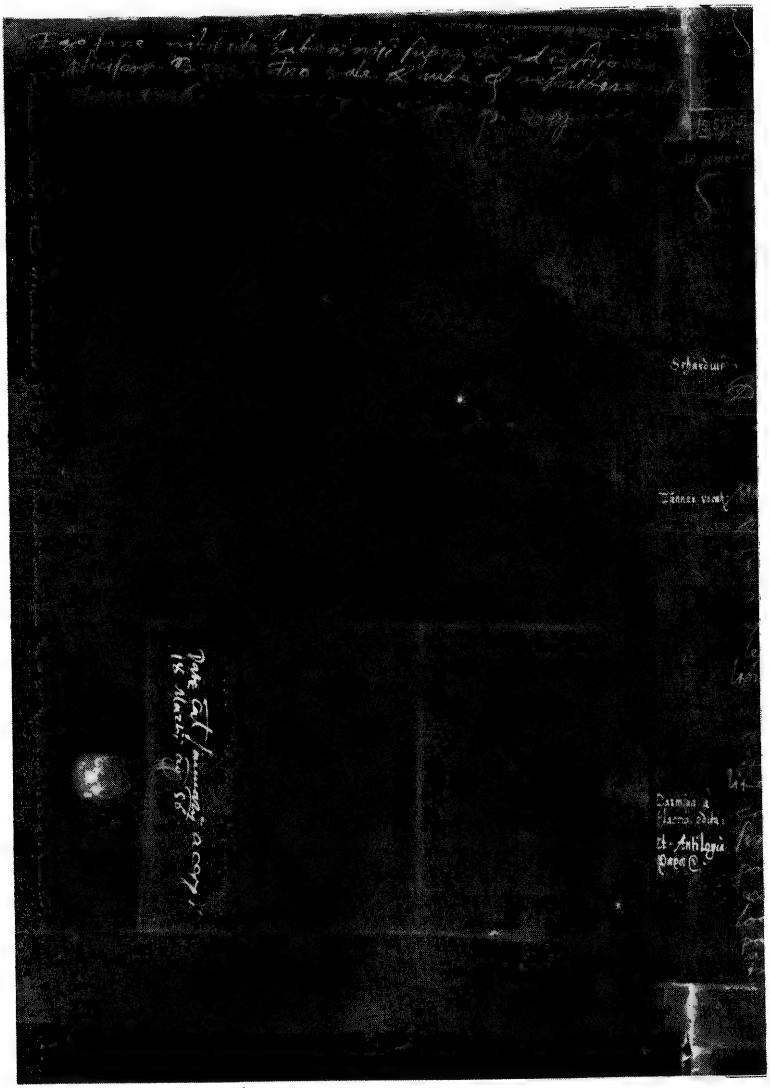

Završna strana istog Ulačićevog pisma Nydbrucku, s konspirativnim znakom S »filos« i konspirativnim potpisom. Ulačićeva ruka

Druga misao Vlačićeva bila bi u tome, da u antitetičnoj borbi nema nekog mehaničkog pravilnog kretanja, nego se zbog uzroka i uvjeta, koji nisu posebno ispitivani, one hiljade boraca za pravu ideju javljaju sad ovdje sad ondje. Oni se javljaju uvijek, ali ne po nekom redu.

Treća značajna Vlačićeva misao dijalektičke prirode, koja u njegovoj koncepciji historije kao antitetične borbe za jednu ideju dolazi do izraza, jeste misao o reziduama i njihovu djelovanju. Rezidue (termin je savremen, moderan, ne Vlačićev, ali je misao Vlačićeva) su po toj koncepciji ostaci zabluda, koje se ne daju iskorijeniti, nego klijaju, djeluju i stalno stvaraju pogodnosti i uvjete, da zablude prekriju istinu i dobiju prevlast nad njom. Bitna je u Vlačićevoj koncepciji i ona neobična, stroga naučna preciznost, kojom uočava konkretna stanja, uzajamnu povezanost i međuzavisnot pojava u zamršenom nizu povijesnih zbivanja, u kome se posljedice nekih uzroka odmah zatim javljaju kao uzroci novih posljedica.

Kako povijest ima određeni smisao, kako i pisanje te konkretne povijesti ima određeni razlog i cilj, sasvim drukčiji od dotadašnjih povijesti (»quare ... nobis diversa ratio scriptionis eius Historiae ineunda esset quam veteres sunt secuti«), taj unutrašnji smisao samog sadržaja i poseban cilj pisanja određuju, da i sistem i tehnika pisanja (»ratio scriptionis ineunda«) budu prilagođeni smislu, koji se obrađuje, i cilju, zbog koga se piše, i da moraju biti novi.

Glavni i prvi zadatak pisanja povijesti prema Vlačićevoj koncepciji čini prikaz procesa borbe za evangelijsko učenje. Drugi zadatak od manjeg značenja, kome treba posvetiti manju pažnju nego prvome, čine drugi prikazi, opisi i analize djelatnosti ličnosti i njihovih vrlina i progona crkve, čuda i t. d. I ovo drugo je korisno, ali treba da se prikaže kraće, da bi se u djelu glavna stvar jače odražavala.[34]

6. U tom zaokruženom, promišljenom, sistematskom i iscrpnom Vlačićevu planu (iz 1554) konkretnije su, usporedo s isticanjem više vrsta koristi od historije, izneseni i oni konkretni problemi, koji će se u centurijama izrađivati. Prvi zadatak ima biti da se dokaže, da u staroj crkvi nije vladalo i nije primjenjivano papinsko učenje, nego ono učenje, koje je sada protestantsko. Time se obara i osnovna teza papizma, da je njegovo učenje vječno. To se može dokazati i iz evangelijskog učenja, a ako se takva postavka i historijski dokaže, bit će to velika tekovina. Neiskusni i slabi poznavaoci misle, da papizam traje čak od apostola. Samo prikaz stare crkve i iznošenje izvora novih zabluda može učiniti, da se oni do kraja oslobode krivog učenja. Kako se neprestano javljaju nove zablude, zastranjivanja i hereze, potrebno je povijesnim prikazom izložiti, kakvo je bilo gledište starih učitelja na zastranjivanja iste vrste. Svaki čovjek se razvija, stiče ili učvršćuje uvjerenje poznavanjem

[34] »Secunda et aliquanto minor cura adhibenda esset in laudatione seu descriptione personarum, seu virtutum eorum, narratione persequutionum ecclesiae, liberationum divinarum et miraculorum. Etsi enim illa quoque scire utile est, tamen et brevius indicari ea possunt et non perinde ut superior pars de forma doctrinae necessaria sunt.« Consultatio, isto mjesto, str. 149.

povijesti. On ostaje dijete, ako ne zna, što je bilo prije njega. Neznanje čini, da ljudi imaju slabo uvjerenje, da se kolebaju, da sumnjaju i da griješe. Osobito to važi za one, koji uče druge.[35] Povijest ima pokazati sve ono, što je od značenja ma na kojoj strani religije i crkve.

Za takav rad potrebno je: prvo, sistematsko prikupljanje, zatim, sistematska obrada svih spisa, koji sadrže potrebnu dokumentaciju. Vlačić te spise svrstava u osam skupina. To su: svi teološki pisci, osobito stariji, tiskani i netiskani; svi historičari događaja u našoj eri, izdani ili neizdani; posebno i konkretno svi stari spisi, koji pokazuju stanje prije Grgura Velikog; inkvizicije i procesi protivu vjernika; spisi poštenih ljudi protiv Antihrista i njegovih gnusoba, koji će se mnogi naći u starim bibliotekama; spisi, koje su napisali papinski ljudi protiv ljudi, koji ispravno misle; kronike ili anali pojedinih mjesta, u kojima ima često spomena o religioznim borbama, koje su se tamo vodile; posebno svi spisi valdovaca (valdensa). Tih će se naći više u Francuskoj, jer su tamo nastali, da bi se zatim raširili u Italiji, Njemačkoj, Češkoj i Poljskoj.

Usto, ponavlja Vlačić, potrebno je ispitati stare ljude, ustanoviti i zabilježiti njihova sjećanja ili predaje, da li je u kojem kraju (prije reformacije) živio tko, tko je pravilno mislio ili pravilno učio bilo čitavo religiozno učenje ili pojedine njegove dijelove.

U planu Vlačić upozorava na svoj Katalog svjedoka istine. I ti svjedoci istine bit će u novoj povijesti iskorišćeni bilo kao pisci, bilo kao ljudi djela. Takvi i drugi izvori imaju se skupljati u čitavu kršćanskom svijetu.

Da bi se znalo, što će se i kako će se tražiti, Vlačić je izradio i poseban popis onih spisa, za koje je smatrao, da su potrebni za pisanje povijesti.[36] Popis je izrađen po alfabetskom redu i sadrži 207 djela, ali kako su kao jedno djelo navedeni i spisi raznih koncila i sinoda, broj navedenih izvora je nešto veći. Za neke spise Vlačić zna, gdje su, gdje ih treba naći, otkupiti, prepisati čitave ili pojedine odlomke. Ponekad iznosi, da su ti spisi na grčkom i da se nalaze u Italiji, drugi put označuje i u čijoj se biblioteci koji spis nalazi. Posebno (pod O: omnia) Vlačić ističe, da treba pronaći spise, koji se tiču svih borba između grčke i latinske crkve, zatim sve kronike pojedinih mjesta i povijesti svih crkvenih redova.

7. U Vlačićevu planu predviđa se stvaranje radnog kolektiva za uređivanje i izdavanje centurija. To je bila potpuno nova stvar, po sudu

[35] »... et plane necessarium esse omnibus christianis, praesertim vero iis, qui docent aut alioqui in aliquo regimine sunt, ut vel mediocrem antiquitatis ecclesiasticae cognitionem habeant; qua si destituantur omnimo in multis negotiis misere haerebunt ac dubitabunt«, Consultatio, isto mjesto, str. 151.

[36] »Catalogus librorum ad scriptionem historiae necessariorum, qui a doctis viris ubique conquirendi essent«. Taj katalog izrađen je po alfabetskom redu. Kako postoji više primjeraka toga popisa, jedan je pronašao *Dr. Karl Schottenloher* u Vatikanskoj biblioteci i objavio u navedenoj knjizi, str. 157–166.

historičara neviđena od aleksandrinske epohe.[37] Crkvena historija imala je da posluži općoj stvari pobjede i afirmacije reformacije. Poduhvat je bio prevelik, da bi ga jedan čovjek mogao savladati. On je bio i suviše ozbiljan prema koristima, koje su od njega očekivane, tako da nije mogao ostati privatna stvar jednoga čovjeka. Vlačić je već u doba otežane borbe protiv unijaćenja bio stvorio neku kolektivnu organizaciju za propagandu u Magdeburgu. Sad je stvarao drugu organizaciju za naučna istraživanja i naučni rad. Ma da je čitav plan bio njegov, on je uviđao, da će plan bolje uspjeti, ako ne ostane samo njegov.

Svi članovi radnog kolektiva s tako velikim i odgovornim zadatkom imaju, kaže Vlačić, pretresti između sebe i ono, što se namjerava napisati, i ono, što je već napisano. Ali ne samo oni između sebe, nego imaju razgovarati i sa drugima i tražiti mišljenja drugih ispravnih i učenih ljudi o svima sumnjama, koje se budu javile. Ta se mišljenja imaju tražiti i u završnom dijelu rukopisa, i to ne samo usmeno od onih, koji su tu, nego i pismeno od onih, koji tu nisu.[38]

Za uredništvo Vlačić u tom planu predviđa četvoricu. Ali ta četvorica čine organiziran i radni kolektiv, u kome je svakome određeno mjesto i funkcija. Jedan na primjer, kaže Vlačić, treba da bude rektor, kao upravljač i krmilar broda. On mora da ima samostalan i pravilan sud, znanje i stil. Druga dvojica treba da posjeduju natprosječan i sud i stil. Četvrti treba da ima ruku za lijepo i čitko pisanje. Oni treba da rade skupno, na jednom mjestu, i ponavlja Vlačić opet svoju sliku, njihova organizacija rada i djelatnost treba da liče na organizaciju, rad i djelatnost pčela u njihovu carstvu. Dvojica će brižljivo pregledavati potrebne pisce, odabirati korisne materijale i snositi na jedno, kao što se snosi onaj ljekoviti sok sa svih trava i cvjetova na jedno mjesto. Onaj treći, sposoban stilist i znalac predmeta, izrađivao bi konačan tekst iz onih materijala, što su prva dvojica skupila i izvadila. Kad on (taj glavni urednik) ne bi mogao biti prisutan, ona bi dvojica radila i njegov posao, povodeći se za njim, ali bi on morao zatim još jedanput njihov rad pregledati.

Ta četvorica, misli Vlačić, mogla bi taj veliki posao da savladaju u pet godina, ako bi se potpuno posvetili samo njemu.[39] Realan, kakav je bio, Vlačić je stvorio i neki prvi proračun troškova uredništva. Predviđeni su samo lični izdaci za čitavo uredništvo. Glavni urednik, koji bi vodio sve i izrađivao čitav tekst, trebao bi dobijati 150 ili najviše 200 forinti na godinu, ona druga dva urednika, što bi istraživala materijal i izrađivala izvatke, svaki po 100 forinti, dok bi za prepisivača kaligrafa

[37] *Walter Nigg* Die Kirchengeschichtsschreibung. Grundzüge ihrer historischen Entwicklung, München, 1934, str. 53.

[38] »Omnes vero deberent tum de scribendis tum de iam scriptis crebbro inter se conferre nec inter se solum sed etiam aliorum piorum ac doctorum hominum saepe iudicia de occurentibus dubiis deque perfecta scriptionis parte tum coram tum et per literas longius existentes sciscitari.« Consultatio, navedeno mjesto, s. 155.

[39] »Hosce quattuor credo circiter quinquennio id opus, si in id solum diligenter incubant, perficere posse«, Consultatio, cit. mjesto, str. 155.

bilo dovoljno 50 forinti, tako da čitav godišnji iznos izdataka za uredništvo ne bi premašio 500 forinti.[40]

Ustvari, kad se pristupilo poslu, brzo se uvidjelo, da je taj račun bio skroman, da jedan čovjek, ma koliko bi to bilo korisno, ne može biti jednako upućen u historiju svakoga od onih 15 stoljeća, koja su se imala obraditi, i posebno u raznovrsnu tematiku onih mnogobrojnih glava, predmeta, problema i zbivanja, na koju je svako stoljeće bilo raščlanjeno. A i dva čovjeka nisu mogla razraditi izvatke iz mnogih stotina spisa, do kojih se dolazilo, koji su skupljani i obrađivani. Vrlo je velik bio broj spisa, koji su bili pozajmljivani iz pojedinih samostanskih i kneževskih biblioteka, dapače i kraljevske (Maksimilijanske) biblioteke u Beču. Negdje su se spisi posuđivali i u tajnosti. Svi ti pozajmljeni izvori morali su se krišom dostavljati u Magdeburg, u kratkom roku pročitati i iz njih izvući potreban materijal, da bi se brzo zatim vratili, i da bi se njihovim vraćanjem mogli dobiti novi.

Kad se je uredništvo već konstituiralo i njegove sjednice održavale, i kad su se pretresali pojedini Vlačićevi pismeni prijedlozi, broj članova uredništva već je iznosio, uključujući i pisara, šest osoba.[41] Urednici su činili urednički kolegij, pri izlaženju centurija oni poimenično potpisuju pismo posvete svake sveske. Urednici se zovu kasnije gubernatori i inspektori. Oni su stvarni stilizatori tekstova, one materije, koja je već prikupljena. Broj onih, koji istražuju materiju i vade izvode, povećao se na sedam. To su »studiosi«. Njihove izvode kontroliraju dva magistra, koje zovu »arhitekti«. Jedan član uredništva stalno je na putu da pronalazi potrebne izvore. Tako je čitavo uredništvo, prve dvije godine u Magdeburgu (1555–1556), zatim pet godina u Jeni (1556–1561) brojilo oko 15 stalno zaposlenih ljudi, četiri puta više, nego što ih je predviđao Vlačićev plan 1554.

[40] Kad je poduzeće za izdavanje povijesti ponaraslo, postao je član uredništva Martin Kopus, liječnik i blagajnik poduzeća. U pismu Nydbrucku 18. veljače 1557. Vlačić javlja, da je novac kod Kopusa, i da su oni uvijek spremni polagati račun: »Pecunia est apud Copum et parati sumus bonis viris monstrare rationem.«

[41] Na sjednici održanoj u Magdeburgu 16. veljače 1555., na kojoj je pročitana i jednoglasno prihvaćena Vlačićeva »Methodi resolutio seu singulorum capitum metae generales« bili su prisutni: Matija Vlačić Ilirik, Martin Kopus, liječnik, Johannes Wigand, pastor, Matija Iudex, propovjednik, i upravitelj srednje škole Godelschalcus Praetorius. Pisar je bio Basileus Faber. On već prvu centuriju potpisuje kao urednik. Cod. 11. 20 Aug. fol. list 26 u Wolfenbüttelu i *Dr. Otto von Heinemann*, Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, II. Abteilung, die Augustischen Handschriften II. knjiga (5. svezak čitava djela). Heinemannov redni broj 2141. U biblioteci Jugoslavenske akademije u Zagrebu postoje prve četiri sveske tog Kataloga, dok iduće sveske, peta, šesta, sedma i osma nedostaju. Svih prvih osam svezaka toga Kataloga značajni su i za povijest reformacije XVI. stoljeća i za Vlačićevu djelatnost. Oni sadrže pregled Vlačićeve rukopisne zaostavštine i Vlačićeve rukopisne dokumentacije, t. j. neobjavljenih Vlačićevih rukopisa i rukopisa, koje je Vlačić skupio. Tu zaostavštinu prodao je (1597) drugi muž Vlačićeve žene Petreus Heinrich 22 godine poslije Vlačićeve smrti za veliki iznos od 1095½ talira. Ali i tada (1597) nije vjerojatno bilo u Vlačićevoj biblioteci sve ono, što je on ostavio pri smrti (1575). Bilo je već 1575. više Vlačićeve odrasle djece između 20–30 godina, i oni su mogli iz očeve zaostavštine uzeti, što im je trebalo. To, što su oni raznijeli, ostalo je izgubljeno.

Pritom nisu samo pripadnici uredništva radili za centurije. Sve stanice za skupljanje izvora i posebni njihovi povjerljivi izaslanici radili su na skupljanju potrebnih spisa, sad u Beču, Češkoj, Francuskoj, Italiji, po čitavoj Njemačkoj, u Poljskoj, Škotskoj i t. d.

U početku i u toku priprema Vlačić je mislio da organizira izdavanje crkvene povijesti, ali da on ne bude glavni pisac, koji će čitav tekst pisati. On to izričito kaže u onom pismu Hartmannu Beyeru (od 7. III. 1553.). Uočavajući veličinu djela i predviđajući naporan, dugotrajan i iscrpljujući tehnički posao, dok sve ne privede s uspjehom kraju, on je želio da nađe drugog glavnog urednika svojih kvaliteta. I u pismu Nydbrucku (4. XII. 1553.) govori, da bi pisac, koji bi pisao tekst, mogao biti Godescalcus, da će on pomoći u svemu, što bude mogao, ali da od novca, koji su dotada skupili, a imaju 200 forinti, ne će uzeti ništa. Vlačić je bio veliki inicijator, stvaralac i pisac i s pravom je morao držati, da će tehnički posao oko centurija otežati njegov samostalan naučan, idejan i crkveno-politički rad. Ali kako se drugi glavni urednik nije našao, nije to bio ni Praetorius Godescalcus, ostao je Vlačić prvih osam godina, dok su pripreme vršene i tekstovi za većinu svezaka pripremljeni i uredništvo bilo u Magdeburgu i Jeni, na čelu čitava poduzeća, glavni urednik i glavni pisac, ma da su tekst stilizirali uz njega i Wigand i Judex.

8. Vlačiću je bilo mnogo stalo do toga, da njegov plan, program i sadržaj povijesti odobre što širi idejno kompetentni protestantski krugovi. Povijest je bila njegova stvar samo utoliko, što je on smatrao, da je uočio duh i potrebe vremena, i da njegova povijest tim potrebama i zahtjevima odgovara. Kad je, po svome običaju, prvo svoj pismeni plan zatim program i detaljni sadržaj slao na mnogo strana, on je sigurno namjeravao da pridobije naklonjenost pojedinih imućnih gradova, bogatih građana, feudalnih dvorova, pa i kraljeva, da bi osigurao novčanu pomoć i za prikupljanje materijala i za održavanje uredništva. On je i prvu centuriju, kad je imala izaći iz tiska, razdijelio na dva posebna dijela, s posebnom paginacijom i posebnim indeksom za svaki dio, očito bez nekog stručnog kriterija, jer su tada u istoj svesci povezane izašle, osim tih dvaju dijelova prve centurije, još i čitava centurija druga i treća. Vjerojatno je želja i namjera, da prvi dio prve centurije posveti nekim osobama, t. j. konkretno: Kristijanu i Fridrihu, Kristijanovu sinu, kraljevima Danske, Norveške i t. d. i Maksimilijanu kralju Češke, nadvojvodi Austrije, a drugi dio drugima: falačkom izbornom Ottheinrichu i saksonskom izbornom knezu Augustu, kako je uradio, bila glavni uzrok takve podjele. Već u prvoj centuriji imali su biti naznačeni glavni nosioci protestantske vlasti, koji treba da prime centurije kao svoje. A sigurno su to bili i glavni financijski izvori centurijatora. Svi su ti vladari bili luterani.

Ali Vlačić nije razašiljao svoje planove i programe po pravilu ni neposredno njima, ni samo njima. Njihova pomoć omogućavala je rad na centurijama. Ali je Vlačiću bilo stalo i do idejne pomoći i idejne suglasnosti, i to mnogo. To su u prvom redu bila sveučilišta i profesori

na njima, kako teolozi, tako i pravnici i filolozi humaniste. I ma da je Vlačić bio službeni teolog luteranske crkve, on nije mislio, da se domašaj njegova djela ograniči samo na luterane. Katalog svjedoka istine, centurije, a zatim i Clavis i njegovi komentari imali su postati tekovina, naučni temelj, putokaz[42] svim protestantskim narodima. Pritom Vlačić se nije mogao obraćati idejnim rukovodiocima drugih protestantskih crkava neposredno, da ne bi postao sumnjiv obim stranama, onoj, kojoj se obraćao, i svojoj.

Vlačić je mnogo želio da čuje Kalvinovo mišljenje, i ako bude moguće da ga i uvaži, dijelom zato, što je sam lično Kalvina cijenio, a težio je, da i kalvini prime pozitivne rezultate njegova rada. Osim toga, on je namjeravao tiskati centurije u Bazelu, kod Oporina, tada najvećeg protestantskog izdavača. Tiskanje se imalo protegnuti na dugi niz godina, kako se stvarno proteglo na više od 15 godina. Da tako ogroman posao ne bi zapinjao, bilo je potrebno imati suglasnost kalvinske strane, utjecajne u Bazelu.

Vlačić je poslao svoju konzultaciju u Beč Nydbrucku, čini se, i onu prvu iz 1554. i drugu ispravljenu 1555, s posebnim dodatkom o sadržaju pojedinih glava i metodi rada.

Taj svoj raspored materije svake centurije na glave i raspored unutar pojedinih glava, izrađen nakon dugog savjetovanja i usvojen unaprijed od centurijatora, objavio je Vlačić na početku prve centurije poslije posvete i predgovora kao »metodu povjesnog djela i opće granice pojedinih glava«.[43] To razgraničenje i istovremeno programsko konkretno i detaljno određivanje sadržaja svake centurije obuhvaća 33 velika stupca tiskane prve centurije. Taj je program dosljedno izveden u svima centurijama, i svaka centurija ima po 16 istovrsnih glava. Konkretiziran program i sadržaj svake glave u toj tiskanoj metodi obuhvaća u prosjeku po dva stupca. Glave sadrže onu materiju, koja je označena u naslovu prve centurije. Prva glava je u svakoj centuriji kratka i sadrži pregled zbivanja u tome stoljeću. Druga glava sadrži širenje crkve, zbivanja s tim u vezi, obrađena po zemljama, svrstanim u velika geografska područja. U trećoj glavi obrađeni su progoni crkve i njen mirni razvitak. Četvrta glava razrađuje učenje (doktrinu), i sam pregled programa i sadržaja obuhvaća 11 stupaca. Peta obrađuje hereze i zastranjivanja, šesta ceremonije i obrede. U sedmoj glavi razrađene su crkvena uprava, organizacija i politika. Pregled programa i sadržaja i te glave iznesen je na 9 stupaca. U osmoj glavi obrađene su šizme i raspre, u devetoj crkveni concili, u desetoj životi i postupci biskupa, u jedanaestoj hereze, u dvanaestoj mučeništva, u trinaestoj čudesa, u četrnaestoj historija židova, u petnaestoj obrađivano je stanje drugih kršćanskih religija svakog stoljeća i u šesnaestoj glavi politička zbivanja i promjene u tome stoljeću.

[42] *Walter Nigg*, Die Kirchengeschichtsschreibung etc., str. 53. iznosi da su centurije dva stoljeća imale skoro kanonski karakter, t. j. skoro obvezatnog učenja kod protestanata sve do duboko u 18. stoljeće. – »Clavis« je to ostao do danas.

[43] »Methodus historici operis ac singulorum capitum metae generales«.

Kako Nydbruck nije bio službena osoba ni jedne protestantske crkve ili grupe, nego simpatizer i pomagač svih protestantskih pokreta, on je stajao u vezi ne samo sa Vlačićem, nego i s Wittenbergom. gdje je učio, s Češkom braćom, pa i sa Kalvinom. Vlačić je zamolio Nydbrucka, da njegov plan o izdavanju crkvene povijesti dostavi Kalvinu i da uznastoji dobiti od Kalvina i pismeno mišljenje o tome planu. I u toj i u drugoj korespodenciji s Nydbruckom Vlačić piše konspirativno, bojeći se, da od Magdeburga do Beča ne padne pismo u neprijateljske ruke. Čitav niz pisama Vlačić tada upućuje tobože iz Kölna, ma da tamo uopće ne boravi i na tim pismima, pisanim njegovom rukom, nema njegova potpisa, nego značka. U pismu od 1. siječnja 1556. Vlačić se na više mjesta žali, što nije dobio mišljenje neke uvažene i kompetentne osobe, kojoj treba Nydbruck iz Beča ponovo pisati o metodi pisanja povijesti. To osobu ne spominje, nego ozračuje grčkim slovom ψ, tako da bi taj tajanstveni prijatelj ψ mogao biti i Kalvin.[44] Nydbruck je doista pisao Kalvinu tri mjeseca kasnije (31 III. 1556.) i poslao mu je Vlačićev plan. Ali ni tada Kalvin nije odgovorio. Nydbruck je opet morao požurivati. Kalvin je odgovorio tek poslije godinu dana pismom od 15. veljače 1557. To više i nije bilo na vrijeme (»in tempore«), kako je Vlačić tražio, jer su tekstovi prvih triju centurija bili već izrađeni prema Vlačićevu planu i kompoziciji.

Odgovor Kalvinov bio je suzdržljiv i odmjeren, ali u cjelini vrlo pozitivan. On se ne smatra dovoljno kompetentnim sucem u takvoj sunovratnoj i teškoj stvari. On se plaši i same pomisli na teret, koji se preuzima tim pisanjem, i skoro bi više volio odustati od pisanja, nego takav težak zadatak preuzimati. On nije ni mogao dovoljno čitavu stvar odvagnuti, jer ona zahtijeva mnogo truda. Ali treba reći, da kalup, koji je dobio od Nydbrucka unaprijed pokazuje, da su ga radili dobri majstori. Ako bi on sada pokušao da ga brušenjem glača, boji se, da ga ne bi izrovao. Ne može da kaže, da mu se metoda ne dopada, osim nekih malih izuzetaka.[45] Da je povijest već gotova i napisana onako, kako je izrađen plan, zaslužila bi povjerenje i preporuku. Djelo bi bilo i lijepo

[44] »Doleo me nec sententiam ψ de methodo scriptionis nec quotcumque aliud litterarum accipere, cum haberet multas scribendi occasionem. Cupimus enim tum eius, tum aliorum peritorum sententiam in tempore audire.«

[45] Cupis de hac re copiose tibi ac diligenter meum consilium exponi. Ego vero, quia res est apprime ardua et difficilis, neque ad eam ingenium meum sic applicui ut idoneus mihi videar iudex, sententiam meam, ne temeritatis damner interponere non audeo. Non nihil forte in sermone familiari proferrem. Sed quia neque res mihi probe meritata est et longam exercitationem flagitat, a scriptione suspendere malo quam onus suscipere cuius solo aspectu terreor. Adce quod forma illa, quae ab te missa est, a peritis artificibus se compositam fuisse ostendit; quam si limando polire tentavero, timendum est, ne deteram. Ne tamen nimis praecisae omnia me tibi negare, methodum placere non dissimulo, paucis tantum exceptis. – Iz Kalvinova pisma Nydbrucku od 15. II. 1557. o Vlačićevu planu i metodi pisanja povijesti. Nacionalna biblioteka u Beču, Rukopisna zbirka, Cod. 10.364. list 12 verso i list 13. Pismo je više puta objavljivano i iskorišteno. *Lic. Dr. Schaumkel Ernst*, Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien, Ludwigslust 1898. – *Walter Nigg*, Die Kirchengeschichtsschreibung etc. München 1934, str. 53–56.

zbog prikladne arhitekture. Ma da je to ogroman posao on, Kalvin, već se sada raduje mnogo u nadi na tako neuporedivo dragocjeno djelo.[46] U svemu se inače slaže s planom (Kalvin piše Nydbrucku u drugom licu i kaže: »Uostalom, dok se u svemu inače suglašavam s tobom«). Samo ne zna, da li je dobro to, što se u svakoj knjizi odvojeno obrađuje po jedno stoljeće. Može se naime dogoditi, da jedno desetgodište pruži bogatiji historijski materijal, nego jedno stoljeće cijelo. Poradi toga može se pokazati nepraktično, da se svaka sveska veže na jedan određeni broj godina. Historijski pisci već prilagođavaju svoja djela obilju gradiva, a ne hronološkoj podjeli. Odvojena područja materije za svako stoljeće posebno mogu da budu upotrebljiva, ali će pisce tjerati na ponavljanja, a čitaoca će umarati.

Može biti, da bi Vlačić i čitavo uredništvo bilo iskoristilo neki od tih Kalvinovih savjeta, da su stigli na vrijeme. Ali kad su oni stigli, velik je dio posla (tri centurije) bio gotov. Tako je ostala i podjela čitava djela na centurije i svake centurije na istovetne glave. Ako je djelo imalo biti ne samo krupan naučan posao, nego i pregledna registracija činjenica po vjekovima, a ono je imalo ispuniti i taj zadatak, ostaju i pored slabosti takve formalne podjele, koje ističe Kalvin, i bitne njene prednosti.

9. Skupljanje građe za obradu bio je jedan od najvažnijih i najbolje uspjelih zadataka, koje su izvršili Vlačić i centurijatori. Vlačić je stvorio čitav niz stanica za skupljanje građe, t. j. starih rukopisa. Te stanice svuda čine jake, povjerljive, utjecajne i inteligentne osobe. One su imale višestruki zadatak: i da same pronalaze knjige na svome području, i da šalju ljude da traže na druga mjesta, i da preuzimaju od drugih pošiljke za centurijatore, pa da ih otpremaju dalje bilo do iduće stanice ili neposredno u Magdeburg. Već u pismu Hartmannu Beyeru od 17. III. 1553. Vlačić mu stavlja u zadatak, da iz Frankfurta na Majni stupi u vezu sa trgovcima iz Lyona, ako tamo dolaze radi trgovine ili na sajam, i ako su naklonjeni stvari, da on uznastoji, da oni dadu u svojim bibliotekama istražiti, da li ima tamo kakva povijest, koja obrađuje valdovce (valdenze) ili valdovskih spisa. Vlačić ga također moli, da pronalazi i druge rukopise, da ustanovljuje njihove cijene, a prema potrebi da ih i kupuje.[47] Vlačić označuje i dva alternativna mjesta, gdje će naći novac za plaćanje knjiga. U pismu Nydbrucku, iste godine (1. X. 1553.), Vlačić označuje nekoliko kanala i stanica, imena i adresa ljudi, preko kojih, ako se pruži prilika i nađe se osoba, koja tim smjerom putuje, osobito trgovac protestant s robom, da na te ljude ili preko njih šalje pošiljke knjiga, što je pronašao i skupio, bilo iz Beča, bilo iz mjesta, gdje su knjige pronađene, tako da one ne bi morale proći kroz Beč. Nydbruck i Beč, zbog položaja Nydbrucka kao

[46] »Quamquam ... incredibilis erit labor, spem tamen aliquam incomparabilis huius thesauri nobis fieri vehementer gaudeo.« Isto mjesto.

[47] »nempe ut alterius Catalogi librorum tantum pretium explores, alterius vero libros emas.«

bibliotekara dvorske biblioteke i naklonjenosti Maksimilijana centurijatorima i Vlačiću kao organizatoru centurija, bila su najvažnija Vlačićeva stanica za skupljanje ne samo u austrijskim zemljama, nego još više u Češkoj i Moravskoj za husitske spise, ali najviše za skupljanje stare izvorne građe u bibliotekama u Mlecima, poglavito u Marciani. Vlačić javlja Nydbrucku, da može, kako mu se prilika pruži, slati knjige u Regensburg na Nikolu Galla, superintendenta, u Augsburg na senatora Ivana Krstitelja Heintzeliusa (Heintzelius je duže vremena bio i gradski načelnik u Augsburgu, i Vlačić je od prvih svojih koraka u Njemačkoj do smrti imao u Augsburgu vrlo odane prijatelje), u Nürnberg na magistra Jeronima Bezolda, u Leipzig bilo na Alesiusa ili na farmacistu Ivana Rekarta, u Wittenberg na magistra Sebastiana, zeta Vicenijeva. Svaki od njih, ako mu se što pošalje i pravilno naznači, vodit će dalje brigu. To su sve bile samo stanice između Beča i Magdeburga. Druge su bile na zapadu, na sjeveru i na istoku. U istome pismu Nydbrucku Vlačić javlja, da je sam neposredno pisao na neka mjesta u Engleskoj i u Češkoj, da dobije odande stare spise i da čeka da će mu odande biti poslani, jer odande je ostavljen u nadi.[48]

Sve su te Vlačićeve stanice skupljale i slale u Magdeburg, ali je, po svemu, najviše dolazilo u Beč i iz Beča u Regensburg, gdje je prispjele knjige preuzimao neposredno koji član uredništva ili sam Vlačić.

Skupljanje spisa olakšavalo je već razmjerno razvijeno bibliotekarstvo, koje je brzo napredovalo baš u tome XVI. stoljeću. Bile su velike biblioteke, koje su imale već na stotine starih rukopisa, a bio je jako velik broj samostanskih biblioteka. Razvitak nauka u Češkoj u 14. i 15. stoljeću i velike vjerske borbe, koje su bile ustalasale čitav narod, pridonosile su, da je tamo skupljana historijska dokumentacija prije nego u Njemačkoj. Bohuslav Lubkovic bio je na svome dvoru (u Joachimovu) skupio već u drugoj polovini 15. stoljeća oko 700 svezaka, koji su kasnije preneseni u Wittenberg.[49] Spisi iz Češke stizali su Vlačiću i zaobilazno preko Nydbrucka, i neposredno po Labi sve do Magdeburga. U Beču je rasla dvorska biblioteka i njen bibliotekar Nydbruck kupovao je, gdjegod je našao, u Italiji, u Carigradu, u Maloj Aziji, po nalogu Maksimilijana stare rukopise za tu biblioteku i neposredno ili preko Regensburga dostavljao Vlačiću. Veliku biblioteku Ottheinricha u Heidelbergu pregledao je Vlačić sam i svojom rukom napisao na pojedinim rukopisima, što koji rukopis sadrži, da bi kasnije, poručujući pojedine rukopise, mogao sigurnije do njih doći. I u ostale biblioteke, velike i male, odlazio je sam, gdjegod je stigao, sve do Mletaka. Njegovo znanje o tome, gdje se što nalazi, bilo je tada možda veće nego ijednog drugog znanstvenog radnika. U Augsburgu, gradski senat je 1545. bio kupio u Mlecima grčke rukopise u vrijednosti od 800 dukata.[50]

[48] Pismo Nydbrucku od 1. X. 1553.: »Expecto eiusmodi vetera monumenta etiam ex Anglia et quibusdam locis Bohemiae, nam et scripsi in eas partes et aliqua mihi spes facta est.«

[49] *Schaumkell*, op. cit. str. 13.

[50] Isto mjesto, str. 16.

Tu je i Fugger osnovao svoju biblioteku. Prema pismu Vlačića Nydbrucku od 6. X. 1554. samo u Hildesheimu kod Braunschweiga ima 13 starih biblioteka. Samostanskih biblioteka ima svuda. Jedna od njih u Rostocku (Bratske životne zajednice) ima već pri kraju 15. stoljeća 510 svezaka.

Koliko je pažnje posvećivao Vlačić pronalasku starih knjiga na zapadu, toliko je težio da dođe do originalnih crkvenih spisa sa istoka. Na zapadu bili su mu od najvećeg, po njegovoj koncepciji historije dogme, od središnjeg značenja francuski valdovski (valdenški) pokret 12. stoljeća i njegovi utjecaji u 13. 14. i 15. stoljeću, koje on na svim stranama susreće, i husitski pokret, osobito taborićani, s najviše valdenskih elemenata. Na istoku su to bile sve istočne crkve. Između pokreta za samostalnošću crkve i nadovezivanja na staro učenje na istoku i na zapadu ima mnogo istovrsnih elemenata. Vlačić ih nabraja i svrstava u svome planu:

Istočne crkve

»Treba također označiti, da su neki učitelji i neke crkve bile čišće od drugih i imale zdravija učenja, da su neke kršćanske zemlje u ponekim dijelovima učenja bile čišće, u drugim više iskvarene. Tako grčka crkva, koja nije manje rasprostranjena od latinske, nije dopuštala primat pape, celibat svećenika, čistilište, privatne mise, pričest pod jednom prilikom, oproštaje, ni toliku idolomaniju kipova i t. d. kao latinska«.[51]

Francuski Valdovci

»A valdovci ... su imali ove članke svoga vjerovanja i učenja: da u stvarima vjere treba vjerovati samo svetom pismu; da papa nije viši od drugog biskupa; da se ne treba upravljati prema pravilima ljudi, niti do tih pravila držati; da nema čistilišta; da je misa praznovjerje; da ne treba zazivati svece; da popovi treba da imaju svoje žene; da treba primati pričest pod obje prilike: da ima u crkvi samo dva sakramenta i da oproštajna pisma nemaju vrijednosti.«[52]

Misao o ispravnosti učenja francuskih valdovaca bila je, kako se prema njegovu pisanju i pisanju centurija može zaključiti, lična Vlačićeva misao. On se na njoj mnogo zadržava i prije izlaženja centurija i poslije. On i husite naziva valdovcima (1568). Ali kad kasnije centurije – bez suradnje Vlačićeve – dodiruju valdovce, one ih jednostavno registriraju kao sektu, t. j. heretičko učenje (Centurio XII, 1336) ne poklanjajući im ni približno onu pažnju, s kojom im Vlačić dosljedno prilazi više od 15 godina i na široko ih razrađuje (osobito u Katalogu svjedoka istine).

Ali ako su valdovci ostali samo sekta, istočne crkve bile su konkretne, priznate crkve mnogih naroda. Zbog toga je Vlačić tražio i izvore i izdavao dokumentaciju istočnih crkava i pisao i požurivao Nydbrucka opetovano da organizira iskorišćivanje grčkih izvora, koji se nalaze u Mlecima, ali da traži i u Dubrovniku, Vlaškoj i Bugarskoj, u Carigradu i u Rusiji, da iskoristi svaku priliku, koja se pruža. U pismu od 10. svibnja 1555. Vlačić javlja Nydbrucku, da se u Magdeburgu pronose glasine, da su Rusi skloni, da se u vjerskim stvarima priključe papi i da su zbog te stvari već poslali izaslanstva papi, Karlu i Ferdi-

[51] Consultatio, na citiranom mjestu, str. 149.
[52] Consultatio, na citiranom mjestu, str. 153.

nandu. On upozorava i inače spretnog bibliotekara i skupljača spisa, da lovci, koji su na tragu i ribari brižljivo prate prilike i pogodnosti, koje se pružaju, i da pametnome malo treba.[53] On se ništa ne sablažnjava zbog takvih pokušaja, nego želi, da oni, koji su u potrazi za rukopisima, iskoriste prisustvo ruskog izaslanstva u Beču i nastoje dobiti od Rusa ili preko njih stare rukopise.

Tražeći i zatim obrađujući dokumentaciju, koja je dolazila od istočnih crkava, Vlačić ide uvijek samo za jednim ciljem: da nađe dokaze protiv prvenstva rimske crkve, protiv primata pape, protiv cezaropapizma ili »ocarenih papa«, protiv pretencioznosti Rima da crkvena vlast treba da i u politici bude iznad svjetovne vlasti.

Zato, kad ističe istočne crkve, radi to, da ih iskoristi samo kao dokaz za svoje postavke. On njih ne stavlja ni iznad, ni ispred rimske crkve. Ma da je rimska crkva prva na udaru, on u obradi nigdje ne štedi ni jednu istočnu crkvu. Ponekad ističe kao manu baš bizantinizam rimskih crkvenih velmoža, koji se u gramzivosti, kinđurenju, putenosti, intrigama, hipokriziji, prevarama i t. d. povode za Grcima. Što je više ispitivao crkvenu historiju, nedostaci istočne crkve nisu mu se činili manji od nedostataka zapadne crkve.

Nydbruck je bio uspješan i dobavio je Vlačiću ogromne količine starih rukopisa. Među njima i jedno pismo carigradske crkve husitima u Pragu pisano 18. siječnja 1451., koje je Vlačić u grčkom originalu i latinskom prijevodu objavio u izdanju Kataloga svjedoka istine 1562. U tome pismu, pisanom svega dvije godine prije pada Carigrada, carigradska crkva javlja u Prag, da je bila saznala da Česi, istina, daju otpor rimskim novotarijama, ali i da su protivni većem dijelu starih crkvenih tradicija. Sad su oni u Carigradu od nekog vremena stekli sigurnost, da su se Česi opet oporavili i da su došli do opće kršćanske religije i do prave spoznaje i iskazivanja, te da se ne će materi iznevjeriti.[54]

Tražeći husitski materijal u praškim bibliotekama, Nydbruck je pronašao i to pismo. Drugi tekstovi, koje je izričito tražio, bili su spisi preteče Jana Husa, značajnog crkvenog pisca[55] i propovjednika Milića iz Kromeriža (umro 1374), onog originalnog južnomoravskog mislioca, koji je u sebi na čudesan način sjedinjavao misao, osjećaj, kontemplaciju i djelo ili po Palackom: »snagu duha i fantazije, religiozni, ponešto tmurni zanos, unutrašnje osjećaje i odlučan čin«,[56] tako da je »pokre-

[53] »Rumor hic est, Moscovites velle papae in religione coniungi ac de ea re legationem iam ad papam, Carolum et Ferdinandum misisse. Venatores et piscatores occasiones et commoditates diligenter observant etc. Sapienti pauca.«

[54] Kako je Nydbruck bio dostavio prijepis toga pisma ne samo Vlačiću, nego i Melanchtonu u Wittenberg, objavljen je tamo 1564. grčki i latinski tekst pisma ponovo, kao poseban spis od svega sedam strana: »Epistola Constantinopolitanae Ecclesiae ad Bohemos, scripta quidem ante annos 112 ... etc.« Prema navođenju u tom izdanju Nydbruck je našao spis u biblioteci Karlova sveučilišta u Pragu.

[55] Spis Milićev o Antihristu nalazi se među Vlačićevom zaostavštinom u Wolfenbüttelu, sign. 908 Helmst., 2. kako se tamo nalaze i drugi husitski spisi.

[56] *Fr. Palacký*, Geschichte von Böhmen, III. svezak, I. dio, 1845. str. 173.

nuo duh naroda u njegovoj dubini«,[57] zatim spisi Milićeva učenika učenog pariškog magistra Matije iz Janova i spisi Jana Husa. Iz praških i drugih čeških biblioteka pozajmljivao je Nydbruck te i druge husitske spise i brinuo se zatim, da se vrate na mjesto, odakle su pozajmljeni.[58] Za one spise, koje je Vlačić iskorišćivao, pa su vraćeni na svoja prijašnja mjesta i ako tamo (u Beču, u Pragu) još postoje, moglo bi se utvrditi, da ih je Vlačić iskorišćivao, iako nisu možda izričito navedeni u centurijama, jer je Vlačić na njima svojom rukom bilježio sadržaj. Tako je Schottenloher utvrdio, koje je spise Vlačić upotrebio iz Heidelberga.[59]

Prema obradi pojedinih zemalja i naroda u centurijama čini se, da je Vlačić dobio za prvih 12 stoljeća od slavenskih zemalja najviše materijala, koji se ticao Polapskih Slavena, Poljske i Makedonije, za Poljsku više političkog, a za Makedoniju mnogo više crkvenog za prva stoljeća. Husitska dokumentacija nije mogla biti iskorišćena, jer objavljene centurije idu samo do 13. stoljeća. Od starih rukopisa ćirilicom pronašli smo među Vlačićevim papirima samo jedan.[60]

Neke skupljače knjiga i cijenu kupljenih knjiga plaćala je blagajna centurijatora, druge su plaćali oni isti prinosnici, koji su davali priloge za centurije. Tanneru, koji je prepisivao Focija i druge grčke tekstove u Mlecima, davao je novac Nydbruck, tako djelomično i Humbertu Languetu i Casparu Bruschiusu. Vlačić je tražio veze sa bankarom Fuggerom u Augsburgu, da on financira neka putovanja skupljača, osobito Languetova u Krakov i Poznanj, da bi se preko tih mjesta dobile ruske knjige i spisi i čini se, da je u tome i uspio. Dva Belgijanca, Juraj Cassander i Cornelius Wouters (Gauthers) iz Brügge, živjeli su zajednički naizmjenično u Kölnu, Duisburgu i Bonnu, poznavali su stare spise na rajnskom području, bili su u korespodenciji sa Nydbruckom, Vlačićem i Ottheinrichom, skupljali su knjige za Ottheinricha za novac, a i Vlačić im je nudio čak stalnu plaću. U Zürichu je pomagao skupljanje spisa Konrad Kürsner, profesor teologije i bibliotekar, u Bazelu Oporin; bivši profesor grčkog jezika i budući izdavač centurija. Za skupljanje engleskih spisa i za suradnju na centurijama u obradi razvitka engleske crkve bio je pridobijen učeni škotski biskup John Bale (1495–1563) »vatreni, fanatični borac za reformaciju«, kako o njemu piše Schaum-

[57] Isto mjesto, str. 173.

[58] *Dr. Ferdinand Menčik*, Caspar Nydbrucks Verhältnis zu den Calixtinern in Böhmen, Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Österreich, 18. Jahrgang 1897, str. 50–52.

[59] *Dr. Karl Schottenloher*, Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch, Münster in Westfalen 1927, str. 203.

[60] To je Codex 405 rukopisne zbirke u Wolfenbüttelu. Očito samo odlomak neke stare pravoslavne liturgijske knjige iz 14. ili 15. stoljeća od svega 16 krasopisnih strana s početkom jednog pasusa: »Blistal ese angel na grobje Tvojem životvornem.« – Ali među tiskanim stvarima, koje vjerojatno potječu također iz Vlačićeve ostavštine, ima (1953) osim devet hrvatskih glagoljskih i ćirilskih protestantskih knjiga među njima i potpuni prijevod Novog zavjeta glagoljskog i ćirilskog izdanja iz 1562. i 1563. i više tiskanih staroslavenskih crkvenih knjiga, koje se nalaze u dvorani izdanja biblija.

kell (cit. mjesto, str. 27), koji je u vrijeme priprema centurija živio u protestantskoj Njemačkoj kao emigrant (do dolaska Elizabete na vlast u Engleskoj). Tako je stvorena velika razgranata organizacija skupljanja izvora, a time i vanjskih suradnika za centurije, koja je uspijevala da pronađe značajne izvore na velikom prostoru i u velikom broju evropskih zemalja od Škotske i Danske do Italije i od Francuske i Švicarske do Poljske i do Carigrada.[61]

Najveće tehničke poslove prikupljanja i dopreme spisa u Magdeburg vršio je član uredništva Marko Wagner. Wagner je bio pastor i napustio je prvi put župu kao odlučan pristaša Vlačićeve borbe (i Vlačićeve stranke), drugi put da bi se potpuno predao putovanjima za skupljanje i dopremu spisa za centurije. On je stajao u vezi sa svima stanicama i tamo preuzimao spise, a on je i sam tražio.

Već lipnja 1554. stigla je iz Beča Dunavom u Regensburg prva pošiljka spisa. Nydbruck je bio poručio Vlačiću, da će sam doći, pa neka i Vlačić dođe. Vlačić je došao, doveo sa sobom dva pisara za prepisivanje, da bi neke rukopisne knjige mogle biti iskorištene već u Regensburgu i vraćene natrag u Beč. Ali Nydbruck nije stigao, i prva pošiljka knjiga bila je mala. Konačno je na jesen, 31. listopada, uputio Nydbruck dvije bačve spisa u Regensburg s porukom, da se jedna ne otvara, dok Vlačić lično ne stigne, a druga da čeka, dok on, Nydbruck, dođe.[62] Druga je pošiljka više zadovoljila Vlačića, ali je on uputio novo traženje i Nydbruck je javio, da ima dosta od toga, a drugo da će nabaviti. On je želio da senat u Regensburgu garantira za one rukopise, koji su imali da se prenose dalje u Magdeburg, i senat je neku garanciju dao, jer su se spisi i vraćali preko njega. Usto su kolektivnu garanciju potpisali svi članovi unutrašnje redakcije u Magdeburgu: Vlačić, Wigand, Judex, Kopus i Gottschalk. Oni su se obavezali, da će najkasnije u roku od dvije godine vratiti preuzete rukopise, i predati ih magistratu u Regensburg.[63]

To slanje rukopisa od Nydbrucka i preko Nydbrucka u Regensburg, proteglo se dalje na čitave dvije iduće godine. 11. rujna 1556. došao je u Regensburg i Maximilijan i u njegovoj pratnji Nydbruck, koji je

[61] Organizacija skupljanja i izvorne građe za centurije i uloga pojedinih ličnosti u skupljanju obrađivana je na temelju arhivskih izvora na više mjesta, koja su već navedena: *Dr. Victor Bibli*, Briefwechsel zwischen Flacius und Nydbruck. Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in Oesterreich, 17, 18, 19 i 20 godina 1896, 1897. i 1898; *Dr. Victor Bibl*, Nydbruck und Tanner, Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Zenturien und zur Charakteristik König Maximilian II., Archiv für oesterreichische Geschichte, svezak 85, god. 1898, str. 379–430; *Dr. J. Wilh. Schulte*, Beiträge zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Zenturien, Separatabdruck aus dem 19. Jahresberichte der Thilomathie, Neisse 1877. Rasprava ima 102 strane, ali paginacija posebnog otiska ide od str. 52 do 154. – *Lic. Dr. Schaumkell Ernst*, Beitrag zur Entstehungsgeschichte der Magdeburger Centurien, 1898. *Dr. Karl Schottenloher*, Handschriftenschätze im Dienste der Zenturiatoren, Zentralblatt für Bibliothekwesen, Leipzig, svezak 34, god. 1917, str. 65–82. – *Dr. Karl Schottenloher*, Pfalzgraf Ottheinrich und das Buch, Münster 1927.

[62] *Schottenloher*, Handschriftenschätze zu Regensburg, str. 66.

[63] Schottenloher, isto mjesto, str. 66.

ostao u Regensburgu idućih šest i po mjeseci. U to vrijeme pošiljke rukopisa dalje stižu. Marko Wagner je tada stalno u Regensburgu i dalja tri mjeseca, poslije odlaska Nydbrucka, stanuje u kući Vlačićeva prijatelja Galla, preuzima rukopisne knjige, koje stižu, organizira vraćanje upotrebljenih i dobija od Nydbrucka potvrdu za vraćene stvari.[64] U pratnji Maximilijanovoj i uz Nydbrucka nalazi se u to vrijeme u Regensburgu i lički protestant teolog Pavle Skalić. (On je u korespodenciji sa najrazličitijim protestantskim teolozima, i njegova pisma nalazimo jednako u Regensburgu kao i u Hamburgu ili Beču. Ona pokazuju neku učenost bez neposrednog doživljavanja) I on aktivno sudjeluje u skupljanju i prijenosu spisa i piše iz Regensburga 24. III. 1557. glavnom skupljaču Marku Wagneru.[65] Očito je Maximilijan suglasan i pomaže svu tu transakciju, ali ne će da se pročuje, da je on tu umiješan, i zbog toga nema potvrde, da je u to vrijeme, dok je Maksimilijan bio u Regensburgu, dolazio i Vlačić tamo. Da je Maksimilijan jako pomagao centurijatore i da je odobravao takvo slanje knjiga, potvrđuje i traženje Dvorske biblioteke u Beču, poslije smrti Nydbruckove, da knjige, »koje više ne trebate, nama što prije vratite.«[66] Ne sve, nego one, koje nisu više potrebne za rad. Maksimilijan je zaista zaštićivao Vlačića, slao mu poklone i novac.[67]

Takvim svestranim, sistematskim, upornim, neumornim i znalačkim traženjem centurijatori su pronašli mnoge spise, o kojima se nije znalo ili je znalo malo ljudi, tako da su činjenice, koje su ti spisi sadržavali, mogle biti objavljene i više utemeljiti pretpostavke, postavke ili tvrdnje, u koje se prije objave takve dokumentacije moglo sumnjati. Vlačić je sam objavio prvi put velik broj dokumenata, koji su bili u skladu s postavkama reformacije. Taj pionirski rad priznala mu je, iako kasno, i katolička strana.[68] Centurijatori su tako stvorili preduvjete za izradu povijesti i s pravom su u posveti prve knjige prve centurije mogli reći, da su u najvećem siromaštvu i punoj oskudici i nemoći otpočeli tkati veliko djelo, mnogo iznad njihovih snaga, samo da skupe ono, što je bitno za povijest, a potječe od sigurnih i provjerenih pisaca, i da uzmognu spasiti od propasti i nestanka, što im je prijetilo, stare istrošene isprave.

10. Velikopoteznost Vlačićeva poduhvata odražava se u zamisli, pripremama i izvršenju. Sve je bilo dobro odvagnuto, promišljeno i pripremljeno. Izrađen je plan, razrađen je program, sadržaj i postupak.

[64] Isto mjesto, str. 69.

[65] Pismo je sačuvano, i objavio ga je Schulte na spomenutom mjestu, str. 117.

[66] *Schottenloher*, isto mjesto, str. 20.

[67] *Dr. Victor Bibl*, Nydbruck und Tanner, citirano mjesto, str. 401–402. Citira jedno pismo dvorskog savjetnika saskog izbornog kneza, Dr. Ulricha Mordeisera, od 18. VI. 1559., u kome ovaj tvrdi: »da doch Maximilianus zuvor den Illyricum hovirt und ime allerlei geschengh und Geld zugeschickt.«

[68] *Pontien Polman*, L'Element historique dans la controverse religieuse du XVI. siecle, Gembloux 1932, str. 186. Nabraja poimenično šest značajnih dokumenata, koje je Vlačić prvi put objavio u svome Katalogu. Broj takvih dokumenata povećao se s centurijama i poslije prvih svezaka centurija.

I suradnici bliži i dalji, nauka, crkva, gradovi i feudalni gospodari, svi su odobrili i plan i postupak. I plan je izvršen onako, kako je konačno bio izrađen. Centurije su veliko Vlačićevo životno djelo, ali one ne bi bile takve postale, da su ostale samo njegovo životno djelo. One su mogle da budu izrađene samo tako, što je Vlačić uspio da centurije postanu životno djelo mnogih: i onih koji su organizirali skupljanje materijala, i svih onih, koji su skupljali, izrađivali izvode, pisali tekstove, davali novac i tiskali sveske, kojima se sami tisak protegao na 16 godina, a u vrijeme, kad je životni vijek svih tih suradnika bio kratak.[69].

Glavna oznaka završnog djela, t. j. 13 centurija, jest u tome, da one čine *povijest jedne ideje,* da je to idejna povijest, da ima središnju misao, i da je sva ona ogromna argumentacija građena na njoj i oko nje. Kao idejno djelo. povijest ima svoje polazne pretpostavke, svoj glavni predmet obrade, zadatke, koje ima da izvrši, misiju, koju ima da ispuni, – ima svoj jasan i određeni i pozitivan *smisao.*

Ta povijest je nastala kao potreba, onda kad je reformacija bila potučena vojnički u bitci na Lokvanskom (Lokaner Heide) kod Mühlberga u Saskoj (24. IV. 1547.), kad je bila oborena i politički na carskom staleškom saboru u Augsburgu, na kome je od svih prisutnih protestantskih velmoža samo jedan jedini, Küstrin, imao odvažnosti da istupi protiv prijedloga cara i da glasa protiv carskog zakona o unijaćenju. Ona je u tako neobično teškom položaju za protestante. prije konačnih odluka Tridentskog koncila, bjelodano i slikovito pokazivala, onako kako je želio Vlačić, kakve su ogromne, nepremostive, idejne i organizacione razlike postojale između starih crkava i rimske crkve, kakvi su ponori bili između starih koncila, na kojima se uvažavalo, poštovalo i primjenjivalo svako ispravno mišljenje, i sadašnjeg Tridentskog koncila rimske crkve, sazvanog tobože da crkve pomiri, a u stvari da iskorijeni svaku samostalnu misao i pokret i učvrsti centralizaciju, hegemoniju i diktat Rima. Kako se nove umne, moralne i ekonomske snage nove privrede i novoga društva u nastajanju, sveučilišta, gradske privrede, gradova kao cjeline, pa i velikog broja feudalaca i vladara u Njemačkoj, skandinavskim zemljama, Engleskoj i t. d. nisu nikad potpuno pomirile s time, da se odreknu tekovina reformacije, Magdeburške centurije postale su oruđe i oružje svih tih naprednih protestantskih snaga. To je oružje bilo bolje od svega, što je protestantizam dotada u nauci stvorio, mnogo bolje od svega, što je u nauci prije centurija bila stvorila rimska crkva.

Pritom centurije su stvarali pisci puni ljubavi i samoprijegora, koji su radili s ogromnom dubokom vjerom u stvar, koja je sve savladivala. Ni moć, ni položaji, ni bogatstvo Rima pri mnoštvu rimskih pisaca nisu

[69] Nydbruck je umro 1557. nekako između svoje 30. i 33. godine. Jedan od urednika centurija, Vlačiću najbliži i najmiliji, magistar i profesor teologije, Matija Judex, umro je 1564. nekako oko svoje 40. godine. Sam Vlačić umro je 1575. u svojoj 55. godini, a i tiskar i izdavač Ivan Oporin u Bazelu umro je 1568., prije nego su centurije završene.

uzmogli dotada stvoriti nešto slično centurijama. Bilo je jasno, da su protestanti bili nošeni jačom vjerom i u nauci bili bolji.

Rođene iz određenih potreba vremena, centurije su ne samo naučno, nego i naučno borbeno djelo, naučni organ i naučni sistem jednog velikog pokreta u borbi za njegovo samoodržanje. One su stvorene, da reformaciju spase, da je učvrste i učine stabilnom. Njih je izazvala agresija na reformaciju, i braneći reformaciju centurije su i same postale agresivne. One su prožete borbenim duhom, iz njih odzvanja stalno borbeni poklik jedne velike, napredne misaone stranke, koja ne će da savije koljena. S toga su centurije morale biti jednostrane i nisu mogle biti i nisu bile »objektivne«. Sva povijest u njima pisana je od ljudi iz borbe, od ljudi u borbi. Pisali su ih živi ljudi, za žive, za potrebe živih, tadašnjeg savremenog pokoljenja u prvom redu, ali i za sva buduća pokoljenja, koja se budu kretala na liniji uspona ljudske misli i kretanja naprijed. U toj programatskoj oznaci centurija, u toj njihovoj »jednostranosti« njihova je veličina.

Bilo je potrebno poći od pretpostavaka, od cilja, od plana, od svega toga određenog i jasnog, da bi se na tom konkretnom i jasnom i u okviru toga i opredijeljen time mogao izraditi naučni program i taj naučni program savladati naučnom metodom. Takav apriorizam i takva jednostranost i strogo razgraničenje stvarali su pozitivne uvjete za odstranjenje svake kolebljivosti i sumnje u smisao vlastitoga rada, analize i postupka. Povijest se nije mogla razvodniti hipotezom objektivnosti, po kojoj bi se moglo doći do zaključaka, da je možda i druga strana više nego jednom imala pravo. Jer ako je druga strana imala prije pravo, moglo je takvo pravo biti i sada na njenoj strani. Druga strana bili su Tridentski koncil i zakon o unijaćenju. Takva »objektivnost«, koja se u nekim krugovima doista i javljala, kao kod Melanchtona,[70] bila bi dovela do samoubijstva protestantizma. A centurijatori su bili magdeburški borci, s taborskim husitskim borbenim zanosom, koji su smatrali, da glavno nisu oni, nego je glavno ideja, pokret, Reformacija, stvar. S toga su bili spremni da sami poginu i nestanu, samo da se spasi stvar.

11. Papa je glavni napadač na Reformaciju, stalna, velika, vječna opasnost za nju, centurijatori su najuporniji beskompromisni idejni borci za održanje reformacije, glavni lučonoše njenih ideja. Prirodno je bilo, da je u centurijama izvršena oštra kritika papizma kao ustanove, da su one čitave izgrađene na kritici te ustanove, da su centurije i u glavi o učenju i o crkvi i o osobama usredotočile pažnju na postupke

[70] *Leopold Ranke*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, V. svezak, III. izdanje, Berlin 1852, str. 348, pišući o otporu Vlačićevu iznosi, da je Melanchton popustio zato, što je došao pod utjecaj provincijalne politike i u tome prestao biti pravi rukovodilac: »Melanchton gerieth unter dem Einfluss einer provinciellen Politik in eine einseitige Stellung, in der er aufhörte, »den Wagen Israel« zu lenken«. – *Nigg*, Die Kirchengeschischichtsschreibung, i t. d. str. 57. ocjenjujući razlog oštrine centurijatora tvrdi, da je Melanchtonovo hodanje na prstima (»Melanchtons Leisetreterei«) bilo nemoćno da se bori s agresivnim Rimom.

papinstva i pojedinih papa. Pape su utjelovljeni Antihristi, ne samo s toga, što su mnogi od njih kao pojedinci i kao ljudi bili političari i dinastijaši i goleme moralne nakaze, a najveća od njih[71] bio je Grgur VII, – nego u prvom redu poradi toga, što je papizam kao ustanova po sebi nakaza i Antihrist. Tu osnovnu postavku centurijatori postavljaju već u prvoj i drugoj centuriji, da bi dokumentacija kasnijih centurija sve te na početku iznesene oznake Antihrista potvrđivala, i da bi uvijek izbijala suglasnost između osnovnih oznaka Antihrista, koje potječu od prvih autoriteta stare crkve iz prvog i drugog stoljeća, i svega onoga, što su papizam i pape u kasnijim stoljećima radili.

Ma da u evangelijima nije izričito spomenuto samo ime A.[72] stvar A. obrađena je već tamo. Na temelju citatâ evangelista, koji se tiču krivih proroka, ali i tatova, centurijatori (i u ovom slučaju pravilno pretpostavljamo, da je to rad Vlačićev) iskivaju već na početku, u prvoj knjizi prve centurije, onu polaznu i opću definiciju: A. je tiranija krivih učitelja, koji zamračuju i progone učenje Hristovo, a grabe za sebe Kraljevstvo svijeta, što očevidno pokazuju oznake A.[73] Tih oznaka A. ima veliki broj i centurijatori ne propuštaju da ih nabroje, srede i sistematiziraju. A. je utemeljitelj krive crkve, mjesto očajne zapuštenosti i gnusobe; to je onaj, koji za sebe tvrdi da je Hrist i mnogo njih tako zavodi; stanuje na svetome mjestu, gdje mu nije mjesto; zavodi idolopoklonstvo; preustrojava Hristovo kraljevstvo iz duhovnog u tjelesno; zasljepljuje ljude krivim znacima, koji treba da očvrsnu njegovu vlast; progoni pravedne i ispravne.[74] U drugoj knjizi prve centurije A. je obrađivan među herezama. Hereze su njegove: što sebe prikazuje kao da je bog, što zabranjuje brak, što naređuje, da se ljudi suzdržavaju od jela, što se uzdiže iznad svega, što bog zapovijeda, što u crkvi stvara primat, što sjedi u hramu, kao da je bog.[75] U drugoj centuriji već se navodi da je A. obrađivan kod svih učitelja drugog stoljeća naše ere, i da to nije drugo nego »buduće rimsko kraljevstvo životinje bludnice«,[76] opisano u Apokalipsi. A. će vladati, po Apokalipsi, »u onome gradu, koji drži carstvo svijeta«,[77] a i Babilon, koji je tu spomenut, samo je figura grada Rima.[78]

[71] »Monstrum omnium quae haec terra portavit monstrosissimum«, Centurio XI, Epistola dedicatoria, 8.

[72] U daljemu poziv Antihrista označujemo samo sa A.

[73] »Est autem Antichristus, regnum falsorum doctorum, Christi doctrinam obscurantium et persequentium et mundanum regnum arripientium, sicut ex notis Antichristi perspicuum fiet«. Centurio I, Liber I, stupac 205. Numeracija stupaca u citatima prema centurijama u Sveučilišnoj biblioteci u Zagrebu.

[74] Isto mjesto, stupac 205–207.

[75] Centurio I, liber II, 490–491.

[76] »Iraenaeus variis opinionibus et coniecturis colligit, Romanum regnum bestiae meretricis futurum quia numerus nominis Antichristi, de quo in Apocalypsi est, in voce λατεῖνος exprimatur«. Centurio II, stupac 54.

[77] Apocal. 17 locus pingitur, ubi Antichristus regnaturus sit: in ea urbe, quae imperium mundi teneat. Centurio II, stupac 109.

[78] »Babylon opud Ioannem nostrum, Romanae urbis figura est«, Centurio III, 66.

Te polazne postavke potkrijepljene su citatima iz evangelista, Apokalipse, paulinskih poslanica, Ireneja, Tertulijana i t. d. Stari se pisci javljaju i kao crkveni autoriteti, t. j. pravi učitelji, i kao savremeni svjedoci zbivanja. Novi zavjet čini teoretski temelj, osnovni izvor doktrine i historijski izvor o zbivanjima u prvom stoljeću. Centurijatori i zovu Novi zavjet »evangelijskom historijom« (I, I, 54), poviješću blagovijesti. Oni još vjeruju u postavke učenja i u čudesa Novoga zavjeta, smatraju, da je sve to istinito, da je to prava povijest, da je bio sam bog, koji je odlučio, da se takva povijest napiše, i on je podstaknuo sva četiri evangelista da izrade tu slikovitu povijest (»excitavit itaque Evangelistas quattuor qui sigilatim literis historiam Christi sunt complexi« Cent. I lib. II, 53). Kako su centurijatori smatrali protestantska učenja evangelijskim, njima je Novi zavjet bio glavni autoritet. On im je pomagao, da dokazuju svoje teze i pobijaju suprotne. Protestanti su bili ti, koji su ne samo Novi zavjet, nego čitavu bibliju u cjelini dali u ruke naroda, i svaki je mogao na biblijskom tekstu verificirati njihove tvrdnje. Oni su poduzeli ona na široko razložena detaljna istraživanja Starog i Novog zavjeta, istraživanje sadržaja svakog pojma, sadržaj svake bitne riječi, tvrdnje, alegorije i slike i njihove unutrašnje povezanosti. To je bio veliki napredak prema prijašnjem stanju, jer će se iz tog razloženog istraživanja, poniranja u smisao, uspoređivanja i tumačenja postepeno otkrivati ne samo proturječnost između učenja zavjetnih knjiga i učenja i prakse rimske crkve, nego i druge dalekosežnije proturječnosti: između učenja zavjetnih knjiga i životnih iskustva, između tih učenja i napredujuće filozofije, između tih učenja i upoznavanja materijalnih činjenica i uzročnosti zbivanja, do kojih će doći nauka. Sve će proturječnosti otkrivati i ustanovljivati baš istraživanja protestanata. Ali centurijatori nisu na kraju dugotrajnog procesa, nego na njegovu početku. Da bi oborili općenito važenje rimskih dogmi i pretenciosnost nepogrešivosti rimske crkve. oni upotrebljavaju novozavjetnu knjigu kao pravu. Oni, Vlačić prvi, već smatraju, da su praksa i život probni kamen za dokaz ispravnosti nekog učenja. Praksa i život čine povijest. Povijest je po Vlačiću temelj učenja (»Historia fundamentum doctrinae«). Na povijesti se verificira ispravnost dogmi i doktrina. Takva opća, velika i kritična postavka uzdiže iskustvo i historijsku perspektivu, a time i značaj realnoga i konkretnoga i stvara temelj za kritično gledanje na sve dogme i doktrine, ne samo na papinske i rimske, ne samo na postupke papinstva, nego i na postanak novozavjetnih knjiga i na njihova učenja. Kad se dosljedno izvede takav postupak, mora da se javlja historijska uvjetovanost i relativnost ne samo papinstva, nego i stare crkve i protestantizma. S toga pravi kriticizam ne može početi od papa, s papama, i ograničiti se na njih, nego mora biti primijenjen na stare crkve i na prva učenja. Zametke takve kritičnosti primjenjuju već i sami centurijatori, dijelom povodeći se starim piscima, dijelom iz potrebe i logike vlastitoga djela.

Po starim izvorima centurijatori samo nabrajaju, da je prvi evangelista bio Matej, da je on napisao evangelij za židove i da je to bilo 41. godine naše ere, dakle nekako oko osam godina poslije smrti Isusove. Po jednome izvoru Marko je svoj spis sastavio prema propovijedima Petra, i Petar ga je odobrio i preporučio za crkvenu upotrebu. Po drugome, Marko je sastavio spis poslije smrti Petra i Pavla. Luka je navodno pisao po tradicijama, koje su ostale od savremenika. Čini se, kažu centurije, da je Marko napisao svoj spis onda, kad je Pavao krenuo iz Makedonije u Jeruzolim. Centurije dodiruju problem autentičnosti Evangelija Ivanova i Apokalipse i rješavaju ga pozitivno. Njihova kritičnost zbivanja u prvim vjekovima nije usredotočena na zavjetnim knjigama, nego na crkvenim ustanovama i crkvenim licima, uvijek u vezi s osnovnom postavkom obaranja argumentacije, na kojoj se papinstvo temelji.

Zato je u prvoj centuriji tok Petrova života obrađen na široko (16 stupaca) s namjerom, da se u okviru mogućnosti, koje pružaju izvori, prati u stopu. Sam Petar ostavio je malo pisane ostavštine. Centurije navode samo jedno njegovo pismo, koje se sačuvalo, i koje nije osporeno, i samo još jedno drugo, sporno. Centurije su osobito kritične u pogledu mogućnosti boravljenja Petra u Rimu i mučeničke smrti Petrove tamo. Pošto je iznesena sva argumentacija o boravku i naučavanju Petrovu i utvrđeno, da je Petar za više godina preživio Nerona, nije dakle mogao Neron da ga smakne, zaključuje se, da nema pozitivnih i jasnih dokaza o tome, kad je Petar u Rim došao, ni o tome, kad je to bilo, i koliko se tamo zadržao. Kad se uzme u obzir sve okolnosti i svi historijski dokazi, na koje upućuju izvori, postaje više jasno, da Petar ili uopće nije bio u Rimu, ili ako je ipak bio, mogao je biti samo kraće vrijeme i u drugo vrijeme, nego što se tvrdilo.[79] Ono jedino pismo, što se smatra Petrovim, govori o primatu Isusovu u crkvi, ne o primatu ma koga drugoga. Riječ »Petra« Petar upotrebljava tako, kao da se tiče Hrista, ne na njega. A pastir i biskup dušobrižnik i knez nad pastirima je samo Hrist, ne Petar.[80]

U obim knjigama prve centurije postavljen je i u osnovi negativno riješen problem primata rimskog biskupa, time i ustanove papinstva. Dokazi protiv primata sistematizirani su u prvoj i osobito u drugoj knjizi prve centurije (11 dokaza, stupac 524–530), ali se dokazivanja provlače i kroz sve ostale centurije kao diskusija oko središnje teme, osobito tamo, gdje se konstrukcija o papinstvu i primatu temelji na falsificiranim dokumentima. U Novom zavjetu nema osnova za izdi-

[79] »... manifestum sit, Petrum ultra Neronem vixisse aliquot annos: et quomodo potuit ab eo trucidarsi? Si addideris autem plures eius peregrinationis annos, sicut omnino rei ratio postulat, magis elucescet, Petrum vel non fuisse Romae, vel alio tempore fuisse, ac brevius«. Centurio I, liber II, Cap. X. De vitis doctorum, 562.

[80] »Primatum in Ecclesia tantum Christo adscribit et vocem Petram non de se, verum de Christo usurpat: Christum vocat pastorem et episcopum seu curatorem animarum et principem pastorum.« Isto mjesto, stupac 33. Isti dokaz pojačan je i u stupcu 526. navodom, da su izreku o stijeni, da je stijena Krist, tumačili stari pisci, Pavao, Augustin i dr.

zanje jednoga iznad drugih, nego postoje jasno učenja Isusova o obratnom. Iz Pavlovih poslanica izlazi, da je Petar bio apostol Židova, Pavao nežidovskih naroda, i prvi je vršio svoj apostolat među Židovima, drugi među neobrezanima.[81] Petar se sam uvijek smatrao ravnim drugima, ne višim, niti je za sebe uzurpirao neke više funkcije. Apostoli su poslali Ivana i Petra u Samariju. Ne može niži poslati višeg, nego obratno. Petar je bio jedan od apostola, ravan drugima, a kao pojedinac podložan koncilu i niži od njega.[82]

12. Neke naznake, koje tobože potvrđuju hijerarhijski red u crkvi, sadrže neki tobožnji areopagijski spisi Dionizija Areopagiste. Po njima trebali su postojati već u prvom stoljeću redovi pontifika, svećenika i redovnika, što nitko drugi ne potvrđuje. A taj pisac Dionizije trebao je biti pokršten već od Pavla, dakle savremenik i svjedok. U centurijama se iznose razlozi protiv autentičnosti tih spisa i pretpostavka, da se ne radi o istom Dioniziju. Nisu ispravne historijske činjenice, a sadržaj i stil pretjerano je suptilan, dokazivanje složeno i puno spekulacija, u vrijeme, kad su prvi učitelji pisali jednostavno i jasno, onako, kakvi su i sami bili jednostavni i sirovi.[83] Opovrgavajući te spise, u koje su i drugi sumnjali, centurije se ne zadržavaju duže na njima (2 stupca), da bi veću pozornost posvetili nekim drugim težim i dalekosežnijim falsifikatima.

Sistematska konstrukcija o primatu rimske crkve, izrađena je u takozvanim lažnim dekretalijama, u povijesti crkvenog prava nazvanim pseudoisidorskim dekretalijama, t. j. u nizu biskupskih poslanica, koje su tobože pisali rimski biskupi u 3., 4., i 5. stoljeću, a koje su sve najedamput tobože otkrivene u 9. stoljeću kao »stare zbirke, pronađene u papinskim arhivima«. Ti spisi trebali su da čine stari dokaz i historijsku podlogu za kasniji razvitak i za ustanove, koje su kasnije stvorene. Dekretalije treba da potječu od 14 raznih rimskih biskupa u 3. stoljeću, od 11 u 4. stoljeću i otprilike istoga broja u 5. stoljeću, tako da bi se njihove tobožnje razne odluke dopunjavale i činile logičnu cjelinu. U tim poslanicama razrađuje se materija prvenstva rimske crkve, način suđenja u crkvi, brane se biskupi, da ne budu optuživani i svrgavani, a onima, koji su pravilno svrgnuti u njihovim pokrajinama, daje se pravo priziva na »apostolsku stolicu«. Centurijatori podvrgavaju dekretalije sistematskoj naučnoj kritici u III., IV. i V. centuriji, ali osobito temeljito na čitavih osam stupaca u III. centuriji. Ono, što se pripisuje četrnaestorici uzastopnih biskupa 3. stoljeća, ustvari je djelo jedne osobe, konstrukcija jedinstveno izgrađena mnogo kasnije, iza onoga vremena, kome se pripisuje. Nit, koja se provlači kroz izlaganje, jedna je i istovrsna. Iste se fraze i izreke upotrebljavaju u raznim tobožnjim poslanicama. Sva su izlaganja puna općih stvari, a ono, što treba da se tiče mjesta, vremena i osoba, kao i stvari i zbivanja u tome stoljeću,

[81] Centurio I, Lib. II, Cap. VII, De gubernatione Ecclesiae, 524.
[82] Isto mjesto, 525.
[83] Centurio I, Lib. II, Cap. X. De vitis doctorum, 637–640.

nedostaje potpuno,[84] tako da se lako može vidjeti, da ih je fabricirao jedan čovjek. Imena starih biskupa upotrebljena su za to, da bi dala izgled istinitosti tim tobožnjim poslanicama, a time dokazala opravdanost primata rimske crkve. Da ne bi prikaz stvarnih prilika razotkrio njegovu prijevaru, pisac je izostavio konkretno i praznine popunio općim mjestima.[85] Posebni dokazi centurijatora, da su te dekretalije lažne, jesu njihove kritične analize stila i jezika, kojim su pisane. Riječi, govor, stil, fraze u dekretalijama barbarski su, i tako u 3. stoljeću ne piše ni jedan latinski pisac, ni svjetovni, ni crkveni. Titulature upotrebljene u dekretalijama ne nalaze se ni kod jednoga od crkvenih pisaca toga stoljeća. One su nove, namještene, sugestivne, tendenciozne: nadbiskup grada Rima, nadbiskup katoličke crkve Rimskoga grada, najviši pontifici, pontifeks apostolske stolice, sveta univerzalna apostolska crkva, vjernici svetog Petra, apostolski pontifici univerzalne crkve,[86] papa. I po sadržaju i materiji, koju obrađuju, dekretalije se razlikuju od poslanica, koje stvarni crkveni učitelji u tome vijeku šalju. Prave poslanice govore o sadržaju učenja, podstiču na ustrajnost, opominju na obranu protiv hereza. U lažnim nema ništa od toga, nego se iscrpljuju u dekretima, statutima, ceremonijama. I historijske činjenice, koje se spominju u dekretalijama, nisu istinite.[87] Centurijatori također iznose, da se na dekretalije ne pozivaju crkveni pisci, ni pisci crkvene historije ni toga 3. stoljeća, ni nekoliko kasnijih, dapače ni oni, koji izrađuju životopise onih biskupa, koji su ih pisali, što je najsigurniji dokaz, da su dekretalije krivotvorene i podmetnute.[88] Slični razlozi iznose se u prilog dokaza falsifikata i podmetanja i za dekretalije 4. i 5. stoljeća.[89]

Dokazi o lažnosti dekretalija, koje su pružile centurije, bili su tako sigurni, da se više nije raspravljalo o ispravnosti dekretalija, nego samo o vremenu, u kome je falsifikat izvršen.[90]

[84] »... plenae sunt generalitatibus, circumstantiis vero locorum, temporum et personarum: et rerum ad hoc saeculum pertinentium adeo vacue.« Centurio III, Cap. VII, De Gubernatione Ecclesiae, 177.

[85] »ut facile appareat, fabricatorem id unum egisse ut priscorum episcoporum nominibus, primatum Romae Ecclesiae suppositiciis his epistolis fucaret: et ne suam fraudem circumstantiae proderent, ideo eas omisse, aut generales tantum attigisse.« Isto mjesto, 177.

[86] »Archiepiscopus Romanae urbis«, »archiepiscopus catholicae Ecclesiae Romanae urbis«, »summi pontifices«, »pontifex sedis apostolicae«, »sancta universalis Apostolica Ecclesia«, »fideles sancti Petri«, »Apostolici pontifices«, »papa universalis Ecclesiae«, i t. d. Isto mjesto, 178.

[87] Centurio III, Cap. VII, De subernatione Ecclesiae, 179.

[88] »Postremo, cum neque Eusebius, neque Damasus, neque Hyeronym. aut ullus vetustior autor, qui vel hoc seculo, vel aliquanto post vixit, harum (ut nunc extant) epistolarum meminerit, certissimo argumento est, eas fictitias et suppositas esse.« Isto mjesto, 184.

[89] Centurio IV, Caput VII, De politia ecclesiastica, 575–582; Centurio V, Cap. VII, 786–788.

[90] *Wilhelm Preger*, Matthias Flacius Illyricus und seine Zeit, II. knjiga, str. 458–460. – *Dr. Franz von Wiegele*, Geschichte der Deutschen Historiographie seit dem Auftreten des Humanismus, München und Leipzig 1885, str. 335. Wiegele naziva centurijske dokaze o lažnosti dekretalija majstorskim djelom kritike.

Centurijatori razrađuju mnogostrano proces priprema i prijelaza sa pozicija jednakosti crkava, biskupa i vjernika na pozicije centralističke hegemonije papinstva, hijerarhijskog reda i gospodstva Rima i cezaropapizma. Oni ne podcjenjuju ni objektivne uvjete, koji su do toga doveli: veličinu samoga grada Rima, kao najvećeg aglomeriranog naselja, rasprostranjenost rimske države, tadašnju političku vlast toga grada nad drugim prostorima, zemljama i narodima, razvijenu civilizaciju Rima, iz koje je nicala množina crkvenih učitelja, njihova upornost, iskrenost i pomoć, koju su ukazivali drugim crkvama. Druge crkve nisu od početka imale uvjete slične rimskim, nisu stvorile ni takve autoritete i bile su potresene samostalnim pokretima, koji se u historiji crkve javljaju bilo kao šizme ili hereze. Sve je to u toku stoljeća jačalo pozicije rimskih biskupa i pridobijalo im je ugled pred drugima i ispred drugih.[91] To su bili objektivni uvjeti, koji su davali Rimu poseban autoritet i prestiž, a od autoriteta i prestiža mijenjao se i odnos Rima prema drugima. Prvo su oni u Rimu bili u mogućnostima da drugima pomažu iskustvom, znanjem i stručnim ljudima. Iza toga nastala je želja, da oni od učitelja postanu gospodari i da od propagande za stvar stvore efektan aparat propagande za sebe, da od prosvjetitelja postanu političari i od svoga povoljnijeg položaja naprave vrelo prihoda.

Ugledu i prestižu Rima pomogla su i političko-crkvena zbivanja u samome Rimu, osobito prijelaz Konstantina, rimskog cara i stanovnika Rima, na kršćanstvo. Centurijatori to pravilno ističu. Ali oni idu dalje u razmatranje posljedica ulaza novih i sad bogatih i moćnih slojeva u kršćanske redove. Kad je car kršćanin, postaje i vlast kršćanska. Time su stvoreni uvjeti za prijelaz na kršćanstvo bogatih i vladajućih slojeva Rima i za društveno-ekonomsku diferencijaciju unutar kršćanstva. Masovnim ulaženjem novih društvenih slojeva u kršćanstvo brzo se pojačava klasni karakter kršćanskog društva i klasni elementi ulaze i u crkvu, njenu upravu i njenu hijerarhiju.

Pristupanje Konstantinovo kršćanstvu iskoristila je crkva mnogo stoljeća poslije, kad joj je to trebalo, za izvršenje novog otkrića, da bi Konstantinov autoritet i tobožnju Konstantinovu odluku upotrebila za dokaz o prvenstvu crkvene vlasti nad svjetovnom. Tako je naknadno izrađen spis o takozvanoj »Konstantinovoj donaciji«. Konstantin je tobože izrazio potčinjenost svjetovne vlasti crkvenoj, cara papi, i učinio papu vladarom nad zapadnim svijetom, te u posebnom ediktu kao počasan dar predao papi i svim njegovim nasljednicima simbole svoje carske vlasti: carsku palatu na Lateranu, dijadem zapravo krunu sa svoje vlastite glave, purpurnu carsku kabanicu vrhovnog vojnog zapovjednika, skrletnu tuniku, carsko žezlo i t. d., uopće sve simboličke oznake

[91] »Hactenus Romanis episcopis autoritatem pre allis conciliaverat amplitudo civitatis Romane, quod ea dominat et caput orbi esset: et multitudo et synceritas doctorum et beneficentia in alias ecclesias et propagatio Evangelii in urbes vicinas.« Centurio IV, Caput VII, 549.

carske suverenosti i carskih prava.[92] U tekstu te darovnice, napisane tobože četiri dana poslije njegova krštenja, Konstantin, do jučer poganski car i sam poganin, govori tako, kao da je učeni teolog, pravnik i papin advokat u 11. stoljeću. U početku on tobože naređuje, da četiri glavne crkvene stolice u Aleksandriji, Antiohiji Jeruzalimu i Carigradu i sve božje crkve na zemlji imaju biti pod vlašću (»principatus«) papinom, kao da car ima vlast naređivati, da druge crkve imaju slušati papu. A zatim, da se ne bi mogao izvesti zaključak o svjetovnoj vlasti nad crkvenom, dolazi ono poklanjanje carske palate i simbola carske vlasti papi.

Ta tobožnja Konstantinova donacija odigrala je namijenjenu joj ulogu pri kraju 11. stoljeća u borbi za političku cezaropapističku svjetovnu vlast pape.

Centurijatori su objavili i tekst tobožnje darovnice i sve sumnje u nju i u pojedine činjenične tvrdnje u njoj iznesene prije njih i zatim su i taj podmetnuti spis (kome se ne može poreći velikopoteznost, tako da se radi zaista o grandioznom falsifikatu)[93] podvrgli historijsko-kritičkoj analizi. Jezik, fraze i titulatura, kojima je spis pisan, nije iz 4. stoljeća, nego iz mnogo kasnijeg doba, a nisu ni slični pravim Konstantinovim aktima i pismima. Pisci toga vijeka i niza kasnijih stoljeća ne osvrću se na tu tobožnju Konstantinovu formulaciju. Ni pisci crkvene povijesti ni pisci života careva ne znaju za nju. Edikt je navodno pisan grčki u Rimu, a Konstantin je u Rimu izdavao edikte na latinskom i na Nicejskom synodu govorio je latinski. Po ediktu pokrstio je Konstantina tobože rimski biskup Silvestar (kasnije nazvan papom) a prema saglasnim izvorima pokrstio ga je Euzebije, starog, malo prije smrti, u njegovoj 65. godini i 31. godini vladavine, a to je bilo pet godina poslije Silvestrove smrti.[94] I nije uopće pokršten u Rimu, nego u Nikomediji. Prema tekstu edikta Konstantin je bio ganut time, što je odmah (drugog ili trećeg dana) poslije krštenja bio izliječen od lepre, od koje je bolovao. Ustvari, o tobožnjoj lepri nema ni suvremenog svjedočanstva ni spomena u starijim biografijama. Da je Konstantin kršten prije one čuvene bitke protiv Maksima, ne bi mogao spominjati carigradsku crkvu, jer tada Carigrada (Constantinopolis) nije bilo. Darovnicu je tobože dao i u ime rimskog senata i naroda rimskog, a senat i veći dio rimskoga naroda i tada i kasnije još ostali su poganski.[95] Ali i sama pretpostavka o donaciji proturječi osnovnoj karakternoj crti Konstan-

[92] papi, »beato Sylvestro et omnibus successoribus eiusdem praesente tradimus palatium Imperii nostri Lateranense. Deinde diadema, videlicet coronam capitis nostri, ... verum etiam chlamydem purpuream, atque tunicam coccineam et omnia Imperialia indumenta ... etiam Imperialia sceptra ... et diversa ornamenta Imperialia et omnem processionem Imperialis culminis et gloriam potestatis nostrae iuris«. Centurio IV, Cap. VII, De politia ecclesiastica, 565.

[93] Centurio IV. Tekst tobožnje povelje 560–567, kritička analiza 567–575.

[94] Isto mjesto, str. 570.

[95] »Senatus enim Romanus et maxima pars populi Romani, non Constantini modo tempore, sed etiam Valentiniano regnante a christiana religione alienissimus fuit.« Isto mjesto, 572.

tina: željom za vlašću, koja ga je tjerala ne da dariva, nego da otima svima, pa i bliskima i srodnicima. Darovnica bi bila i nepolitička, jer bi slabila moć imperije, suzbijanje nasrtaja stranih naroda, i na nju ne bi bili mogli pristati ni njegovi sinovi, ni prijatelji, ni srodnici, a ne bi je nikad odobrio senat. Ustvari poslije smrti Konstantina njegovo nasljedstvo nije prešlo na papu i na papine nasljednike, nego na nasljednike cara i njihove dalje nasljednike.

13. Osnovna je oznaka crkve u 1., 2. i 3. stoljeću siromaštvo njenih pripadnika i crkve kao ustanove. Nju čine mali ljudi i potlačena klasa. Ona ima mnogo nevoljnih. Viškovi i darovi onih, koji nešto imaju, ne stižu da pokriju nedostatke onih, koji ništa nemaju. Misionarstvo, požrtvovnost, rad za ideju, propaganda vjere, sticanje novih vjernika, propovjedništvo, odraz je snaga, koje dolaze odozdo. Ekonomska baza vjernika i ekonomska baza crkve sasvim je slaba. To uvjetuje jednakost pripadnika i jednakost u pravima i obavezama svih, stanovitu ljudsku bliskost svih onih, koji na ovome svijetu nemaju ničega drugog, do li ljubavi njima jednakih.

Svakako i centurije priznaju, da su već u prvom stoljeću, a zatim i u drugom postojale neke razlike u činovima između nekih kršćana, osobito između crkvenih funkcionara. Ali su te razlike, koje dolaze od znanja, iskustva i starosti, razlike u funkcijama između jednakih ljudi. U prvom stoljeću neki se zovu apostolima (osim onih 12 Isusovih učenika naziva se tako još šest drugih učitelja, među njima i Pavao), drugi se zovu prorocima, treći evangelistima (osim pisaca Novog zavjeta još i oni, koji Novi zavjet naučavaju), četvrti pastirima, peti učiteljima, šesti djedovima (koji su isto što i biskupi), sedmi đakonima, osmi pratioci ili sluge (apostola na putu). Ali i pri tim raznim zvanjima postojala su tri stupnja funkcija: apostolski, djedovski ili biskupski i đakonski.[96] I u drugom stoljeću prema pouzdanim izvorima postoje svega tri čina, ali sada nešto drukčija: biskupski, djedovski i đakonski.[97] Kao ustanove postoje po raznim crkvama njihovi regionalni sinodi, koje čine biskupi, djedovi, đakoni i laici, ali se, prema centurijama, malo zna i o njihovu sastavu i o postupku na njima.[98] Crkve su imale imovinu, i njom je u ime braće upravljao biskup, ali se pouzdano ne zna, da li je u prvim stoljećima bilo koje druge imovine osim onih novaca, što su skupljani za pomoć sirotinji, udovama i siročadi.[99]

Svakako su crkve imale biblioteke za čuvanje spisa i škole za naučavanje. U trećem stoljeću činovi su isti kao i u drugom, ali ima područja, gdje za sva tri čina nastaje jedinstven naziv klerici. Ali centurije dopuštaju, da u pojedinim crkvama ima tada i više činova. Prema jednome izvoru imala je u 3. stoljeću rimska crkva: jednog biskupa, 46 prezbitera (djedova), 7 đakona, 7 poddakona, 42 pratioca (acolutos) i

[96] Centurio I, Lib. II, Cap. VII. De politia seu gubernatione Ecclesiae, 508.
[97] Centurio II, Cap. VII, 125.
[98] Isto mjesto, 130.
[99] Isto mjesto, 132.

ukupno 52 eksortista, lektora i vratara. U to vrijeme je u toj crkvi bilo udova i nevoljnih preko 1.500. Centurije tumače, da toliko funkcionara nije moglo biti u jednome hramu, nego možda u čitavu velikom gradu.[100] Ma da crkvene poslove vode biskupi, oni iznose bitne stvari pred diecezalne biskupske sinode, koje centurije nazivaju »privatnim sinodima«.[101] Ti se sinodi sakupljaju na sastanke u crkvama jednoga područja ili više područja u jednoj crkvi. U jednoj poslanici biskupa Ciprijana na presbitere i đakone, u tome 3. stoljeću, biskup tvrdi i iznosi to kao načelo postupka, da od prvog početka svoga biskupovanja nije ništa uradio bez savjetovanja s njima i bez dobijene suglasnosti naroda, da će se sa svoje strane upravljati prema njegovoj odluci.[102] Pred takve sinode svećenika i naroda iznosila su se teža i osjetljiva pitanja, koja je nametao život, a o kojima nije dotada donesena nikakva odluka, niti su ona bila objašnjena u crkvenim piscima. Osim toga oni su donosili svoja mišljenja o prijedlozima, koje su im postavljale druge crkve.[103] Iz takva vijećanja svećenika i naroda nastala je i ona odluka Ciprijanova, da se ne smije ni jedan aktivni svećenik postaviti za izvršioca oporuke.[104] I stanje crkvene imovine u 3. stoljeću nije se promijenilo. To je bio samo novac skupljan od priloga. Ali se o prilozima vijećalo i odlučivalo na javnim sastancima.

Osim navedenih posebnih biskupskih sinoda postoje sinodi ili koncili općecrkveni i zemaljski, koje centurije nazivaju provincijalnim, a na kojima su ponekad zastupane čitave zemlje, na pr. Francuska, ili kontinenti, na pr. afrički, koji odlučuju o osnovnim pitanjima učenja. Prvi koncil je već u 1. stoljeću, jeruzolimski (48. godine). Spominje se, da su na njemu apostoli Petar i Jakov. Sigurno, tvrde centurije, bili su i drugi. Na njemu su i stariji učitelji (seniores), ali i crkva, t. j. »mnogi ljudi koji vjeruju u Isusa«. Među tima su i tek obraćeni Pavao (obraćen prije godinu dana), Barnaba, Juda, Barzabas i »korifeji pseudoapostola«.[105] U drugom i trećem stoljeću održan je veliki broj zemaljskih koncila, ali centurije ne navode njihov sastav. Prvi veliki (opći) koncil, o kome se iznose podaci održan je oko 317. (Synodus Sinuessiana) i na njemu je bilo 300 biskupa, 30 presbitera i 3 đakona. Taj je prvi opći koncil kaznio rimskog biskupa Marcelina, što je, prisiljen progonom Dioklecijana, prinio žrtvu (očito rimskim bogovima). Kazna je izrečena

[100] Centurio III, Cap. VII, 150.

[101] Iduće obilježje takvih biskupskih »privatnih sinoda« biskupske »privatne sinode« nalazimo tek u V. centuriji. »Privatnim sinodima nazivamo one sastanke, na kojima bi se sastajali biskupi sa svojim kolegama i također nekim laicima i pretresale crkvene stvari«, ali bez pozivanja svećenika drugih crkava. Centurio V, Cap. VII, 144.

[102] »A primordio episcopatu mei, constitui nihil sine consilio vestro et sine consensu plebis mea privatim sententia gerere.« Isto mjesto, 153.

[103] »Nam de questionibus ambiguis inter se contulerunt et ad questiones ab aliis Ecclesiis propositas responderunt.« Isto mjesto, 153–154.

[104] Isto mjesto, 154.

[105] Centurio I, Lib. I, Cap. IX, De conciliis, 547.

i trima presbiterima i dvjema đakonima, koji su s biskupom prinosili žrtvu. Biskup je sam potpisao svoje prokletstvo.[106]

U 4. stoljeću, kad kršćani postaju carevi, vojskovođe, državni funkcionari i bogataški slojevi, počinje crkva gomilati imovinu. Vladari vraćaju prvo one kuće, polja i zemljišta, koja su bila stečena progonom kršćana. Konstantin vraća crkvi sekvestrirane kuće i vrtove. On također skida dragocjenosti sa kipova starih bogova i predaje ih novoj crkvi. Crkva prima dio državnih prihoda. Imanja svih onih kršćana, koji su u progonima poginuli, a nemaju nasljednika, pripadaju crkvi. Država je iz svojih skladišta davala crkvi i žito, a ponegdje i vino i ulje. Crkva prima također od vjernika neposredno redovna podavanja.[107] To se nastavlja u 5. stoljeću i u idućim stoljećima. U 5. stoljeću prima crkva na poklon od vladara hramove, dvorce za biskupe, godišnje dotacije, polja, šume, žito. Dobija latifundije na Siciliji. Dobija zlato i srebro u križevima i kaležima, velik broj zlatnih i srebrnih stvari. Biskupi imaju već svoje namještene i ukrašene dvorove. Imaju i robove.[108] Dobijaju se već crkvene plate i dohoci od imanja.

U 6. stoljeću opažaju se velike razlike u dohocima pojedinih crkava, nastale takvim procesom sticanja. Materijalna baza nekih crkava (u nekim gradovima, na nekim područjima) mijenja se jako, drugih slabije. Neke su crkve bogatije, druge siromašnije.[109] U tome stoljeću javlja se i crkveni porez nametnut koncilom, crkvena desetina, kao stalni dohodak crkve, koji se zatim održava kroz duga stoljeća.

U 7. stoljeću množe se dohoci od nagrada za čudesna izlječenja i proricanja, koja čine svećenici, redovnici i laici. Mrtvi ustaju iz groba, umiru oni (neprijatelji), kojima se smrt proriče, papa liječi leprozne, slijepi progledavaju, đavoli se istjeruju popovskom riječi, i sve se to crkvenim osobama bogato plaća.[110] Rastu darovi crkvi ne samo od moćnih vladara, nego i od svih kršćanskih vladara, velikih i malih, od patricija i konzula u gradovima, od zametaka feudalnog društva. Crkve primaju porez, i dio crkvenog poreza daje se papi. Pape se bogate i pri smrti ostavljaju dio stečenog bogatstva crkvi. Neki daju crkvi i sve. Rimska crkva ima u obilju zlata i srebra.[111] Crkva posjeduje ovce, brodove, slobodnjake i robove. Aleksandrinska crkva ima trinaest brodova.[112] Crkve i njene ustanove pomažu siromahe, održavaju političke prognanike iz drugih zemalja, nahranjuje gladne, ponekad čak otkupljuje zarobljenike. Papa Ivan otkupio je u jednom slučaju sve za-

[106] »Productis vero testibus coniunctus, lapsum confessus sit, et condemnatus primusque manu propria anathemati suo suscripserit«, Centurio IV, Caput IX, De synodis, 609.
[107] Centurio IV, Caput VII, 503–509.
[108] Centurio V, Caput VII, 746
[109] »Ecclesiae aliae aliis fuerunt opulentiores«. Centurio VI, Cap. VII, 400.
[110] Centurio VII, Cap. VII, 206.
[111] »Auro et argento abundasse Romanam Ecclesiam«. Isto mjesto, 207.
[112] Isto mjesto, 208.

robljenike Dalmatince i Istrane.[113] Crkva je toliko bogata, da daje naknadu postradalim u poslovima kao da je osiguravajući zavod. Ivan Aleksandrinac dao je nekom postradalom trgovcu prvo pet, zatim deset libara zlata i na kraju brod, koji je pripadao crkvi, pun pšenice.[114] Tada je već crkva veliki međunarodni politički faktor i toliko je financijski moćna, da daje novac za pojedine ratove. Promjena ekonomske podloge, veliko proširenje ekonomskih i financijskih mogućnosti izazvalo je veću diferencijaciju funkcija u crkvenoj upravi. Nastale su i razlike u dohocima u crkvenoj hijerarhiji, novi činovi i nove dužnosti u upravi imovine.

Sve veća crkvena imovina omogućuje i podstiče ekspanzivnost crkve prema vani. Ta ekspanzivnost, širenje kršćanstva (kad je korisno i ognjem i mačem) stvara uvjete za novu akumulaciju crkvene imovine. I ratovi nose crkvi koristi. Centurije iznose i takve primjere sticanja crkvene imovine. Poljski kralj Boleslav, pošto je pobijedio Ruse, podizao je i ukrašivao crkve onime, što je oteo neprijatelju.[115] Mađarski kralj Stjepan, pošto je pobijedio Kupu, pretendenta na prijestolje, naredio je, da čitav narod i pokrajina, koja je pripadala Kupi, ima za vječita vremena davati desetinu od plodova i od ovaca samostanu svetog Martina.[116] Ekspanzija prema novim prostorima i koristi, koje su odatle dolazile, stvarale su napetosti između crkve i svjetovne vlasti, između pape i cara. Bogatstvo crkve, njene političke i ratne akcije uvjetovale su centralizaciju raspolaganja crkvenom imovinom i centralizaciju crkvene vlasti. Ojačano bogatstvom i centralizacijom papinstvo je pokušalo da carsku vlast podvrgne crkvenoj.

Centurije prate razvitak crkveni, njene ekonomske baze i svih njenih učenja, ustanova, obrada i postupaka od stoljeća do stoljeća, da bi pripremile i dramatski prikazale kulminaciju sukoba između države i crkve u borbi između Grgura VII. i Henrika IV. u 11. stoljeću. To je ono stoljeće, u kome su se po centurijama, rimski rukovodioci crkve dokraja izrodili. Umjesto životu i radu po učenju odali su se gramzivosti za častima, bogatstvom, hirovima i putenim nastranostima.[117] Biskupi su se poveli za primjerom svoga crkvenog kralja (t. j. pape), postali su političari, upravljaju političkim poslovima, raspravljaju profane stvari,

[113] »Johanes Pontifex Romanus omnes captivos Dalmatas et Istrios redemit thesauro Ecclesiae.« Isto mjesto, 209.

[114] Isto mjesto, 209. Centurije uopće ne stavljaju u sumnju dobronamjernost u tom slučaju i ne pretpostavljaju postojanje kompanije između trgovca i crkve ili između trgovca i crkvenog funkcionara. Centurije uopće nastoje da se striktno drže samo onoga, što je u izvorima i što izlazi od izvora.

[115] Centurio XI, Cap. VII, De politia Ecclesiae, 365.

[116] »Stephanus Ungariae rex, devicto Cupa, qui regnum affectabat, universum populum in provincia Cupae decimas frugum et pecorum suorum coenobio S. Martini perpetuo dare iussit.« Isto mjesto, 366.

[117] »Non praesules illi Romani in universum a doctrina et moribus Christi degenerarant, tantumque suis honoribus, opibus, voluptatibus, turpissimisque libidinibus vacabant.« Centurio XI, Cap. I, 15.

idu u lov, žive kao Grci i blistaju oružjem i kad se tuku, a tuku se, ni malo se ne gnušaju ljudske krvi.[118]

U prikazu borbe između države i crkve centuriatori su odlučno i potpuno na strani države i njene svjetovne vlasti, i pokušaj pape, da potpuno slomi i unizi dokraja cara i da se papa nametne za gospodara u svijetu, iskorišćuju kao najveći dokaz i najvišu potvrdu za svoju polaznu tezu, da se rimska crkva između 4. i 11. stoljeća potpuno izrodila, i da je papa Antihrist, a Rim onaj apokaliptički Babilon, tako da se čovječanstvo otada pet ili šest stotina godina neprestano nalazi u apokaliptičkom stanju.

Kako su za Vlačićeva života uvjeti postajali poslije 1562. stalno nepovoljniji, on nije više bio siguran, da će uspjeti da dokrajči čitavo djelo centurija i da obradi 14., 15., možda i 16. stoljeće. Kad je djelo započeto, težište je imalo biti položeno na prvo stoljeće, na husitizam i na reformaciju 16. stoljeća. U XI centuriji kao da centurijatori žure da sad iznesu negativno, što su skupili o papi u starim izvorima. A kako se radi o papi, koji je uzurpirao papinsku vlast i na kraju bio i svrgnut sa papinskog položaja prije smrti, smatraju, da im povijest baš u tome stoljeću i u tom grandioznom sukobu između crkve i države pruža mogućnosti bjelodanog i jasnog dokaza, da nije Antihrist samo Grgur VII. nego samo ustanova papinstva, prema tome i svaki papa, kojeg ta ustanova iznese na čelo crkve.

S toga je već u posveti XI. centurije iznesena borba između crkve i države, Grgura VII. i Henrika IV. kao srž sadržaja i ono, što je dalo glavnu oznaku 11. stoljeću. Ni u jednoj posveti nije jednome problemu posvećeno toliko pažnje, ni upotrebljeno toliko govorničke sugestivne rječitosti, slikovitosti, pripovijedalačkog stila i dramatičnosti, niti toliko prostora (sedam strana), kao tom predmetu u toj glavi. Tu se Vlačić možda više nego ma gdje drugdje javlja kao rječiti, borbeni govornik i pisac publicist, koji hoće da djeluje. Nije zaboravljeno da se istakne slika, kako papa smrdljivim svojim nogama staje na vrat pokajničkog cara (»ut ornatissimum culmen caesarae Majestatis foetidis pedibus suis subiiceret«), ni da se označi, da taj Hildebrand nije postao papa po volji i odredbi Petra i Pavla, nego na onaj isti način, kako je i đavao htio da bude na nebesima iznad božjeg sina, ambicioznom ohološću, prijevarom i nasiljem (»ambitiosa superbia, dolo, violentia«).

U tekstu XI. centurije obrada toga sukoba zauzima također dosta mjesta i rađena je s mnogo pažnje. Pisci unose nove odjelike u VII. glavu i posebna svečana slova u isto tako svečane naslove: »Kraljevstva svijeta i njegova slava«, »Ocareni papa«, »Babilonska bludnica«,[119]

[118] »Non episcopi sui ecclesiastici regis exemplum imitati, prorsus sunt politici, politicarum rerum administratores profanas causas tractant, venantur, graecantur et armis radiant: ipsi quoque praeliis inter sunt, sanguinem humanum minime abhorrentes.« Isto mjesto, 16.

[119] »Regna huis mundi et gloria eius, Papa caesaraeatus«. »Meretrix Babylonica« etc. Centurio XI. Cap. VII, 377–387.

»Oni, koji potvrđuju njegovu dominaciju«, »Oni, koji se suprotstavljaju dominaciji i tiraniji Antihrista, rimskih pontifika«.[120] Ali dramatski sukob obrađen je detaljnije u idućoj glavi o šizmama na daljih 19 stupaca[121] i zatim još jedanput kod obrade biskupa i učitelja, koji se javljaju u tome stoljeću.[122]

Ako je Hildebrand bio bezbožan, dvosmislen, ako je jedno govorio, a drugo radio, ako je svim presijama htio da utamani svećeničke brakove, a sam je kao papa oteo i prisvojio tuđu ženu (Centurio XI, 343), ako je i papa postao sasvim nepravilno, bez izbora, bez potvrde, samo prijevarom i silom, kako tvrde centurije, ako je car bio u pravu, kad ga nije priznavao, i tvrdio, da je bog mogao pozvati njega, cara, da vlada, ali njega, papu, sigurno nije pozvao da bude svećenik,[123] i ako taj car, najveća politička i vojna sila, gubi bitku s velikom varalicom (Centurije ga zovu i razbojnikom, »latro«, i ubicom, koji je bez žacanja okaljao svoje ruke ljudskom krvi[124]) iz Siene (odakle po tradiciji talijanskoj sami sveci potječu), i ako se takva i slična zbivanja ponavljaju već kroz stoljeća, – sve to mogu biti znaci i simptomi, i centurijatori kao teolozi u to ni malo ne sumnjaju, da svijet živi u doba proročeno u Apokalipsi, da je onaj Babilon Rim, a papa Antihrist.

Dramatski prikaz borbe između cara (koji je po centurijatorima u pravu) i pape (koji je kriv) imao je za centurijatore i neposredan politički cilj. Njihov je rad na pripremanju centurija pomogao mnogo Maksimilijan, i njemu su posvetili prvu knjigu prve centurije. Kad su centurije pripremane, Maksimilijan je bio potpuno na strani protestanata i centurijatora, a on je imao postati car, i to protestantski car, kako su oni vjerovali. Centurijatori su htjeli i XI. centurijom upozoriti cara, da njemački car nije stekao carstvo milošću pape, ali da papa opet može biti gotov da mu ga oduzme. Slika Grgura VII. nije slika jednog pape, jedne osobe, nego prema centurijatorima, pape kao tipa. Kakav je jedan, takvi su svi. Drukčiji ne mogu biti, jer takva je ustanova. Kakvo da je bilo carevo unutrašnje raspoloženje prema protestantima poslije stupanja na prijestolje, centurijatori, Vlačić prvi među njima, vjerovali su bar do 1566. u njegovu protestantsku liniju.

U glavi o raskolima u 11. stoljeću centurije raspravljaju i o raskolu, do koga je došlo između carigradske crkve i rimske. Centurijatori u prvome redu traže razloge raskola u učenju. Carigradski biskup izopćio je rimsku crkvu, upotrebivši tri razloga: što za pričest upotrebljava suhi neslani i beskvasni kruh, što u postovima slavi subotu i što dopušta, da

[120] »Qui se opposuerint dominatui et tyrannidi Antichristi Romanorum pontificum.« Isto mjesto, 387–397.

[121] »Schisma de electione pontificum inter imperatorem et Hildebrandum«. Centurio XI, Caput VIII, De Schismatibus, 419–437. S tekstom nekoliko izvornih listina.

[122] »Gregorius VII, qui et Hildebrandus«, Centurio XI, Caput X, De episcopibus et doctoribus Ecclesiae«, 535–540.

[123] »Dominus noster Jesus Christus nos vocavit ad regnum, te autem non vocavit ad sacerdotium.« Centurio XI, Cap. X, 537.

[124] »Qui didicerat absque omni pavore manus suas plurimorum hominum sanguine contaminare.« Centurio XI, Epistola dedicatoria, 8.

se jedu ugušene životinje (kojima nije izašla krv, a duša je u krvi). Neslani i beskvasni kruh, kažu Grci, simbol je trpljenja i muke, a Uskrs je vrijeme vedrine i veselja, što podiže čovjeku srce, kako kvas nadiže tijesto. Kasnije su Grci iznijeli i pitanje svećeničkog braka. Rim je odgovorio sa 24 optužbe (koje centurije navode in extenso) ali suštinska bila je papina postavka, da grčka i rimska crkva nisu jednake, da je rimska nad grčkom.[125] Heretičari su Grci, ne latini.[126] Ako Grci ne priznaju zabludu, bit će izopćeni. Carigradski biskup uzurpira sebi naziv ekumenskog (općeg) patrijarha, hoće sebi da podvrgne istočne crkve, a car Konstantin priznaje, da rimski biskup stoji iznad svih crkava u svijetu.

14. Svaka centurija ima posebnu glavu, petu, o herezama i zatim još jednu, jedanaestu, o heretičarima, t. j. o krivim učenjima i krivim učiteljima. Glava o herezama dolazi u svakoj centuriji odmah iza središnje glave o doktrini, glava o heretičarima iza glave, u kojoj su obrađeni biskupi i učitelji. Centurije prate sve hereze u svakom vijeku prema izvorima, koji postoje o njima, izlažu pomno točke učenja svake heretičke sekte i razlike, koje se javljaju unutar jednog osnovnog učenja. Razmatranja su ponekad obimna i iscrpna. Uvijek su korisna, jer prate, prema izvorima, proces razvitka sekte u prostoru i vremenu, u raznim zemljama i u raznim odstupanjima ne samo od evangelijskog učenja, nego i od toga sektaškog učenja.

Centurijatori smatraju svoje učenje, t. j. svoje tumačenje učenja pravim. To je evangelijsko učenje. Protestanti imaju već i sami svoje heretičare, kako ih je imala i stara crkva. Službena crkva bori se protiv njih, najveći broj spisa, najodlučnije, najopsežnije spise, kojima ih pobija, piše sam Vlačić. Na kraju će i sam Vlačić biti od službene protestantske crkve smatran heretičarom, i to baš raskolnikom maniheističko-bogomilskog sektaštva, a njegova stranka heretičkom sektom. U tretiranju svih herezi centurijatori postupaju u osnovi kao i rimska crkva, razlikujući pravovjerne i krivovjerne. Možda su objektivni samo u izlaganju stvarnih činjenica, što ne osporavaju, da je hereza negdje bilo, kad ih je bilo, i što za njih nema nikakva značaja, da li je neka sekta nastala pod utjecajem zapadnog ili istočnog učenja i u odstupanju od njega. Da sektaši griješe[127] i da zastranjuju, da su sektaška učenja od đavla, centurijatori ne samo vjeruju, kao i rimski pisci, nego to i kažu. Đavolu je krivo, što je od Isusa pobijeđen, što apostoli šire evangelijska učenja, da bi razorili kriva učenja i krive obrede. Zato đavo nastoji da poblati i preokrene Isusovo učenje.[128] I rimski strančari i protestantski grade crkve na svoj način i netolerantni su prema svima, koji

[125] »In Graeca Ecclesia recitantur Latinae lectiones. Ergo fatemini, Latinam Ecclesiam esse supra vestram.« Centurio XI, Caput VIII, De schismatibus, 404.

[126] »Plurimi in Oriente et urbe Constantinopolitama fuere haeretice et vos estis tales.« Isto mjesto, 402.

[127] Izričito ističu »zabludu bogomila« – »error bogomilorum«, Centurio XI, 656.

[128] Centurio I, Lib. I, V, De haeresibus, 479.

misle, da se crkva može i drukčije sagraditi i koji smatraju, da takva crkva, kakvu grade bilo Rim, bilo Carigrad, bilo protestanti, i nije tako ljudima potrebna.

Kako su u 11. stoljeću druga zbivanja za centurijatore mnogo važnija od hereza, posvećuju im u toj centuriji i manju pažnju nego u drugima (glava o herezama ima u XI. centuriji svega 10 stupaca, dok na pr. u III. centuriji ima 24, u IV. centuriji 98 stupaca, u V. centuriji 112 stupaca i t. d.). Sigurno je u starijim vjekovima sektaštvo bilo više razvijeno i više je značilo nego kasnije, te je takvo značenje imalo i za centurije.

Poradi toga, a i zbog nedostatka izvora, i što Vlačić, kad se piše XI. centurija, živi u progonstvu, centurije malo ulaze u problem bogomila. Oni ih registriraju po grčkim službenim crkvenim izvorima ponavljajući za njih iste riječi osude, koje su u izvorima našli. Po Zonarasu bogomili su sekta, koja se razvila (izvori kažu: koja je bjesnila) za Aleksija Komnena. Njen vođa bio je Bazilije, koji je bio redovnik i liječnik. On se sam 15 godina napajao bogomilskim učenjima, a pedeset i dvije ih je propovijedao i širio, dok nije čitav svijet zarazio svojom kužnom naukom.[129] Tako je došao i u Carigrad. Pred carem, koji je glumio pristanak i laskavo s njime razgovarao, dao se navesti da izloži sva svoja otrovna učenja[130] i tako je bio ulovljen na djelu. I tada je uz suglasnost sviju i glasanjem naroda, kaže Zonaras, a centurije ponavljaju bez zgražanja, bio spaljen u konjskom cirkusu.

Izvori iznose, da je bogomil Basilije općinjavao ljude nekim sumanostima, ali ne kaže kakvima,[131] a njegovu nauku nazivaju zabludom i svrabom.[132]

Kad i bogumili u XI. stoljeću, iznose centurije (XI, 247), postojala je još uvijek i sekta manihejaca, donesena u Bizant s istoka. Kažu, da je sam car u Jedrenu pred dvorjanima diskutirao s njima i mnoge obratio. Ta se manihejska sekta nazivala i pauliciana.[133]

Manihejci pojavili su se u 3. stoljeću u Perziji i Mezopotamiji, da bi odatle prešli u Palestinu, zatim u Grčku i Makedoniju i na područja uz Traciju (Romania, kažu centurije). Pojavili su se i u Španjolskoj, a zatim po cijelom tada poznatom svijetu.[134] Osnivač sekte bio je Manet ili Manihej, Perzijanac, koji je kao i mnogi drugi osnivači doktrina slabo u životu prošao, jer je bio nekoliko puta u zatvoru, i na kraju

[129] »peneque totum orbem sua pestilenti doctrina infecisse.« Centurio XI, Cap. V, 247.

[130] »Tandem et Constantinopolim venisse, ubi cum Imperator blandiendo ac simulando assensum, omnia ipsius virulenta dogmata expiscatus esset.« Isto mjesto, 247.

[131] »Quae vero ipsius fuerint deliria , quibus fascinavit homines, non additur a Zonaro.« Isto mjesto, 248.

[132] »errorem Bogomilorum ... longe lateque clam spargit ... eique (t. j. caru) scabiem suam affricare nisus fuerat.« Centurio XI, Caput XI, De haereticis, 656.

[133] Centurio XI, Cap. V, 247.

[134] Centurio III, Caput V, De haeresibus, 117–118. »Denique per terram universam dilatatam hanc fuisse haeresin.«

mu je i perzijski kralj živom dao odrezati kožu.[135] I ta osušena ljudska koža jednog originalnog mislioca, naduvena i napunjena pljevom, čuvana je u Perziji stoljećima.[136]

Manihejsko učenje centurije razlažu na osam stupaca onim istim redom i po istim predmetima, kako je izložena evangelijska doktrina. Crkveni spisi ne prikazuju neko heretičko učenje prema njegovu misaonom sadržaju i unutrašnjoj logici, kako je učenje izgrađivano, nego prema odstupanjima tog učenja od ortodoksne dogme službene crkve. Taj prikaz više je optužba nego izlaganje, a iz optužbe protivnika teško je stvarati sigurnu sliku čijeg uvjerenja ili sistema učenja koje sekte. Ali kad drugih objektivnih izvora nema, ili nisu dovoljni, uzimaju se i takvi. Prema prikazu centurijatora manihejsko učenje poznaje dva vječna izvora svega: boga i materiju.[137] Bog je izvor dobroga, materija zla. Stablo dobroga rodi dobro iz dobra korijena, stablo zla rodi zlo iz zla korijena. To su dva počela proturječna između sebe ili dva boga: dobra i zla. Svijet potječe od materije. Materija je sa svojim demonima ognjem i vodom izvršila napadaj na svijetlo. Iznenađen i uplašen bog dohvatio je dio svijetla i kao mamac bacio protiv materije. Materija je bila ranjena i pošto je upila dio svijetla, zatrudnjela je. U svemu, što se rodi, nastaje borba osnovnih počela, od kojih izvire. Postoji sudbina (fatum). Čovjeka nije stvorio bog, nego potječe od materije.[138] Eva je nastala od Sakle i Nembroda. Grijeh ne potječe od volje ljudi, nego je dio supstancije, i grijeh je potreban. Brak se odbacuje. Odbacuje se država, vlast i vođenje rata. Sve je to od zla. Prema Augustinu oni su optuživali i poljoprivredu, najneviniju među djelatnostima ljudi, jer je kriva zbog mnogih ubijstava (duše, koje su se preselile u stabla ili u životinje).[139] Raj to je svijet. Uskrsnuće od mrtvih to je priča. Manihejci ne poste. Klanjaju se suncu. Smatraju, da je kamata dopuštena. Ne mare za poljoprivredu, jer su u granama stabla, u travama, u voću dijelovi boga. Ne jedu meso, ne piju vino (sve to u 5. stoljeću).

U 6. stoljeću u Rimu, gone se manihejci iz grada, pale se manihejske knjige u Vestibulu Konstantinove bazilike. Ima ih i na Siciliji, ali najviše ih je u Perziji, gdje ih je mnogo najedamput na prevaru bilo poubijano.[140]

[135] »Captum igitur eum, et in Persiam pertractum, arundine vivum excoriari iussit.« Centurio III, Cap. XI, De haereticis, 295.

[136] »Unde excoriatum utrem ipsius, paleis expletum, etiam hodie in Perside habent.« Isto mjesto, 295.

[137] »Manes dixit duos esse ingenitos et aeternos, Deum et Materiam.« Centurio III, Cap. V, De haeresibus, 111.

[138] »Hominem dicunt non esse a Deo formatum, sed a principie materiae, quem selam nominant.« Isto mjesto, 113.

[139] Opaska pisca.

[140] Centurio VII, Cap. V, 308.

U 7. stoljeću zabranjena je upotreba onih evangelijskih knjiga, koje upotrebljavaju manihejci.[141]

Centurijatori izlažu o manihejcima sve ono, što su našli u izvorima, i za svako navođenje citiraju autore, osobito Augustina, Epiphana, Sokrata (pisca crkvene povijesti), Origena i drugih, koji su manihejsko učenje pobijali.

Iako je bilo mnogo hereza, čini se ni jedna, sve do velikog masovnog oružanog husitskog pokreta, nije zauzimala takav obujam kao manihejska. Ona je i dugo trajala, i javljala se u mnogim zemljama, i pod raznim nazivima. Kako je pripadništvo njoj u kasnija vremena bilo kažnjavano smrću, njeni pripadnici nisu ostavljali mnogo pisanih tragova. Mnogo tragova ostavili su progoni.

Centurijatori spominju, da oni postoje u 8. stoljeću u Africi, a prema poslanici Grgura II. Thürinžanima oni su negdje tada i ponovo kršteni vjerojatno u samoj Thüringiji. Bili su brojni u 9. stoljeću u Frigiji i Likaoniji, i car Mihajlo dao ih je u masi ubijati. U 10. stoljeću »sramna sekta« manihejaca, koji su mnoge na istoku zarazili svojim otrovom, bila je prognana u Filipolis.[142] U 11. stoljeću (i u nekoliko idućih stoljeća) progone se bogumili. U 12. stoljeću centurije registriraju ponovo sektu katara (Catari i Cathariali u idućem stoljeću i gazari), koje nazivaju i patrinima i publikanima,[143] a koji su se javili već u 3. stoljeću. U 12. stoljeću paljeni su sektaši u Flandriji (odakle su katari krenuli 1163. prema Kölnu). U 13. stoljeću centurije registriraju i manihejce u Veroni, paterene ili pasagene ili gazare na području Tuluze, tamo gdje su u 12. stoljeću bili katari (Gaskonja, Tuluza), iznoseći, da su to mogli biti katari, tatijani i martijani, – i osobito albingenze, koji su također uzeli maha u oblasti Tuluze. Ne samo narod, nego i vlastela i patriciji prišli su tome pokretu.[144] Pokret je uhvatio maha i u Engleskoj.

Centurije registriraju i njihova učenja. Albingenzi naučavaju, da su dva počela, bog ili dobro, i đavo ili zlo. Ništa ne koristi ići u crkvu ni moliti. Papinski biskupi čine društvo razbojnika, papinska crkva je družba vragova. Brakovi su prokletstvo. Tijelo ne će ustati iz mrtvih. Duše mrtvih sele se u razna tijela i u životinjska, ako su ljudi za života živjeli rđavo. Meso se ne jede. Svijet je uvijek bio i uvijek će biti. Bog niti stvara duše, niti ih udahnjuje. Poslije grijeha nema ispovijedi. Grijeh ne dolazi od slobodne volje. Smrtni grijeh nije ništa. Sakramenti, bilo koji, nisu ništa. Crkva ne može ništa posjedovati, što nije zajedničko svima, ne može ni izopćiti, a ne treba ni da kažnjava zlo.

[141] Centurio VII, Cap. IV, De doctrina, 120. U VII. centuriji pri analizi muhamedanskog učenja centurijari iznose postojanje jednog zajedničkog elementa kod manihejaca i muhamedanaca: ne priznavanje Isusove smrti. Srodnih elemenata u obim učenjima ima više.

[142] Podaci su registrirani u centurijama: Centurio VIII. 330. i 351; Centurio IX. 21; Centurio X, 281.

[143] Centurio XII, 852, 853.

[144] Centurio XIII, Caput V, De haeresibus. 554.

Nema uskrsnuća tijela. Kamati nisu zabranjeni. Oteto ne treba vraćati. Crkva ne može propisivati pravila.

Kako centurijatori razrađuju postanak, učenja i širenja svake sekte i živote i djela njihovih osnivača i učitelja i njihove progone, za svako stoljeće posebno i uvijek na temelju i u okviru postojećih izvora, a sekti i sektaša ima uvijek ogroman broj, obrada pojedinih sekti u centurijama nije ni zaokružena, ni konačna, nego je u prvom redu registracija čitava materijala, do kojega su o sektama došli. Oni taj materijal daju onako, kako su ga našli, i s proturječnostima, koje o učenju pojedine sekte iznose razni izvori.

Crkveni izvori o sektama dolaze od lica i ustanova, koje sekte pobijaju, ugušuju, zabranjuju i gone. Ti su spisi rađeni prema dogmama kršćanskih crkava, na osnovu kojih treba da se suzbijaju, zabranjuju, progone, sektaški spisi i pale, a sektaši ubijaju.

Poradi toga je registracija raspoloživa materijala o sektama, koju su izvršili centurijatori, bila od velikog utjecaja na formiranje kritičkog gledišta ne samo prema rimskoj crkvi, nego uopće prema svakoj crkvi i ortodoksnosti svakog crkvenog i religiiskog učenja i netolerantnosti crkvene politike, zasnovane na takvom učenju.

15. Svaka centurija ima jednu glavu o ceremonijama ili obredima. U metodi i sadržaju označeni su odjeljci, u kojima se obrada kreće i materijali, koji će se u njima obrađivati. Ceremonije i obredi vrše se na nekom *jeziku* i važno je na kome. Da li i koliko *narodi* upotrebljavaju u obredima *narodni* jezik, kada je i gdje je crkva *narodna crkva.* Centurije iznose podatke, koji proističu iz izvora, o jeziku, na kome je bila molitva na skupu vjernika, i o jeziku, na kome se pjevalo. Ali obrada toga važnog problema, koji je potaknut u programu, nije u centurijama dosljedno izvedena. Ima više načelnih stavova nego konkretnih podataka za pojedina stoljeća. Čini se također, da je tome problemu Vlačić pridavao veće značenje nego ostali urednici centurija, i da s njegovim progonstvom i odvajanjem od drugih centurijatora nije bilo drugoga, koji bi tu liniju dalje vodio. Već je Pavao odredio, da se u Grčkoj pjeva na jeziku poznatom vjernicima, t. j. na narodnom jeziku.[145] I Augustin je smatrao, da sve ono, što se u crkvi posvećeno radi, treba da se vrši na narodnom i narodu poznatom jeziku.[146] Tek u 7. stoljeću naređuje papa Vitelijan, da se u crkvama upotrebljava latinski jezik i posebnu takvu odredbu izdaje za Britaniju.[147] U 8. stoljeću nameće se u Francuskoj pjevanje u crkvama rimskih pjesama i na rimskom jeziku.[148] U 9. stoljeću čine slavenske crkve prodor u tu politiku Rima za potpunu latinizaciju narodnih crkava. Ćiril i Metod stva-

[145] »Paulus ... nota lingua cani iubet, ut populus possit accinere Amen.« Centurio I. Lib. II, Cap. VI, De ceremoniis, 494.

[146] »Populari et vulgo nota lingua ista omnia facta esse.« Centurio V, Caput VI, 648.

[147] Centurio VII, Cap. VI, 141. i Caput VII, 233.

[148] »Nam Pipinus per pontificem rex Francorum dessignatus, Romanorum ritus et cantus in Gallias attulit.« Centurio VIII, Caput VI, 342–343.

raju od narodnog jezika crkveni i primjenjuju ga, kažu centurije, po starim izvorima kod Slavena i Poljaka.[149] I kad je papa pokušao da zabrani upotrebu narodnog jezika, oni su se oduprli, pobili u Rimu njegove postavke. Sad je papa glumio, da tobože on ima pravo davati privilegiju upotrebe jezika i tako priznao postojeće stanje i slavenski jezik kao crkveni.[150] Metod je dapače otišao u Bavarsku i tamo nastojao da potisne iz upotrebe u crkvi latinski jezik, koji je tamo upotrebljavan 85 godina, ali je bio silom spriječen.[151] U 12. stoljeću u Staragradu (Altenburg) držao je svećenik posred današnje Njemačke narodu (Polapskim Slavenima) propovijed prije napisanu na slavenskom jeziku.[152]

U 12. stoljeću (1138.) održana je u Carigradu u Sofijinoj bazilici teološka disputacija između izaslanika njemačkog cara, saksonskog biskupa Anzelma, i Nehite, nadbiskupa Nikomedije, o učenju zapadne i istočne crkve (osobito o tome, odakle potječe Duh sveti), i centurije objavljuju tu disputaciju onako, kako je tekla s tezama i protitezama na 16 stupaca (centurio XII, 1277–1292). U toj disputaciji diskutiralo se i o jeziku u crkvama. Predstavnik grčke crkve rekao je, da je od starine grčka crkva bila isto tako ugledna kao i rimska, da su nazivi skoro svih činova i funkcionara u rimskoj crkvi grčki kao: metropolit, arhiepiskop, episkop, prezbiter, đakon, poddakon, akolit, eksorcist, kanonik, klerik, opat (abbas), monah, zatim i nazivi ustanova su grčki: ecclesia, monasterium, coenobium, heremita, basilica, baptizam, eksorcizam, katekumen i t. d. Svi su ti nazivi preuzeti od Grka.

Svakako su od starine ostajala u crkvi pjevanja crkvenih pjesama i čitanje evangelija i nedjeljama i onda, kad je postupnim razvitkom nastala misa na latinskom. I saksonski biskup Anzelmo u disputaciji u Carigradu (1138) ističe, da se u crkvama u Rimu, gdje se skupljaju Grci, čita u nedjeljama evangelije na grčkom jeziku. A i sam Vlačić pronašao je kasnije i posebno izdao (1571) Ottfriedov staronjemački evangelistar u stihovima, Otfridi evageliorum liber, koji potječe iz 9. stoljeća i najstariji je njemački književni spomenik.

Uz narodni jezik (lingua vulgaris, lingua vernacula) centurijatori pokreću još nekoliko problema, koji upućuju na važnost narodnog elementa u crkvama. Jedan od tih je obrađivan u drugoj glavi svake centurije i tiče se usporedne lokalizacije crkava i rasprostranjenja kršćanstva po pojedinim zemljama, načina njihova širenja i uzroka uspjeha, nazadovanja ili nestajanja. Za širenje crkve na nova područja, među

[149] »Ad Sclavos et Polonos Cyrillus et Methodus propagant doctrinam Christi et vernacula lingua sacra instituunt.« Centurio IX, Caput II, De propagatione, 15. – Za Vlačića Metod i Ćiril nisu samo činjenice i argumenti. On ih osjeća kao svoje i gdjegod može, dapače i u privatnim pismima, govori njihovim nacionalnim razlozima. – U jednom svom vlastoručnom pismu od 30. IV. 1571., sačuvanom u Rukopisnoj zbirci Nacionalne biblioteke u Bazelu (Cod. Mscr. Fr. Gr. II, 9. № 144) upućenom Baziliju Amerbachu ponavlja kao svoju argumentaciju Metodovu, da treba boga slaviti na svim jezicima, a ne samo na latinskom.

[150] Isto mjesto, 18.

[151] Isto mjesto, 18–19.

[152] Centurio XII, Caput VI, 869.

nove narode, bilo je potrebno ne samo poznavanje jezika, nego i svih specifičnih uvjeta života i posebne psihologije i posebnog nastrojenja ljudi, u kojima su se za prevlast borili stari, narodni, pradjedovski bogovi s novim, tuđim, unesenim sa strane.

16. Centurije imaju po jednu glavu, u kojima su (uz posebne glave o herezama i raskolima) obrađene nekršćanske religije i crkve toga stoljeća. I ta pretposljednja, XV. glava, »O vanjskim religijama« (»De religionibus externis«) proširila je tadašnje znanje i pružila građu kako za *usporedno proučavanje religija*, tako i za točniji pregled vremena i stoljeća, u kojima su pojedini *narodi* Evrope još uvijek daleko, da kao cjelina ili u većini svojom voljom i odlukom prime i prigrle kršćanstvo i u kojoj se mjeri primanju kršćanstva protive.

Proces formalnoga prijelaza samo evropskih kršćanskih naroda na kršćanstvo trajao je vrlo dugo, svakako mnogo više od hiljadu godina, a i čitavu hiljadu godina poslije Konstantina, i pošto je kršćanska crkva postala vladajućom. Proces stvarnog i unutrašnjeg usvajanja kršćanstva trajao je još duže, i jedva se može reći, da je taj proces ikada bio završen.

Centurije ističu, da je u 7. stoljeću sin Trebelija, određen za cara, odbacio kršćanstvo i prišao kultu zlih demona. Slavene (in Sclavonia) pobijedio je 634. idolopoklonik Dagobert. A tada još uvijek ima poganskoga kulta i u samom Rimu i u čitavoj zapadnoj i srednjoj Evropi. U to vrijeme, kad ima toliko prostora u Evropi, koji nisu kršćanski, na istoku se rađa muslimanstvo i VII. centurija posvećuje Muhamedovu učenju 60 stupaca.[153]

U 8. stoljeću u Panoniji su Huni i Avari, neprijatelji kršćanstva, u čitavoj Njemačkoj traje kult starih bogova, u Poljskoj žrtvovala je i žrtvovala se i sama domaćim bogovima skačući sa mosta u Vislu kraljica Venda. Kad je u tome vijeku vršen obred krštenja nad frigijskim kraljem Ratbodom, kralj je izvukao iz krstionice nogu, kad je čuo, da je više njegovih predaka u paklu nego u raju, zaključujući, da je bolje da ide tamo, gdje ih ima više.[154] I carevi, kao Justinijan, Filipik i Konstantin čuvaju poganske običaje.[155]

U 9. stoljeću drže još stare svoje domaće bogove Bugari, Rusi, Poljaci, Slaveni (Sclavi), Moravljani, Česi, Saksonci, Srbi (Sorabi), na sjeveru Danci, Švedani i Bretonci. A i mnogi kršćani ponašaju se i postupaju kao da su pogani, a neki kršćanstvo prekrajaju na poganski način.[156]

U 10. stoljeću, kako registriraju centurije, Rusi, Bugari i Mađari ostaju pri svojim religijama, Livanci, Slaveni, (Slaui), Danci i Česi na početku toga vijeka još se tuđe kršćanstvu. Car Henrik tvrdi, da se njegovi vojnici oštro odupiru prijelazu na kršćanstvo i hoće da ostanu pri svome. Tako je i u Pruskoj. Kad je Albert Pruski primio kršćanstvo,

[153] Centurio VII, Cap. XV. 588–589, 595–653.
[154] »Satius esse ut plures, quam pauciores sequeretur.« Centurio VIII, 893.
[155] Isto mjesto, 894.
[156] Centurio IX, 615, 618.

svi su mu se smijali. A Miecislav, poljski vojvoda, po uzoru starinaca, sedam je doveo žena.[157]

U 11. stoljeću ima u Italiji još kulta starih bogova. U Transilvaniji staru skitsku vjeru brani Đula, ujak mađarskog kralja Stjepana. Braća Andrija i Leventa traže u Mađarskoj edikt o vraćanju na staru skitsku vjeru i običaje. Oko 1007. Srbi (Sorabi) na sjeveru i Slaveni (Slaui) drže još staru vjeru.[158]

U 12. stoljeću Boleslav Poljski širi, ognjem i mačem, kršćanstvo među Prusima. Prusi tada uspijevaju da prevare Boleslava, koji je vojnički jači, i da ga darovima i riječima umire, a da ostanu pri staroj svojoj vjeri. I Polapski Slaveni još se drže stare vjere. Vratislav, vojvoda Pomeranije, drži, prema starom običaju, 25 žena. Mnogoženstvo postoji i u narodu. U Sćećinu je svećenik vratio kipove starih bogova na njihova mjesta, odakle su prije bili skinuti.[159]

U XIII. centuriji (1288–1298) obrađena je monoteistička religija Tatara, ali su prikazani i njihov moral, naravi, postupci i običaji. Judaizam je politički i religiozno dosljedno obrađivan u svim centurijama.

17. Kolikogod ima u centurijama mnoštvo važnih ekonomsko-historijskih pojedinosti, one se nisu skupljale, svrstavale i razrađivale po ekonomskom kriteriju. Poradi toga gospodarska djelatnost ljudi, gledana u dugoj povijesnoj perspektivi, ne čini za centurijatore posebnu i samostalnu oblast i samostalan predmet istraživanja, nego je uvijek dio čega drugoga: religiozne doktrine, crkvene organizacije i politike stranih religija, a dobrim je dijelom obrađivana tamo, gdje bismo je najmanje očekivali: u šestoj glavi svake centurije, u kojoj se pretresaju i prikazuju ceremonije i obredi, ili pak u VII. glavi u odjelku, u kome se raspravlja o grijesima crkvenih lica, učinjenim na upravi crkve.

Ali i tako iznesene pojedinosti daju ponekad sliku proizvodnih odnosa, dohodaka, imovinskog stanja, oporezivanja i državnih rashoda.

Centurije dosljedno iznose, vijek po vijek, stanje crkvene imovine (de bonis). Reproduciraju sve, što se u izvorima nalazi. Ali u pisanim dokumentima iznesena su darovanja i stanje, dok je upotreba i prinosi upotrebe izneseno mnogo manje. Centurije gledaju na crkvenu imovinu još uvijek starinski, kao na izvor zla, i crkvenoprotestantski, da nje ne smije biti, a ne kao na proizvodna sredstva, koja pomažu stvarati ili stvaraju nove proizvode. Stoga centurijatori sa zadovoljstvom registriraju, kad je koji crkveni velmoža zloupotrebio crkvenu imovinu, osobito ako su to bili biskupi ili sam papa, kad su je upotrebljavali kao svoju vlastitu, trošili, raspoklanjali sinovima, sestrama, rodbini. Tada se uz biskupske grijehe: što propuštaju da naučavaju, što postupaju protiv pravilno izvršenih izbora, što silom i oružjem otimaju biskupije, što

[157] Centurio X, Caput XV, De religionibus externis, 697–698.

[158] Centurio XI, Cap. XV, 690.

[159] Centurio XII, Cap. VII, 1781, 1782, 1789. U toj su glavi prikazani običaji i naravi Polapskih Slavena, njihovo gostoprimstvo, njihova stara religiozna učenja, bogovi i obredi (1782–1790), kao i naravi i postupci Mađara toga stoljeća.

vode ratove, što se više drže ceremonija nego učenja, što čine kriva čudesa, što više crkve i samostane grade nego što se bave potrebnijim poslovima, što preotimaju svjetovnu vlast i njome upravljaju, što svoje protivnike isključuju iz crkve, što hoće da vladaju na drugima, što se miješaju u sve političke stvari, što ne drže riječ, koju daju,[160] i t. d., – uza sve to zlo činjenje, koje se svako iznosi pojedinačno s imenima ljudi, mjesta vremena i savremenih izvora, koji su to utvrdili, – uz te biskupske grijehe iznosi se i uzurpacija tuđe imovine zbog gramzivosti[161] i osobito zloupotrebe crkvene imovine. Ta zloupotreba javlja se u raznim oblicima. Opat u Fuldi razdaje samostanska polja svojim vojnicima.[162] Grgur VII. također je crkvenu imovinu, skupljenu od siromaha, darivao vojnicima i vojnim stručnjacima.[163] Ali nisu tako postupali crkveni velmože samo u Evropi, nego i na istoku. Jeruzolimski patrijarh dao je svojoj sinovici u miraz najbolji dio crkvene imovine.[164] Poneki biskup smatra, da utrošeni crkveni novac neće nikome nedostajati.[165] Neki benediktinac piše u 12. stoljeću iz Triera biskupu u Köln, kako se upravljači crkvene imovine brinu samo za ono, što je njihovo, dok imovinu crkvenu ili namjerno zapuštaju, ili je troše u svojim nasladama, ili je prenose u privatne ruke, da bi stekli svjetovnu naklonjenost i podatnost i tako, zakrivajući trbuhe vlastite djece, pune tuđe.[166]

Crkva treba da bude organ naroda, narod je božja obitelj, »familia Domini«. Crkvena imovina stvorena je zato, da taj narod, da se vjernici snabdijevaju u oskudnosti. Zato su stvoreni ti upravljači i upravljačice crkvene imovine, »dispensatores i dispensatrices«, da bdiju nad božjom obitelji i daju njenim članovima hranu, kad je potrebna.[167] Ali kad bi tko od te djece božje tražio kruha, pružili bi mu oni (upravljači, dispensatores) mjesto kruha kamen ili zmiju i zatim bi ga oštro ukorili, ili mu zadali tešku povredu, ili bi se zaštitili lukavim izgovorom.[168] Svakako u takvim i mnogim drugim tužaljkama na način upravljanja crkvenom imovinom sadržan je bitan ekonomski elemenat *proizvodnog odnosa*, u kome crkveni upravljači, upravljajući crkvenom imovinom, imaju u rukama proizvodna sredstva, koja oni nisu stvorili,

[160] Centurio X, Cap. VII, De politia Ecclesiae, Peccata gubernatorum Ecclesiae, 389–393.

[161] »Plura bona a se traxerunt avaritio quadam.« Isto mjesto, 391.

[162] »Abbas enim Fuldensis praedia monasterii militibus suis distribuit.« Centurio XI, Cap. VII, 363.

[163] Isto mjesto, 364.

[164] Centurio XII, 1039.

[165] Isto mjesto, 1039.

[166] »Hi enim dum quae sua sunt quaerunt, bona ecclesiarum aut per iniuriam negligunt, aut in suis voluptatibus consumunt, aut in laicas manus pro saeculari favore aut obsequio conferunt: atque ita de absconditis filiorum adimplent ventres alienorum.« Centurio XII, 1040.

[167] »ut dent illi cibum in tempore.« Isto mjesto, 1040.

[168] »Si quis autem filiorum petierit panem, pro pane lapidem, aut serpentem illi porrigunt, dum aut duram obiurgationem, aut praeurgentem laesionem ingerunt, aut uersutam excusationem praetendunt.« – Sve je to svjedočanstvo Benediktinca iz Triera.

koja nisu njihova, kojima upravljaju privremeno, koja po pravilu ne mogu dati oporukom u nasljedstvo rodbini, pak ih, dok su im u rukama, iskorišćuju tako, da oni lično (a ne crkva, koja je pravni vlasnik sredstava) imaju najviše koristi, da ih upotrebe za svoju potrošnju ili iskoriste za svoj ekonomski, politički i društveni uspon.

U odjeljku o načinu života, postupcima, običajima i moralu kršćana (»mores christianorum«, u nekim centurijama taj se odjeljak zove: »De disciplina et moribus externis christianorum«) šeste glave centurija, koja obrađuje ceremonije i obrede, iznosi se ono, što se u pisanim izvorima našlo o davanjima vjernika crkvi (po njihovoj volji) radi crkve same, o vršenju poštenog poziva i rada, o protivljenju ulaženja u pozorišna zanimanja, o protivljenju primanja nepravedne kamate, o ispravnom izvršavanju zaključenih ugovora, o čuvanju vlastite imovine, o jelu i gozbama, o odijevanju dječaka, muškaraca, djevojaka i žena. Prateći označene pojave kroz stoljeća centurijatori su mogli utvrditi promjene, koje su nastajale u razvitku oznaka kršćanskog i crkvenog života. Prve su crkve često imale zajednicu imovine i dohotka vjernika. Crkva u Jeruzolimu u 1. stoljeću imala je sve zajedničko. Svi pripadnici crkve predavali su u zajednicu čitavu imovinu i dohotke, prodavali su nekretnine i dijelili utržak između svih. Svakoga dana sastajali su se u crkvama i lomili tu obroke kruha za pojedine kuće i uzajamno zamjenjivali hranu.[169] Svi su bili jedno srce, jedna duša. Ako je ma tko nešto imao, nije govorio, da je to njegovo, nego je sve svima bilo zajedničko. [170]

Ali takvih primjera potpune zajednice imovine i potrošnje, slične jeruzalemskoj crkvi, u prvom stoljeću nema mnogo. Sigurno su ih centurijatori tražili radi dokazivanja suprotnosti između prve crkve i crkve u kasnijem razvitku i da su ih našli, bili bi ih registrirali. Ostaje kršćanska misao zajednice i darivanja, ali to nije imovinska zajednica. Inače i sama jeruzolimska zajednica, kako je centurije i stariji spisi prikazuju, bila je samo *zajednica potrošnje* onoga, što su pojedinci stekli, naslijedili ili proizveli, a *nije bila zajednica proizvodnje.*

Kršćani su od početka imali i sklonosti i sposobnosti za zanate. U 4. stoljeću centurije spominju kršćane, koji su suknari i kovači novca, izrađivači kabanica za vojsku, vojnici i činovnici.[171] Ali oni ne smiju biti ni lihvari, ni raditi za dobit.[172] Ako je netko tada, u 4. stoljeću tražio i dobio crkveni novac, pa ga je utrošio i nije vratio, bio je isklju-

[169] »Ecclesia Hierosolymitana in initio omnia habuit in communia. Omnes qui credebant,erant coniuncti, et habebant omnia communia, possessionesque et substantias vendebant, ac dividebant illa omnibus pro ut cuique opus erat. Et quotidie perdurantes unanimiter in templo, et frangentes per singulas domos panem, invicem sumebant cibum.« Centurio I, Lib II, Cap. VI, 505.

[170] »Multitudinis autem credentium erat cor unum et anima una: nec quisquam aliquid eorum quae possidebat, suum esse dicebat, sed erat illis omnia communia.« Isto mjesto, 506.

[171] Centurio IV, 463.

[172] »Usuras etim et avaritiam pro illicito et empio habuerint.« Isto mjesto, 462.

čen iz crkve. Davati oskudnima novac u zajam i tražiti dobit od toga, smatralo se neljudskim.[173]

Vrlo brzo formirao se u staroj crkvi radni moral. Čovjek treba svojim vlastitim radom u poštenom zanimanju pribavljati sredstvo za život.[174] S tim odnosom prema »poštenom radu« i »poštenom pozivu« (vocatio honesta) utvrđuje se i pozitivni odnos prema privatnom vlasništvu. Kršćanin može biti vlasnik kuća, polja, novca, može držati sluge, sve to može upotrebljavati, ali ne i zloupotrebljavati.[175] Ma da su dijelili siromasima, nisu podnosili među sobom prosjake, ako su bili sposobni za rad. Izvori pokazuju, da se u 6. stoljeću rade oporuke onako, kako su se radile po rimskom pravu.[176]

U 6. stoljeću zakletva se polaže rukom položenom na oltaru. Kad je jednom neko u crkvi položio krivu prisegu, tvrdi se, da je odmah onijemio.[177] Crkva je azil, u nju bježe, da se sklone od progona i nedužni i krivi.[178]

U 7. stoljeću kršćani se izoliraju od drugih. Njima je od strane crkve pod prijetnjom isključenja zabranjeno ma kakvo poslovanje, pa i samo razgovaranje sa Židovima i pripadnicima sviju sekta.[179] Takva isključivost i izolacija ograničavala je ekonomsko poslovanje na poslovanje samo između kršćana i postajala je trajnom zaprekom razvitka trgovine i prometa.

Skrb za siromahe i oskudne u svima je starijim vjekovima znatna. Poneki bogati ljudi prodaju imovinu, da bi utržak razdijelili siromasima. U Galiji je kralj u 7. stoljeću dao prodati srebrni krov Dionizijeva hrama, da bi utržak razdijelio siromasima.

Centurije spominju raspodjelu dohotka engleskog kralja Alfreda u 9. stoljeću. Upotreba kraljevih prihoda vršena je na sedam skoro jednakih dijelova:[180] jedan su dobijali članovi kraljevskog vijeća, drugi graditelji novih zgrada po konstrukciji i stilu nepoznatih dotada u Engleskoj, treći je išao na putnike, primanja i strane goste, četvrti sirotinji na kraljevim područjima, peti samostanima, šesti školama, sedmi na crkve »preko mora« (sigurno u Evropi).

U 10. stoljeću mletački dužd Orseolo podijelio je svoju imovinu na tri dijela: prvi je ostavio svojim sinovima, drugi je dao na gradnju crkava, treći siromasima. Na sličan način postupio je i Oton II., samo je on odredio i četvrti dio za one vojne zapovjednike, koji su se uz njega borili u ratovima.[181]

[173] »Et maximam a christianis iudicatam fuisse inhumanitatem, si quis ex eo indigenti mutuo dedisset, lucri aliquid fecisset.« Isto mjesto, 463.
[174] »Honestae vocationis labore victum sibi quaerere.« Centurio V, 722.
[175] »ut utantur, non abutantur.« Isto mjesto, 722.
[176] Centurio VI, 359.
[177] Isto mjesto, 360.
[178] Isto mjesto, 360.
[179] »Cum Judaeis aut haereticis conversari, sub anathematis vinculo prohibitum fuit.« Centurio VII, 182.
[180] Centurio IX, 283.
[181] Centurio X, 368.

Sa rastućim bogatstvom crkve raste luksus i zastranjivanje crkvenih rukovodilaca. Centurije iznose, da je već u 10. stoljeću poznata rimska bludnica Teodora imala dvije kćerke opet velike bludnice. Jedna od njih, Maroća, imala je s papom Sergijem sina, koji je kasnije postao papa Ivan XII., s drugim ljubavnikom markizom Albertom drugog sina, Alberika, koji je pod svojim bratom papom bio neko vrijeme vladalac u Rimu.[182] Luksus i gramzivost vlada tada i u Carigradu, kao i u Rimu. Carigradski car u isto vrijeme, nagovorom od žene, pokušao je otrovati oca.[183] A kad su ratovi i luksus iscrpli carsku blagajnu, car je povećao stare poreze, uveo nove, opteretio raznim daćama narod sve do iscrpljenja, zatim je pokvario novac smanjujući mu težinu[184]

U centurijama ima podataka i o prihodima pojedinih samostana, ima i tekstova listina o utemeljenju samostana i privilegijama, koje im vladalac daje. Ti prihodi u 10. stoljeću dolaze od raznih izvora, od samostanske zemlje, od desetina, koje se daju samostanu u vuni, lanu, jajima, vinu ili ribi. Neki samostani, prema privilegijama, imaju neke od tih prihoda, drugi druge. Jednom samostanu osnivač dariva velike komplekse zemljišta, drugome pravo trga i ubiranja tržnih daća. U samostanima su skupljani rijetki i skupi predmeti od dragocjenih metala, srebra i zlata: krune, pokali, kadionice, zdjele, pladnjevi, srebrne školjke, zatim grimiz, sukno, ćilimovi.[185] Nastajale su samostanske riznice. Prihodi samostana omogućavali su, da se drže samostanske biblioteke i samostanske škole. Kad je samostan u opasnosti zbog provale tuđe vojske, odnose se iz samostana u brda ne samo dragocjeni predmeti. nego i isto tako dragocjene rukopisne knjige. Redovnici su u samostanima ne samo držali, nego i pisali knjige, misale, pravila reda. Ali su neki samostani i zatvori, osobito za političke i crkvene zatočenike.

Već u 10. stoljeću u Italiji, Francuskoj i zapadnoj Njemačkoj vrši se u pojedinim samostanima redovita niža i viša obuka i za pripadnike reda i za vanjski svijet. Broj redovnika ponekad je znatan, dostiže i 50 članova, a u 12. stoljeću ima samostana i sa 200 redovnika.[186]

Tko je obrađivao samostanska zemljišta, morao je stalno na tim poslovima ostati. Orač je ostajao orač.[187]

Koji put je samostan kupio ili dobio zemlju, kuće, šume, vinograde i voćnjake, na kojima je postojao robovski ili polurobovski odnos sa svim ljudima, koji su bili vezani za tu zemlju, t. j. u robovsko-feudalnom proizvodnom odnosu.[188]

[182] Isto mjesto, 372, 530–532.
[183] Isto mjesto, 371.
[184] Isto mjesto, 373.
[185] Isto mjesto, 347.
[186] Centurio X, 351, Centurio XII, 965.
[187] »Qui semel monastico manum admoverat aratro, eam inde retrahere non licebat.« Isto mjesto, 352.
[188] »Leo Cassinensis abbas ... a Gaimario Salernitano principe amplum quoddam praedium cum domibus, sylvis, arboritus, vineis, servis et ancillis omnibus impetravit.« Isto mjesto, 353.

U nekim samostanima hrana je bila oskudna i skromna: povrće i kruh, kruh od ječma, pomiješanog s grahoricom i prosenim brašnom.[189] Bilo je samostana, u kojima se uopće nije jelo meso, a u nekima ni jaja, ni mlijeko. Po tri dana u tjednu hranili su se redovnici samo kruhom i vodom. Centurije potvrđuju, da je mnogo stoljeća u nekim samostanima uživana samo takva hrana. U drugim samostanima i u drugim vjekovima, osobito kad su se samostani mnogo obogatili, nastalo je obilje u hrani i u piću.

18. U centurijama ima mnogo pojedinosti, koje se tiču pojedine jugoslavenske zemlje, osobito Makedonije, Ilirije, Panonije, Dalmacije i Istre prije dolaska Slavena na ta područja, t. j. za prvih pet stoljeća naše ere. Ima takvih pojedinosti i za kasnija vremena, ali manje, djelomično i zato, što je u kasnijim centurijama, rađenim poslije 1562., Vlačić manje sudjelovao nego u prvima, i što njegov lični interes za zbivanja na jugoslavenskom području od 8. do 13. stoljeća dolazi manje do izraza. A da je taj Vlačićev interes postojao i bio vrlo živ, ličan i neposredan, vidi se po onim mjestima u VI. i VII. centuriji, gdje može da unese svoju stilizaciju zbivanja i svoju ocjenu.

Iznosimo neke pojedinosti o zbivanjima u jugoslavenskim zemljama onako, kako su zabilježene u centurijama.

Pošto je iznesen pregled kretanja Avara i Slavena između 589. i 600., centurije iznose, potpuno odvojeno od toga kretanje Avara, da su iste godine (t. j. 600.) Slaveni iz svojih starih sjedišta krenuli prema Kerču na Krimu (Cimmerium Bosphorum), tu se razdvojili na dva dijela. Jedan je krenuo prema sjeveru, opet se razdvojivši na dva naroda, na Poljake i Čehe. Drugi dio prešao je Dunav, nastanio se uz tok rijeke Save sve do Dalmacije i raširio se po Hrvatskoj i Istri, a da nije promijenio ime.[190] Centurije iznose, da te tri narodne skupine (hae tres gentes), što bi trebalo da znači Hrvate, Dalmatince i Istrane, sve do danas govore istim jezikom, što je nesumnjiv dokaz o istovetnosti njihova podrijetla.[191]

Centurije smatraju, da je Hrvatsku, Dalmaciju i Istru baš na granici između šestog i sedmog stoljeća naselio isti narod i da je taj narod do 16. stoljeća sačuvao isti jezik. Vlačić i inače povezuje te zemlje međusobno. U VII. centuriji iznosi se, da je Ivan Dalmatin u 7. stoljeću gradio u Rimu crkvu u spomen dalmatinskih i istarskih mučenika, da je

[189] Centurio XII, 979.

[190] »Altera pars transmisso Istro, secundum Savum amnem Dalmatiam usque sedes tenuerunt et sese in Croaciam et Histriam diffuderunt, nihilo mutato nomine.« Centurio VI, Caput XVI, De mutationibus politicis, 872. Kao i kod svake historijske činjenice centurije i ovdje bilježe izvore, i to: Sabellicus Enneadis libro 2, i Albertus Crantzius, libro 2, Caput 1.

[191] »Caeterum hae tres gentes una propremodum hodie utuntur lingua, indubitato suae originis argumento.« Isto mjesto, 872. Ma da centurije iznose ona navedena dva izvora poslije te zaključne tvrdnje, i ma da izvore nismo mogli provjeriti, pretpostavljamo, da je taj zaključak Vlačićev. i da je to njegova koncepcija hrvatske narodnosti. Kao mnoge Vlačićeve postavke, formulirane u 16. stoljeću, i ta je i poslije četiri stoljeća još uvijek suvremena.

njihove kosti prenio iz Dalmacije i Istre,[192] i da je jedan papa Ivan, možda i isti, otkupljivao zarobljene Dalmatince i Istrane.

U 7. stoljeću oko 651. provalili su, prema centurijama, Slaveni u Italiju.[193] Oni su prema istom izvoru bili savladani od Bizanta 659. Kako su tada Langobardi bili u ratu s Bizantom na području Italije, kupili su Koruški Slaveni[194] vojsku kao saveznici Langobarda. Godine 789. Slaveni (Slavini) su držali Tesaliju, Grčku i Peloponez.[195]

Na početku 9. stoljeća, kad u donjoj Panoniji vlada knez Ljudevit,[196] oslobodila se Dalmacija rimskog gospodstva.[197]

U XI. centuriji ima bilješka, da su Hrvati i Srijemci (Crobatae et Sirmii«,[198] pretpostavljam da to može biti i tiskarska pogreška: »Sirmii« mjesto »Servii«) zaprepašteni okrutnošću Bizanta prema poraženim Bugarima priznali bizantsku vlast. I zatim još jedna, po istom izvoru, da su »Hrvati, koji se i Srbi zovu[199] oko 1077. bili provalili u Bugarsku.

Na kraju XI. centurije centurijatori prema starijem izvoru registriraju negativnu karakteristiku propale ličnosti i kratkotrajne vlade cara Konstantina Porfirogenita.[200]

U glavi o biskupima i crkvenim piscima u IV. centuriji piše Vlačić čitavu raspravu od 56 stupaca (1206–1261) o Jerolimu Dalmatincu, plodnom crkvenom piscu iz 4. stoljeća, njegovu životu, djelima, kretanju i učenju. To je onaj Jerolim, koji je za svoju zemlju Dalmaciju i Hrvatsku 4. stoljeća napisao, da je seljačka i da je u toj seoskoj prostoti bog trbuh, da se živi od danás do sutra, a veći je svetac onaj, ko više ima. (»In mea patria, inquit, rusticitatis vernacula, Deus venter est et in diem vivitur: et sanctior est ille, qui ditior est«. Centurio IV. 1207.). Znamo, da to piše Vlačić i zbog bliskog intimnog unutrašnjeg odnosa prema Jerolimu i zbog toga, što opet ne propušta da registrira tuđu hipotezu, da grad (Stridon), koji Jerolim sam spominje kao mjesto svoga rođenja, nije na granici Dalmacije i Hrvatske, nego da je to Stridnja (Stridgna) u Istri kod Oprtlja, jer da je tamo grob njegova oca Euzebija s nadgrobnom pločom i imenom na njoj, a da se sam (Vlačić) toj hipotezi ne priklanja. Vlačić nalazi u Jerolimovim spisima mnoštvo potvrda za svoje antipapinske postavke.

Obrađujući biskupe i crkvene pisce 9. stoljeća centurije se vraćaju (centurio IX, 491) na Ćirila i Metoda i iznose, da je Metod sa svojim

[192] »Quorum reliquias ex Dalmatia et Histria acceperat.« Centurio VII, Caput VI. 184.

[193] Centurio VII, Izvor je 4. knjiga Pavla Diacona.

[194] Isto mjesto, 662.

[195] Centurio XVIII, 934.

[196] »Luiduitus dux Pannoniae inferioris.« Centurio IX, 627.

[197] »Dalmatia Romani Imperi iugum excussit.« Isto mjesto, 627.

[198] Centurio XI, 700. Izvor je Zonaras.

[199] »Tertio anno imperii Michaelis (qui fuit Christi circiter 1077) Crabati, qui et Servii dicuntur, finibus suis egressi, non nulla Bulgariae loco in suam potestatem redegerunt.« Centurio XI, 719.

[200] »Constantinus frater succendens, callum in deliciis et voluptatibus obduxerat, ut ad gubernationis onera ignatus et ineptus esset. Aliis igitur traditis officiis plerisque; ipse usitato more ventrem curat.« Centurio XI, 722. Izvor je Zonaras.

slavenskim pismom došao u Dalmaciju i Ilirik propovijedajući i nagovarajući Slavene da napuste u crkvi tuđi latinski jezik (»ut abolito latino et perigrino sermone«) i da u crkvi upotrebljavaju domaći narodni jezik. Iznose i hipotezu o smrti Ćirila u Rimu zbog trovanja (»forte veneno propinato«).

19. Kao cjelina sa svojih 13 svezaka centurije čine novo znanstveno djelo. One su, uza svu glomaznost, veličinu i težinu, neobično pregledne, s njima se rukuje lako, i brzo se nađe predmet, podatak, navod, izvor, ili sud, koji se traži. Ma da su Kalvin i drugi poslije njega prigovarali formalnoj razdiobi materije po centurijama, takva podioba olakšava *preglednost*. Čitalac jednostavno dolazi do onoga, što traži, bilo uz pomoć velikog indeksa na kraju, koji je rađen i po predmetu i po osobama, bilo tražeći materiju svrstanu po glavama. Isto se tako lako vidi, čega u centurijama nema. S toga su centurije u dugim stoljećima bile ne samo znanstveno djelo, nego i vrlo upotrebljiv *priručnik* za znanstveni rad.

U svakoj centuriji *strogi formalni red*, izrađen u sadržaju i metodi rada, prisiljavao je pisce, da se u rasporedu i obradi materije njega drže. On je određivao sadržaj centurije, svake glave, odjeljaka u njoj i materije u odjeljcima. Formalni red u centurijama uzoran je.

Metoda rada, t. j. pregled sadržaja (otiskan na čelu prve centurije) sigurno je najveći *popis pitanja*, koji je dotada rađen za skupljače građe i za njezine obrađivače. Samo glavnih pitanja bez potpitanja navedeno je u sadržaju preko hiljadu i sto. Po njima je materija tražena, svrstana i obrađivana.

Kako su mnoge struke (u centurijama zovu se glave) obrađene iscrpno, dosljedno i po istome sistemu i kriterijumu za mnoga stoljeća: religiozne dogme, crkvena uprava, raskoli, hereze, ceremonije, crkvene osobe: biskupi, učitelji, pape, idejni i politički borci protiv papizma, centurije imaju oznake velikog enciklopedijskog djela.

U centurijama se pokazuje visoki stupanj ne samo znanja, nego i *pismenosti* njenih pisaca. One su pune zbivanja, slika, dramatičnih pokreta, primjera, čak i priča i anegdota. Hiljade lica prolaze u centurijama pred nama, i sve vidimo, kakvi su, s vrlinama, manama i strastima u pokretu.

Centurije sadrže i *pregled izvora* činjenica, koje se u njima iznose, temelje se na izvorima i iza navoda nekog stanja, učenja, pogleda, opisa, činjenica, odmah je naveden i izvor, odakle su centurijatori uzeli navod i podatak. Izvori su po pravilu samo stare rukopisne knjige. Ponekad navod izvoda stoji iza čitava pasusa, drugi put iza svake rečenice.

U nekim dijelovima centurije iznose i čitave tekstove izvornih listina i postaju tako i same *knjigom izvora* i povijesne građe.

Posebnu prednost centurija čini stil centurijatora, koji je u tekstu svuda stvaran, sažet, lapidaran. Čak su i citati, koji se donose, birani tako, da ne bude ni digresija, ni pretjerane nabubrelosti. Centurije imaju i u jeziku prednost ispred Kataloga svjedoka istine u tome, što

su centurijatori iz starih rukopisa i starih listina izrađivali novi svoj vlastiti tekst. Ima sigurno jezično težih mjesta, ali za to manje mjesta, koja nisu razumljiva.

20. Akumulacija ogromnog materijala, razrada pojmova, sintetiziranje materije i dijalektička obrada na idejnom temelju čine velike sadržajne prednosti centurija.

Historijski *materijali* iskorišteni u centurijama nisu samo veliki, nego su i *raznovrsni* i *mnogostruki*. Prema današnjoj klasifikaciji nauka oni pripadaju velikom broju naučnih grana i disciplina. Obrađivana je povijest jedne, po mišljenju pisaca, glavne religije i mnogih drugih religija, povijest mnogih kršćanskih crkava, ali osobito rimske, razrađivani su problemi crkvenog prava, državnog prava, izneseni su materijali za političku povijest, društvenu povijest, dijelom i gospodarsku povijest, etnografiju i antropogeografiju, prikazivano je konstituiranje i raspadanje naroda i država, zahvaćeni su stilovi života, odijevanja, jela, konstituiranje i raspadanje moralnih načela, povijest školstva, bibliotekarstva, nauke, literature, dijelom i arhitekture. A ima u centurijama elemenata iz prirodnih nauka. Centurijatori na pr. unose provalu Vezuva u glavu o čudesima, ali prirodoznanstveni opis uzimaju iz Diona. Poslije četiri stoljeća to bogatstvo materijala još uvijek je živo i privlačno. Pred čitaocem iskrsavaju živi, zaneseni, spremni na žrtvu propagandisti crkava i sekata, biskupske vile i srebrni svjećnjaci u njima, redovnici i monahinje svih redova u njihovoj nošnji, pri njihovu jelu, pri strogoj podiobi dnevnog zanimanja, sa svojim ljubavima i strastima, samostani s desetinama hiljada jutara polja, crkve, sekte, borci i vjernici u dalekim gradovima u Aziji i Africi, biblioteke, carevi, pape, poganski narodi silom uništavani zato, što se ne će pokrstiti, stotine pojedinosti iz života Polapskih Slavena, tučnjave na ulici u bizantijskom Carigradu, žena mletačkog dužda, što se kupa u vodi mučno iscijeđenoj kap po kap iz srži trske, i duge kolone moskovskih i turskih vojsaka na pokretu prema zapadu, za koje centurijatori govore, da su bile »bič božji«.[201]

Razrada i razgraničenje *pojmova* izvršeno je već u samome sadržaju i metodi onim strogim redom, koji dijeli struku od struke, predmet od predmeta i prisiljava pisce, da se drže stvari, koja je unaprijed određena, predmeta, koji je obilježen i ograničen, pojmova, do kojih su centurijatori došli. Izrada sadržaja pojma crkve i crkvene povijesti, kako su ga oni razradili, imala je dalekosežni znanstveni učinak. U njihovoj obradi povijesti crkve, crkva nije sama, izolirana, svijet za sebe, sastavljen od učenja, obreda, organizacije i vjernika, jedamput za uvijek dat, nije nešto iznad svega ostaloga, moćna ustanova s određenim funkcijama, nego su to odnosi u *dinamičkom kretanju*, punom proturječnosti i sukoba, uvjetovanom vanjskim svijetom, vanjskim uvjetima

[201] »Sic non dubium est, Turcicam et Moscoviticam potentiam et immanitatem esse flagellum Dei, quo mundum hunc ob multiplicia scelera et delicta castigat.« Centurio XII. Epistola dedicatoria, 3.

i vanjskim događajima. Crkva se penje i spušta, stiče i gubi, mijenja se, prilagođava uvjetima u kojima živi. Kad su započeli rad na centurijama, njihovi pisci nisu mogli pretpostaviti, u kojoj mjeri će rezultati njihova rada upućivati na zaključak o relativnosti svake crkve i relativnosti svakog crkvenog učenja. Crkva je dio odnosa, a sva zbivanja u gospodarstvu, politici i društvenom životu vrše utjecaj na crkvu.

Ma da centurijatori crkvu dijele na pravu i na krivu, Hristovu i Antihristovu, uvijek u Hristovoj ima i elemenata zla i u Antihristovoj i elemenata dobra.

U izradi doktrine svaki odjeljak započinje analizom riječi, koja obilježava pojam i zatim definicijom (vocabulum, definitio), pokušajem određivanja pojma i sadržaja riječi: božja riječ, Stari zavjet, Novi zavjet, bog, grijeh, moralni zakon, brak, opravdanje (spas), vjera, dobra djela, molitva, Antihrist, vlast, smrt, filozofija i t. d. A i u drugim glavama centurijatori prvo postavljaju mjerila i obilježja pojava, da bi ih zatim obrađivali, mjerila za hereze, za obrade, za crkvenu upravu, sinode, raskole, čudesa i t. d. Sadržajno ti su pojmovi novi i oni se iznova stvaraju znanstvenim postupkom, crpljenjem sadržaja iz izvora i čišćenjem naknadnih umetaka iz svega onoga, što je došlo, prema centurijatorima, oda zla, t. j. od želje rimske crkve za vlašću.

Velika osnovna linija centurija je kretanje Hristove ideje ili evangelijskog učenja kroz vjekove. Kako je od prave crkve, prema centurijama, nastala kriva, a prava je potlačivana, proces razvitka crkve i afirmacije evangelijskog učenja ne ide pravolinijski, nego se vrši dijalektički: u sukobu između prave ideje i krive ideje, između prave crkve i krive crkve, između dobra i zla, između Hrista i Antihrista. Prije se na crkvu gledalo kao na jednu cjelinu, i borba i sukob između te cjeline i čitava ostalog svijeta i zbivanja javljao se kao jedini dijalektički proces. Centurije usvajaju i taj proces, ali kao sekundaran, a primarna postaje antitetička borba unutar same crkve. Centurijatori gledaju na taj unutrašnji proces u crkvi uvijek sa postavke svoje velike sinteze o istovetnosti stare crkve i protestantske crkve, ali u prikazivanju pojava i zbivanja postupaju dijalektički. Oni sami govore dijalektički i antitetički, a ponekad u tim terminima. Prikazujući crkvenu upravu u jednom stoljeću, kakvi su bili crkveni funkcionari i kakva je njihova djelatnost, što su učili, kako su postupali, centurije odmah postavljaju antitezu: da li su ti isti upravljači sami zastranili, učinili nešto, što je praznovjerje ili idolopoklonstvo baš onda, kad su vršili obrede.[202] I u glavi o crkvenoj upravi u kasnijim vjekovima javljaju se dva odjeljka, jedan o tome, što je i kako je »vršen primat ili tiranija rimskoga biskupa ili djela Antihrista na crkvenoj upravi«,[203] i drugi o onim ljudima, u tome vijeku, osobito crkvenim i državnim carevima i kralje-

[202] »Antithesis: Si quia superstitiosa vel impia et idolatrica in hisce partibus sunt ab illis facta.« Centurio I, Historici operis methodus, Caput VII.

[203] »De Romani pontificis principatu et tyrannide, seu de operibus Antihristi in regimine Ecclesiarum.« Centurio VIII, 477.

vima, koji su se odupirali dominaciji rimskih pontifika i borili se protiv Antihrista.[204] Tako se i u drugoj glavi suprostavljaju ne samo uspjesi i neuspjesi u širenju crkve, nego i nekršćanski postupci onih, koji crkvu šire, u trećoj glavi mirni razvitak i progoni crkve. U doktrini razvitak učenja i pojave krivog učenja, u glavi o herezama o nosiocima heretičkih učenja i o onima, koji su se borili protiv njih. U XI. glavi X. centurije kažu centurijatori za deset stoljeća, da su tada svi heretičari pobjegli iz te glave i postali prelati redovnici pontifikalni (»omnes hereticos ex hoc capite fugisse, atque in praelatos ac monachos pontificiosos sese abdidisse«, Cent. X. 677).

21. Centurijatori su veliki kritičari. Oruđe historijske kritike upotrebljuju prvo prema zbivanjima. Oni zbivanja istražuju, mjere i prikazuju na temelju vlastitih postavki o tome, što naučava Novi i Stari zavjet. U nekim centurijama skoro školski registriraju one događaje, koji su u suprotnosti sa odredbama prvo prve, zatim druge table dekaloga. Oni su prvo protumačili sva bitna učenja zavjetnih knjiga, postavili teze, što ta učenja znače, obrazložili svoje teze opet historijskom analizom i dokumentacijom učitelja i crkvenih pisaca i zatim suprostavljali događaje, odluke, zbivanja, ustanove i postupke tim svojim tezama. U toj kritici centurije su dosljednje i redovito vrlo iscrpne. Materijala za takvu induktivnu analizu na temelju aprioristićkih teza ima mnogo, i redovito je uvjerljiv. Ma da u centurijama ima mnogo isticanja vrlina tamo, gdje ih nalaze, ako bismo skupili ono, što se u historiji javlja kao pozitivno, i ono, što centurije o ljudima, ustanovama i postupcima iznose negativno, ne znamo, koja bi strana prevagnula.

Druga je kritika izvora. Centurijatori nisu stvorili kritiku izvora, ali su je sistematski upotrebili, izdigli na visoku razinu i od nje izradili pouzdano oruđe povijesnog istraživanja i povijesne nauke. Izvršili su sistematsku kritiku podmetnutih i krivotvorenih crkvenih isprava i njihov sistem naučne analize uporednih oznaka jezika i stila, suglasnosti i nesuglasnosti između sadržaja listina i zbivanja u tome vremenu, praznina u sadržaju, a okolnost, da su te listine bile nepoznate, onda kad bi morale biti poznate i upotrebljavane, čini, da su oni na tome terenu u punoj mjeri i novome vijeku kritičkog istraživanja, pioniri i učitelji. Ali njihova kritičnost ide i dalje. Iz povijesnih zbivanja ostaje ponekad više izvora i više svjedoka, i njihova svjedočenja nisu suglasna. Po nekim izvorima Petar je u Rimu stradao u doba Neronovih progona kršćana, po drugima on je više godina poslije Neronove smrti bio još živ. Koji su od tih izvora ispravniji i pouzdaniji? Sigurno dokazati da nije bio uopće nikad u Rimu, kako su neki pisci tvrdili, bilo bi značilo potpuno sunovratiti sve tradicije i sve legende. Vlačić se priklanjao tome gledištu i tome zaključku, ali ga u centurijama nije apodiktički iznosio, jer je iz drugih izvora mogla postojati mogućnost, da je nekad

[204] »Qui sese oposuerint dominatui et tyrannidi Romanorum pontificum, ac contra Antichristum reclamarunt.« Isto mjesto, 509.

ipak bio u Rimu i u tome slučaju samo na kratko vrijeme. Centurijatori su kritični ne samo prema izvorima protivnika, nego i onih, koji njima idu u prilog.

Bilo bi pogrešno zaključiti, da se kritika centurija obraćala samo prema zapadnoj crkvi. Već smo prije iznijeli njihovu kritičnost prema istočnim crkvama, iako im te crkve mogu ponekad poslužiti kao svjedok protiv Rima. Centurije nisu došle do husita, ali iz objavljenih Vlačićevih spisa o husitima vidi se njegova kritičnost i prema njima, prema učenju Husa i prema umjerenoj praškoj stranci. A da je Vlačić mogao izrađivati XVI. centuriju, njegova kritičnost prema protestantima 16. stoljeća došla bi do punog izraza. Najveći broj njegovih polemičkih spisa bila je kritika učenja i postupaka njemačkih protestanata, njegovih suvremenika.

Protestantizam je razvio naučnu kritiku, a s time i naučni postupak. On se temeljio na protestu, a protest i jest kritika postupaka. Centurije su od kritičnosti protestantizma stvorile znanstveni sistem. U okviru protestantizma rodio se sistematski kritički postupak. Ono, što se nije moglo roditi u okviru katolicizma, jer je u suprotnosti s čitavim njegovim sistemom.

Kritika centurija nije mogla ići i nije išla dokraja. Oni nisu smatrali Stari i Novi zavjet ljudskim, nego božjim djelom. Oni su vjerovali, da je bilo i uvijek će biti čudesa, da su se biblijska čudesa sva onako dešavala, kako su opisana, oni su dapače i potrese i provale vulkana unosili među čudesa, a kritikovali su samo namještena savremena čudesa. Po njima židovska crkva prije Isusa i stara crkva prije centralizacije i papizma imala je pravo da pravi čuda, a pape više nisu imale to pravo, jer su bili obični griješni ljudi.

22. Centurije su radili znanstveni istraživači i pisci jake, duboke, vjere. To je bila vjera u stvar, i oni su sebe i svoj rad smatrali dijelom, organom i funkcijom stvari. Centurije su u prvom redu rezultat služenja stvari. Kad je Vlačić pokrenuo misao o centurijama, još uvijek mlada reformacija bila je u žestokoj, opasnoj i odlučujućoj borbi za svoje samoodržanje. Križarski rat poveden protiv nje prije pet godina bio je uspješan, i reformacija je ležala pod nogama cara i pape, gotova da kapitulira, a protureformacija je kovala na koncilu idejno, teološko i pravno oruđe, kojim je trebala reformaciju da posve likvidira. Velika stvar, u koju su centurijatori vjerovali, bila je ta njihova tek tridesetpetogodišnja reformacija, rezultat njihove vlastite borbe i čitav smisao individualnog života svakoga od njih. Jer da je ta reformacija u pravu, da je to ono pravo, da je to antiteza Antihristu, dakle afirmacija svega dobroga i pozitivnoga, u to nisu oni ni za trenutak posumnjali. Sama reformacija dala im je u ruke oružje slobodnog i neposrednog prilaženja izvorima, slobodnog tumačenja prvih tekstova, analize i kriticizma. Naoružani time ulazili su u borbu za održanje i spašavanje reformacije. Reformacija je bila sloboda istraživanja, slobodno istraživanje bilo je jedino u stanju da otkrije istinu, oni su uspijevali da mnoge istine otkriju i da na mnogim mjestima, gdje je laž bila već potpunoma pre-

krila istinu, istinu oslobode. Ne samo za reformaciju, nego su oni i za sebe vjerovali, da su u pravu. Stvar i oni bili su jedno. Njihovi životi, akcije, istraživanja i pisanje, sve je bilo sastavni dio stvari i podvrgnuto stvari. Veličina njihova pothvata, te njihove borbe za stvar, iskrsava jasnije, kad se uoči, da nijedna stvarna vlast i nijedno veliko bogatstvo nije stajalo iza njih, da su najvećim dijelom skupljali spise u konspiraciji, dijelom na terenu, na kome je protivnik potpuno vladao, dijelom na mješovitom terenu, gdje nisu nikad bili sigurni, da ne će naići na neprijatelja. Kad je pisao prvo pismo Hartmannu Beyeru u Frankfurt (7. III. 1553.) i slao mu svoju prvu skicu, upozoravao ga je Vlačić, da tu njegovu skicu i zamisao o planu ne bi saopćio kome nepozvanom, nego samo pouzdanom čovjeku, i onome, tko je spreman da pomogne. Inače bi rimska stranka nastojala sakriti sve, što centurijatori budu tražili.[205] A to se nije radilo o pristalicama rimske stranke u Italiji i Španjolskoj, nego tu na terenu, gdje su centurijatori radili, u Njemačkoj zapadnoj i južnoj, u samom Frankfurtu, Augsburgu, Nürnbergu, Ulmu i t. d. Osobito je Vlačić upozoravao, da ne bi protivnici saznali, da je njegov plan, jer njega tada mrze više nego druge.[206] Sigurno je, da bez trgovačke buržoazije i razvijenog zanatstva u njemačkim gradovima ne bi bilo ni reformacije, ni organizirane protestantske crkve, ni pisaca, ni čitača centurija. Oni su postali veliki i jaki svojom oružanom borbom u Magdeburgu, nekim savezom zanatlija i seljaka, jer su seljaci vojnici bili bitna vojna snaga u opkoljenom gradu. To je bila oružana borba građana i seljaka protiv carske vojske predvođene saskim velikim knezom, t. j. velikim njemačkim feudom, koji je prije toga (t. j. prije vojnog poraza protestantskog feuda) bio glavna politička i vojna snaga protestantizma. Sad je car bio nametnuo tome pokorenom feudu, da se bori protiv svojih. Centurijatori nisu imali iza sebe potpuno ni feud, a nisu imali ni sve gradove kao cjeline, osobito konfesionalno mješovite gradove. Oni su morali raditi u tim bogatijim gradovima zapadne i južne Njemačke, u kojima protestantska crkva nije bila sama, i u kojima su postojali rimski biskupi, protureformacijski borbeni. Građanstvo u tim gradovima nije pomagalo centurijatore kao cjelina, nego su njihovi suradnici bili samo oni najsamostalniji i najborbeniji ljudi u građanstvu. Od 14 svezaka centurija (13 centurija i još druga knjiga prve centurije) centurijatori su samo jednu posvetili građanima i jednu drugu jednome gradu. Osma centurija, objavljena 1564., posvećena je osmorici građana, i to dvojici funkcionara grada Strassbourga (Argentina), konzulu grada Heinceliju i gradskom liječniku Gassaru, petorici građana Nürnberga s oznakom imena, ali bez iznošenja koje njihove funkcije, i vjerskom prognaniku (exuli Christi) Bartolu Schoberu, koji je bio osobiti Vlačićev prijatelj (i Vlačić je s njegovom pomoću pokušao stvo-

[205] »Verum vide ne cuiquam facile hoc consilium meum communices, nisi fido ac adiuvare volenti. Si enim papistae olfoecerint tanto studiosius omnia occultabunt.« *Ritter*, str. 64. i sl.

[206] »Praesertim autem meum esse hoc consilium eos scire nolim. Nam me praeter coeteros hoc tempore oderunt.« Isto mjesto, 64 i sl.

riti sveučilište u Regensburgu i Celovcu). Samo je jedanaesta centurija posvećena jednome gradu, maloj Lindavi na Bodenskom jezeru, njenim: »konzulima, senatorima, čitavu gradu i čitavoj njenoj crkvi«. Ta posveta Lindavi dolazi u vrijeme, kad je Vlačić opet prognanik, sad iz Regensburga, i kad ne zna, kamo bi, tako da računa i sa Lindavom. I on će kasnije učiniti bezuspješan pokušaj, da se tamo nastani. Tri centurije posvećene su stranim vladarima: Engleske, Danske i Švedske, ostale velikom i malom njemačkom i austrijskom feudu. U nizu tih feudalaca dva nose slavenska lična imena. To su Bouslav i Kazimir vojvoda od Šćećina, Pomeranije, Kašuba i Srba (Vandalorum), knezovi Rujane i grofovi Guckova. Šesta centurija posvećena je njima i živim muškim članovima njihova roda, zato što su oni, kako centurije ističu, čitavu svoju zemlju učinili protestantskom.[207]

Građani u bogatim gradovima na jugu i zapadu Njemačke pomagali su centurijatore, ali su se ipak plašili careve sile, vjerskog rata, kočenja trgovine i prometa, pljačke i razaranja. Feudalci su se to više bojali cara, što su bili bliže na udaru njegovoj vojsci. Centurijatori su htjeli da centurije dadu moralnu podršku sveučilištima, piscima, crkvenim osobama i ustanovama, a preko njih građanima i feudalcima, da steknu sigurnost, da braneći reformaciju brane dobro od zla i da na tome putu obrane reformacije nisu sami: da su tu i Engleska, i Danska, i Švedska, i Švicarska, i baltičke zemlje, i rajnska oblast.

Centurije pokazuju, što može historijska nauka, što uopće mogu društvene nauke uraditi, kad im je određen i jasan cilj, koji njihov naučni rad ima da ostvaruje. Centurije su imale određeni cilj, i taj su cilj ostvarile. Da li može da se istražuje i piše historija, koja ne bi imala cilja, koja ne bi čemu služila, da li može dakle postojati t. zv. objektivistička historija, koja razrađuje predmet, a ne zna, zašto ga razrađuje? Svaka povijest djeluje, i pitanje je samo, kako će djelovati. A svi pisci povijesti znadu ili bar slute, kako će njihovo pisanje djelovati. Svijesno pišu onako, kako žele da njihovo pisanje djeluje, i znadu, čime će i u kom će smjeru djelovati.

Sama tendencioznost historijskog djela nije njegov nedostatak, ako se izlaganja, analize i zaključci donose na temelju činjenica, koje su bitne, ako je istraživanje i pisanje stvarno.

Centurije su možda najuzornije (u okviru granica i uvjeta, koje su mjesto i vrijeme postavili) djelo izrazite ideološke jednostrane i tendenciozne povijesti, najpotpuniji rad takve vrste i najbolji primjer dobro rađene ideološke povijesti. One služe stvari, za koju su pripremane i pisane. Osnovna nije njihova ideologija, nego pitanje, da li su pokretači, ideolozi i pisci centurija stvarni u metodi rada i u postupcima onako, kako potpuno služe svojoj stvari.

[207] »Sed etiam universam illam regionem ... regno Jesu Christi spirituali patefecistis et tradidistis« ... Centurio VI, Epistola dedicatoria 12. – Kako se radilo o području nekada potpuno, a i tada djelomično slavenskom, sigurno su ostaci Slavena na tome području prišli protestantizmu. Može biti, vezujući ih vjerski i odvajajući ih tako od drugih Slavena, protestantizam je pridonosio njihovoj germanizaciji.

Težište o značaju djela nije na samom cilju, kome centurije služe, jer je postavljeni cilj rezultat historijskih uvjeta i borbe, i nije »objektivno« ili spekulativno razumski ili apstraktno postavljen. Ogromno je za naučno istraživanje značenje metode i postupka. Kako centurijatori, u okviru postavljenog cilja, pristupaju povijesnim činjenicama, kako se odnose prema znanstvenoj istini, koliko su centurije istinite?

23. Reformacija je bila nastavak humanizma i renesanse, ona je ideje humanizma i renesanse konkretizirala i zaoštrila. U njoj su humanizam i renesansa iskovani u borbeni pokret. Reformacija se borila za slobodu istraživanja (u prvom redu zavjetnih knjiga) i tumačenja, za slobodu savjesti i slobodu znanstvenog rada. Ali stvorivši sama svoju crkvu i svoje dogme, opet je, tu za sebe stvorenu i izborenu slobodu, nastojala ograničiti drugima okvirom vlastitih dogmi. I centurije su rađene u tom okviru, ali su ogromnošću historijskog materijala i metodom svoga rada, možda i više nego što je bila namjera pisaca, podlamale dogmatske okvire, prodirale kroz njih i prekoračivale ih.

Da bi poslužili svome osnovnom cilju, centurijatori su stvorili konstrukciju o apsolutnom dobru (stara crkva, reformacija, oni) i opsolutnom zlu (rimska crkva, pomalo i ne posebno naglašeno i istočne crkve). Takva idejna antiteza krajnosti, prikaz povijesti kao borbe dviju osnovnih ideja, nastala je iz same borbe i upotrebljavana je, dok je borba još uvijek trajala. Velike protivničke stranke u svakoj borbi, oružanoj i idejnoj, stvaraju po pravilu uvijek takve ideologije. Pristaše se moraju uvjeriti, da njihova strana zastupa čistu vjeru, čistu nauku, čistu ideju, pravicu, istinu, možda i ljepotu, a da je na drugoj strani sve crno. I Reformacija se u toj borbi, kad se radilo, da li će ona biti ili nje ne će više biti, postajala ratujuća stranka i stvorila ideologiju, prema kojoj je sve dobro bilo na njenoj strani, sve što je rđavo na drugoj, suprotnoj. Uostalom Rim se uvijek držao takve konstrukcije prije reformacije, u reformaciji, u protureformaciji i poslije nje. Centurijatori su skupljali stare crkvene rukopise, iskorišćavali i spašavali. Njima su ponajviše spisi rimske crkve služili kao izvorna dokumentacija. Rim je protestantske knjige spaljivao.

I sama konstrukcija borbe dviju osnovnih ideja kroz čitavu historiju izvršila je pozitivan učinak. Od jedne ideje nastale su dvije i od jednostrane borbe (kršćana protiv nekršćana za pokrštenje) nastala je konstrukcija dijalektičke borbe u samom kršćanstvu. Povijest je dobijala smisao. Ma da su centurijatori kao teolozi ratovali protiv filozofije, kao spekulativne discipline, koja nema oslonca u Pismu, oni su nenamjerno, postajali filozofi, rekao bih i prvi filozofi historije.

Centurijatori su pokazali visoku razinu znanstvenog postupka u skupljanju, svrstavanju, upotrebi i obradi materijala. Sam pregled sadržaja i metoda, po kojoj će raditi (»methodus historici operis ac singulorum capitum metae generales«) u znanstveno-tehničkom smislu, čitavo je remek-djelo znanstvenog postupka. Oni tu razinu održavaju i u postupku prema činjenicama. Činjenica ima mnogo. One su tu, da dokažu opravdanost osnovnih konstrukcija. Ustvari, kad se činjenice

daju u masi i otvoreno, zakriljuju osnovne konstrukcije, one govore same. Činjenice su uzete iz izvora, dokumentirane su, u cjelini odvagnute i provjerene i protiv činjeničkog materijala, t. j. protiv izvora, koji pokazuju njihovu vjerodostojnost, bilo je malo objektivnih prigovora, mnogo manje, nego što ih je bilo protiv osnovne konstrukcije.

I kad danas, poslije četiri stoljeća razvitka nauke uopće i posebno povijesnih nauka, pregledavamo centurije i prelazimo preko konstrukcija, koje su bile historijski nužne i izvršile svoju ulogu u postanku, arhitekturi i izradi djela i preko ogromnog akumuliranog teološkog balasta, koji obuhvaća velike prostore djela, ostaju historijske činjenice, koje govore za sebe, koje su stvarne, koje nam pomažu razumijevanje historije na drugoj razini, s drugim interesima i perspektivama. Stvarnost je u centurijama jača od konstrukcija i balasta, ona je konstrukcije i nadživjela i ona pokazuje, u kojoj mjeri je djelo centurijatora bilo pozitivno i oplodilo kasnija istraživanja.

A kad tu stvarnost sistematiziramo, dobijamo prvi početak kulturne historije.[208]

24. Centurije su u prvom redu Vlačićevo djelo. One su njegova zamisao i konstrukcija, on je vodio i izvršni rad. Kad su centurijatori bili rastjerani iz Jene (1561) njegova suradnja je ostala još daljih sedam godina. Kad su drugi radili svoje tekstove, izrađivali su ih po njegovu planu. Po onim posebnim ličnim Vlačićevim idejnim postavkama, po živosti i slikovitosti stila, po sistematičnosti i oštrini suda i danas se mogu izdvojiti iz centurija ona mjesta, gdje je tekst njegov, kako se pomnjivom analizom može razlikovati i ono, što je Judexovo, od onoga, što je Wigand uradio (XIII. centurija je Wigandova).

O centurijama pisali su i još u 20. stoljeću i u našim danima pišu mnogi pisci, teoretičari i povjesničari povijesnih nauka, protestanti i katolici, filozofi i kulturni historičari. Svi priznaju ogromnu stvaralačku snagu Vlačićevu, savremeni katolici 20. vijeka tvrde za nj, da je njegov rad gigantski, i da je Vlačić jedan od najvećih učenjaka svoga vremena (Pontiem Polman iz reda Male braće, Herte iz Katoličkog crkvenog leksikona). Neki protestantski historičari idu i dalje i smatraju, da ono, što je Vlačić uradio na polju nauke, da ga njegovi znanstveni radovi čine jednim od najznamenitijih učenjaka svih vremena.[209]

Odakle takva snaga Vlačićeva? Pisci je svode na tri izvora. Prvi je u Vlačićevoj ličnosti, u njegovu neobičnom talentu, znanju i spisateljskoj sposobnosti. To je bio, po mišljenju jednih, najplodniji i najutjecajniji publicist i onaj, koji je najviše značio za drugoga perioda njemačke Reformacije, koji je mnogo nadmašio svojim duhom i svojom

[208] »Die Zenturien stellen, wenn auch in unzulänglicher Art die ersten Anfänge einer Geistesgeschichte in der Neuzeit dar«, *Nigg*, Die Kirchengeschichtsschreibung i t. d., str. 64.

[209] *Dr. Johannes Ficker*, Prof. der. Univ. Strassburg und *Dr. Otto Winckelmann*, Handschriftenproben des sechzehnten Jahrhunderts, Band II, zur Geistigen Geschichte, Strassbourg 1905, str. 91: »Die wissenschaftlichen Arbeiten machen ihn zu einem der bedeutendsten Gelehrten aller Zeiten.«

učenošću suvremene teologe, a vršio je i pravi reformatorski utjecaj na narod.[210] Drugi smatraju, da je Vlačić u unutrašnjoj svojoj krizi, kad je pristupio protestantizmu, bio potresen vlastitim proživljavanjem vjere i osjećajem djelovanja snage same vjere (sola fide), da ga je taj njegov unutrašnji potresni doživljaj tjerao na ono njegovo vječno jedrenje punim jedrima.[211] Po trećima, bila je to njegova lična mržnja na papu, papizam i Rim, koja je bila osnovni izvor njegova stvaralaštva, mržnja južnjaka, jaka, beskrajna, bez dna, vječna, a možda i mržnja Slavena iz rodovske zajednice, mržnja roda. Mržnju Vlačića i njegovih suradnika isticali su mnogi. »Samo beskrajna mržnja Vlačićeva i njegovih suradnika mogla je stvoriti takvo djelo. Mržnja u njima izvor je njihove radne snage, koja se ne iscrpljuje. Ona stvara ogroman poduhvat«.[212] Mržnja stvara taj ogromni učinak.[213]

Ima dosta dokaza, da su sva tri navedena elementa djelovala usporedno i istovremeno. Ima naznake o tome i u Vlačićevim pismima, autobiografskim spisima, opaskama na rukopisima. Kad je heidelberški pravnik, Franjo Balduin, koji je aktivno pomagao centurijatore, svojim mišljenjem i djelom (on je bio taj, koji je centurijatorima savjetovao, da se ne sele iz slobodnog grada Magdeburga u feudalnu Jenu, i dobro im je savjetovao) davao svoje pismeno mišljenje o sadržaju i metodi centurija, napisao je Vlačić na njegovu pismu (od 13. VI. 1556.) svojom rukom: kamo sreće, kad bi i njemački pravnici naučili od stranaca Hrista voljeti, a Antihrista mrziti, upućujući na to, da on uči Nijemce mrziti papu i Rim.[214] Vlačić je također vidio papinu inkviziciju na djelu. Vidio je dvaputa u deset godina fra Baldu Lupetinu u zatvoru, izmučena i izranjena i s modricama na licu, iako neslomljena, a fra Baldu osudila je na smrt inkvizicija, a inkvizitora monsignora Della Casu imenovao je papa Ivan III. posebnim ovlaštenjem.[215]

Uza sve te dokaze i priznanja o postojanju mržnje osnovno u Vlačiću nije bila mržnja, nego težnja za samostalnošću, ljubav prema slobodi. Velika, duboka, zanosna ljubav južnjaka za slobodom i samostalnošću duha, koja je stvarala snagu i uvijek iznova izgrađivala i jačala upornost. Ni fra Baldo nije mrzio, nego je iznad svega volio samostal-

[210] »Er war der bedeutendste, fruchtbarste und einflussreichste Publizist in der zweiten Periode der deutschen Reformation, der nicht im theologischen Kampfe die weitaus Meister seiner theologischen Zeitgenossen an Geist und Gelehrsamkeit weit überragend, sondern auch auf das Volk eine wahrhaft reformatorische Einwirkung gehabt hatte.« Isto mjesto, 91.

[211] To mišljenje iznosi Ranke: »Matthias Vlacich, genannt Flacius ... sich unter heftigen inneren Bedrängnissen von der Rechtfertigungslehre allein durch den Glauben durchdrungen, ihre heilbringende Kraft auf sich erprobt hatte.« *Ranke*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation, V. Band, III. Ausgabe, 1852, str. 348.

[212] *Nigg*, po drugima, navedeno mjesto, str. 62.

[213] »Sie bringt das Ungeheuerliche der Leistung hervor.« Isto mjesto, 62.

[214] »Utinam et Germanici iurisprundentes discant ab exteris Christum, eius ecclesiam, religionem et ministros amare, fovere et promovere et Antichristum cum suis impietatibus et spiritualibus odisse ac detestari.« Cod. 11. 20. Aug. 41–49, Wolfenbüttel.

[215] Izdano u Rimu 23. VI. 1547. neposredno prije drugog procesa fra Baldu.

nost i iživljavanje života prema svome. Na sudu je fra Baldo rekao, da je rođen da pjeva, ne da otpjevava ili aminuje.[216] I Vlačićeva osnovna karakterna crta nije bila mržnja, nego težnja za samostalnošću i upornost, tvrdokornost i nepopustljivost, kad je ta samostalnost i teško stečena sloboda, da se pjeva, a ne samo otpjevava, bila ugrožena.

Vlačićeva velika snaga bilo je i njegovo intenzivno osjećanje i proživljavanje, i njegovo ogromno znanje. Ta su dva elementa u Vlačiću povezana i skupa dolaze do izraza. Ako je Jerolim Dalmatinac uvijek imao pred očima seljačku kolibu, koju je ostavio u djetinjstvu, proso i ječmeni kruh, Vlačić je gledao goveda, koja vrše žito gaženjem, i koja nađu zrno, kad je pred njima, i kojima ne možeš zatvoriti usta (»Bovi triturati os non obstruxerit«), slobodne pastire za stadima, ponosne, što su pastiri. Njih je gledao neprestano u besanim noćima u mnogim gradovima, gdje je bio sam, o njima je razmišljao, njih je spominjao kao svoj dokaz, o njima je pisao uposred sistematskog, apstraktnog teološkog raspravljanja. To su bili ljudi kao i on, jednako su živjeli, jednako osjećali, ljudi, koji osjećaju ljudski, t. j. pravo. On je bio njihov, jedan od njih, jedan od roda Vlačića. Ako je Jerolim osim svog gorštačkog ilirskog jezika savladao i latinski, grčki i hebrejski, Vlačić je bio savladao uz hrvatski još i latinski, grčki, hebrejski, talijanski i njemački, svakako ponešto i iz češkog i poljskog. Ako je Jerolim bio proputovao i upoznao zemlje na Sredozemnom moru i Bliskom Istoku, Vlačić je poznavao Mletke i Italiju, njemačke i slavenske zemlje, sva tri svijeta, koja su se tada sudarala. On je imao ne samo veći talenat, nego i dublje i svestranije znanje i bolji pregled od svojih savremenika.

Vlačić je bio čovjek misli i čovjek akcije, naučnik i političar, jedno i drugo doklegod je mogao. Njemu su više od četvrt stoljeća prigovarali, da buni narod na ustanak protiv cara i knezova, protiv monarha i feuda, a on se branio, da nije junak mača, nego pisma. Ali je ipak narod bunio, gdjegod je stigao. I nije ga uzdiglo odmah visoko iznad drugih njegovo doista jako pero i samo pismo, nego baš okolnost, da se narod u Magdeburgu digao i borio se podstaknut njegovim pozivima na borbu i ustrajanje u borbi njegovim manifestima, lecima i brošurama.

On je postao u Njemačkoj slavan i glavni crkveni autoritet nakon borbe u Magdeburgu, prije centurija, prije Kataloga, prije Clavisa, prije Glosse, bez ijednog većeg i sistematskog djela, već oko svoje tridesete godine. Teško je naći u historiji pisca, sve do Marxa i Lenjina, kome je idejni autoritet tako velik već u njegovoj tridesetoj godini. U prvoj pozitivnoj Vlačićevoj biografiji Ritter (1723) iznosi, po predaji, da je Vlačić bio tada u protestantskoj Njemačkoj toliko obljubljen, da su ljudi stavljali njegove slike i njegovo ime na kuće i na polja.[217] Ritter također objavljuje jedno Vlačićevo pismo Beyeru (od 9. VI.

[216] »Cantare, non ricantare.«

[217] »Das Flacius so beliebt gewesen ehemals bei etlichen dass man auf Geschloss und Feldstücke sein Bildniss und Nahmen gesetzt.« *Ritter,* navedeno djelo, § XVI. bilješka g.

1555), u kome javlja, da mu je neki prijatelj poklonio tri forinte, da kupi kuburu,[218] da bi se mogao braniti.

To Vlačićevo plebejstvo, osjećanje naroda i ostajanje s narodom u teškim i odlučnim danima činilo je posebnu njegovu privlačnost. To ga je izdiglo visoko, to je bio i uzrok, da mu se prvo veliki feud, a zatim i protestantizmu naklonjeni car posve otuđio.

25. Kad je uzeo u tisak centurije, bazelski tiskar i izdavač Oporin, koji je bio znanstveni radnik i profesor grčkog jezika na sveučilištu, stavio je na naslovnu stranu prve centurije neobični zapis, označujući u njemu, kao upozorenje tipografa namijenjeno čitaocu, da će se svaki pravičan čitalac, koji pošteno sudi, sam uvjeriti iz predgovora djelu i iz metodološkog prikaza sadržaja pojedinih glava, da od stvorenja svijeta nije za kršćanstvo bilo korisnijeg i više potrebnog djela od centurija.[219] Oporin je u toj napomeni tiskara isticao epohalno značenje centurija za kršćanstvo, jer je Oporin bio protestant, kao i Vlačić, kao i centurijatori, a to je opet značilo kršćanina, vjernika samo druge vrste i drugoga tipa. Protestanti su tada i još mnogo kasnije vjerovali, da je sva kultura u kršćanstvu, oni uopće nisu kršćanstvo rušili, nego su bili duboko uvjereni, da ga obnavljaju. Za njih tada, a Vlačić to posebno i ističe, nema filozofije izvan teologije. Oni i na nauku nisu gledali kao na samostalnu disciplinu i samostalnu oblast istraživanja, nego su je smatrali sredstvom teologije. Odatle hiljade i hiljade strana u centurijama, koje su tada smatrane naprednom znanstvenom tekovinom, a koje nisu drugo nego teologija, svakako s velikim znanjem i upornošću sistematizirana, ali ipak samo teologija.

Tako su centurije po namjeri samih centurijatora bile religiozno djelo, s osnovnim ciljem da posluže obnovi kršćanstva, uspostavljanju kršćanstva u protestantskom ruhu.

Čitav ogroman racionalno pripremljen i upotrebljen znanstveni aparat bio je centurijatorima samo sredstvo za njihove ciljeve, koji su bili religiozni, i nisu mogli biti znanstveni. Ali i kad su se ciljevi znanstvenog istraživanja promijenili, ostala je znanstvena aparatura i znanstvena metoda, koju su centurijatori stvorili. Ona se može s uspjehom primijeniti i primjenjivana je za savlađivanje i prebrođavanje i ciljeva, i konstrukcija, i postavki, od kojih su centurijatori pošli. Nauka je postala samostalna disciplina sa samostalnim područjem rada. Odnos između nauke i religije posve se promijenio, religija je područje, predmet znanstvene analize ne samo u historijskom razvitku nego i u postanku. Kritičnost, koju su izgrađivali centurijatori, okrenula se i protiv

[218] »Adolphus glaubergius tres mihi rhenanos dono dederat ut mihi bombardam emeram.« Ritter, isto mjesto.

[219] »Typographus lectori. Hoc opere nullum aliud ab orbe condito, eiusdem quidem argumenti, Rei Publicae Christanae et utilius et magis necessarium, in lucem esse edictum, aequus atque sinceri iudicii Lector, vel ex Praefatione, qua etiam contexendi huius causae exponuntur, adiectaque in primis historici operis Methodo ac singulorum capitum metis generalibus, facile deprehendet.« Centurio I, naslovna strana.

onoga, što su oni smatrali nedirljivim i temeljem svega. Oni to nisu htjeli, a ipak su tome mnogo pridonijeli.

Ako pridemo centurijama sa postavke razvitka nauka i naučnih postupaka, sa postavke, da je potrebna znanstvena povijest i da je historijska kritika za znanstveni napredak ne samo bila potrebna, nego temeljni preduvjet razvitka nauka, ocjena (Oporinova) može biti još uvijek suvremena u tome smislu, da su centurije bile prijeko potrebna podloga znanstvenog istraživanja povijesti, i da su kasniji historičari i drugi znanstveni istraživači učili od centurija, da su centurijatori stvarali naučnu aparaturu, koja je pridonosila obaranju njihovih vlastitih postavki. Centurije su uzele za predmet svoga istraživanja crkvu i nastojale su da istraže i provjere opravdanost pretenzija crkve i papinstva i dokazale, da je podloga tih pretenzija slaba.[220] Kritičnost i minucioznost centurija, primijenjena na crkvu, mogla se primijeniti na ma koju drugu životnu pojavu, učenje ili ustanovu i ona se zaista i primjenjivala. Centurijatori su htjeli dokazati neopravdanost pretenzija rimske crkve i osobito pape, ali su taj središnji problem tako metodski razložili na njegove sastavne oblasti i svaku od tih posebnih oblasti (doktrinu, osobe, upravu, crkvene redove, raskole, hereze, obrede, imovinu, odnos prema državi i t. d.) sistematski razradili, da je svaka od tih oblasti postala uža historijska struka, i da je čitav predmet bio svestrano i iscrpno prikazan. Tako su centurije svojom metodom i svojim znanstvenim postupkom pripremile polje za sistematsku i kritičnu opću povijest i za pojedine povijesne struke: povijest države, prava, gospodarstva, umjetnosti ili razvitka ljudske misli.

26. Da li se može stvoriti neki zaključak o tome, da centurije mogu biti korisne za znanstveni rad danas za Jugoslavene, koji se bave istraživanjem i pisanjem povijesti i uopće za jugoslavensku nauku? Da li što ima u centurijama, što je još živo, i da li se centurije mogu smatrati klasičnim djelom, koje je makar u čemu očuvalo trajnu vrijednost?

Pokušat ćemo iznijeti nekoliko zaključnih stavova o suvremenosti i upotrebljivosti nekih tekovina centurija.

Ako su centurije prvi primijenjeni sistem historijske kritike, a po suglasnom mišljenju onih, koji o njima pišu danas, ili su pisali u 19. stoljeću, one to jesu, ovladanje historijskom kritikom postaje lakše i prirodnije, ako se uoči način, na koji je ona upotrebljena u centurijama.

Centurije su i prvi veliki sistematski poduhvat historijskog istraživanja na velikom planu i rađanja historije na temelju aprioristićkih postavki, a s primjenom naučne aparature i naučne kritike. One su jednostrane, s unaprijed određenom tendencijom, a ipak su i pritom znanstveno djelo. Na njima se može ocijeniti, u kojoj mjeri i takvo djelo treba da bude naučno, rađeno znanstvenom metodom i utemeljeno na stvarnom materijalu, tendenciozno, a ipak stvarno, na podlozi realnosti i činjenica.

[220] *Franz von Wiegele*. Geschichte der deutschen Historiographie, 1885, str. 334.

Ostaju stalno uzorni: plan djela, program i metoda djela, postupak, organizacija priprema, sve ono, što je uradio Vlačić prije četiri stoljeća. Sve je u planu, metodi, programu, popisu, izvoru razrađeno, promišljeno i obuhvaćeno. Dapače ni u dužini vremena, koje će biti potrebno (pet godina) nije se Vlačić bitno prevario. Da su centurijatori ostali u Magdeburgu, radili samo taj posao, i da nisu prešli na sveučilište i time bili uvučeni u sveučilišne raspre i spletke, krize i progone, centurije bi bile prije završene i bile bi bolje, kako su bile bolje one centurije, koje su rađene prije i izvan sveučilišta, još u Magdeburgu.

Ostaje također, skoro uzorno, jedinstvo u obradi. Ma da je urednika konačnih tekstova bilo više, rad je ostao jedinstven. Očuvana je jedinstvena konstrukcija, proporcije glava (struka) i predmeta u njima. Među urednicima bila je takva disciplina i u njima takva odgovornost prema stvari, da je Wigand, pošto se idejno (1568.) razišao s Vlačićem i posljednju objavljenu (XIII) centuriju sam radio bez pomoći ijednog od prvih centurijatora, i kad je Vlačić bio gonjen kao zvijer od protestantskog feuda, s kojim se Wigand pomirio, primijenio potpuno onaj program i metodu, koju je Vlačić izradio.

U centurijama ima neke primjene i dijalektičkog postupka. To su postavke o uzajamnoj borbi dviju ideja kroz čitavu historiju, koja se obrađuje, i pojedine analize sila, koje se u konkretnim pojavama bore međusobno. I djelovanje centurija bilo je dijalektičko.

Historijska kritika, razvijena u njima u veliki sistem, s vremenom se okretala protiv postavki, od kojih su centurijatori pošli i koje su oni smatrali nerazorivima. Kad su mnoga njihova vjerovanja bila podvrgnuta kritičkoj analizi, koju su oni sami gradili, moralo se utvrditi, da su bila praznovjerja. Neke njihove osude (n. pr. heretičara starih i novih) javljale su se kao zablude isto onako, kako su se njima činile zablude postupci Rima protiv njih. Ali iako je mnogo otpalo od onoga, što su oni smatrali kao pozitivno, ostao je stvaralački učinak njihova postupka.

U proces borbe ideja Vlačić unosi svoju ličnu misao o djelovanju u tome procesu rezidua, t. j. ostataka prijašnjih stanja, kad je jedan ciklus antitetičke borbe završen. Ti ostaci, pored novog stanja djeluju samostalno dalje i postaju klice iznovičnog javljanja pojava analognih onima, prije antitetičkog procesa. Tri i po stoljeća poslije Vlačića teoretsku postavku o reziduoma (dajući joj i taj naziv) razradio je Vilfredo Pareto u svojoj sociologiji. Ona je primjenjivana i u ekonomskoj analizi.

Centurije sadrže pregled izvora, starih pisaca i izvorne građe i ocjenu njihove upotrebljivosti. U njima su stari pisci 1.–13. stoljeća obrađeni i kao ličnost i kao pisci. Njihova su mišljenja o raznim problemima registrirana, prikazan je njihov život, borbe, djela. Vlačić nije napisao i u centurijama objavio opsežnu studiju samo o Jerolimu, nego i o Augustinu (znatno manju, jer mu je Jerolim bliži). Tertulianu, Origenu, Euzebiju i dr.

Uz izvatke listina i navođenja starih pisaca centurije donose i čitave tekstove pojedinih starih znamenitih i važnih listina, t. j. izvorne građe. Centurije su, osim toga, enciklopedijski priručnik.

Centurije su u potpunosti djelo ljudi, koji su vjerovali u stvar, koju su radili. Oni stoje čitavim svojim bićem iza svoga djela i unose u djelo sve čime raspolažu. Odatle silina i izražajna snaga ljudi, koji su posve srasli s predmetom rada i s ciljem, kome rad služi.

I na kraju, centurije je zamislio, pripremio, najvećim dijelom izveo i dobrim dijelom napisao jedan Hrvat neobičnog dara, koji nije bio samo protestant, nego i Jugoslaven sa Krša i Jadrana, koji je zato i sama zbivanja proživljavao burnije i strastvenije i pisao neposrednije, toplije i punije, na svoj vlastiti način. Priroda mjesta i neba (natura loci et coeli), o kojoj on govori, kao bitnom faktoru stvaranja misaonih konstrukcija, ta priroda krševite labinske, visoravni, s otvorenim pogledom na sve strane, pomogla je graditi osebujnost njegova unutrašnjeg doživljavanja, njegove snage, određenosti, samostalnosti i upornosti, što je činilo, da su jedni savremenici stavljali njegove slike na svoje kuće, a drugi su njegovi protestanti više mrzili njega nego Rim i progonili su ga do smrti i u smrti. Priroda njegove zemlje, i uvjeti života njegova roda i naroda otvarali su mu širom oči, tako da je gledao na svijet otvoreno i vidio ga jasno, onakav, kakav jest.

Primljeno na sjednici Odjela za filozofiju i društvene nauke 11. III. 1955.

Oleg Mandić

OSNOVE PRAVNOG UREĐENJA VEPRINAČKE OPĆINE U XVIII. STOLJEĆU

Misli se, da su seljaci Kastavske gospoštije, područja, koje obuhvata Kastav, Veprinac i Mošćenice, već u XVII. stoljeću imali sudbinu ostalih feudalnih podložnika u zemljama austrijske krune. Kadlec tvrdi,[1] da su god. 1635. i oni lično i njihov imutak postali predmet prava gospodstva i vlasništva nad osobama i stvarima, kojim je pravima tada bio subjekt isusovački kolegij u Judenburgu (Štajerska). On temelji to svoje općenito mišljenje na činjenici, da je 21. ožujka 1635. Ferdinand II. naredio, da se u Kastavskoj gospoštiji mora primjenjivati urbar, što ga je on dao sastaviti i prema kojemu su rektoru isusovačkoga kolegija pripadala prava feudalnoga gospodara »i vlasništvo nad osobama i stvarima« na njezinu području.[2]

[1] *Mošćenicky statut*, Prag, 1914, str. 13.

[2] Prevodim tu naredbu s latinskog jezika prema *Kobler, Memorie per la storia della liburnica citta di Fiume*, Rijeka, 1896, sv. I., str. 271–272: »Mi Ferdinand II. i t. d. saopćujemo svima, a naročito podložnicima Kastva, Veprinca i Mošćenica, i hoćemo da se Kastavski kapitanat, koji je već prešao u vlasništvo Kolegija isusovaca u Našem gradu Rijeci Sv. Vidu, upravlja s pomoću Statuta i Urbara, kojega dosada nije bilo ili se izrodio u opasnu nesuzdržljivost, po određenim propisima i formama, koje odgovaraju onima iz naše vojvodine Kranjske, od koje zavisi. Zato smo izaslali neke Naše Komesare sa zadaćom da istraže područje i da sakupe podatke, da Nama kasnije predlože ono, što bi našli, da je shodno, koji Komesari su na pristojan način saopćili podložnicima Našu punomoć; ali ne samo da su ti podložnici ustrajno odbijali da slušaju ono, što se moralo njima izložiti, nego su se usudili drsko i osorno usprotiviti naredbama Komesara, te su upotrijebili silu protiv Našega voljenoga i vjernoga Grgura Barba, baruna u Kozljaku i Posbergu, Našega vladinoga savjetnika za Nižu Austriju, i protiv pomoćnih činovnika komisije, kao i protiv poštovanoga, od Nas voljenoga i odanoga oca Jakova Rampela, rektora isusovačkoga kolegija u Trstu, koji je tada bio u svojstvu administratora Kastavske gospoštije za kolegij u Judenburgu, i koji im je umiljato predložio ono, što mu je bilo naređeno, i naročito su se usudili da okruže stambenu zgradu oružanim ljudima i da uzbune

Na taj bi način seljaci u Kastavskoj gospoštiji prestali biti podložnici svoje općine, kako je to dotada bilo,[3] i postali bi zavisni od feudalnoga gospodara – isusovačkoga kolegija u Judenburgu kao i kmetovi u Hapsburškoj monarhiji. I to stvarno i lično. Stvarno – ukoliko kmetovi u zemljama pod vlašću Hapsburga uživaju pravo da obrađuju gospodarevo zemljište uz obavezu određenih dažbina. Slično – u vezi s tim zemljištem, a uz obavezu poslušnosti prema feudalnom gospodaru, uz zabranu slobodne selidbe, ponegdje zabranu sklapanja brakova bez gospodareve dozvole i obavezu službe na gospodskom dvoru.[4]

Kadlec smatra, da je urbar iz god. 1635. važio na području čitave Kastavske gospoštije i da je on značio prekretnicu u njezinim društvenim odnosima, jer je Ferdinandova uredba od 21. ožujka 1635. »srušila stare statute („stare zakone")«.[5]

S formalnog gledišta Kadlec ima pravo. Mjesto toga da čitava gospoštija kao cjelina, sastavljena od tri općine i njihovih općinara, bude podložnik isusovačkoga kolegija, sada bi stanje bilo drugačije. Po urbaru rektor kolegija postaje neograničeni feudalni gospodar. On je u tom svojstvu ne samo vrhovni zakonodavac, administrator i sudac na području Kastavske gospoštije, nego je također vlasnik pojedinih osoba i stvari, koje se nalaze na njemu. Iz toga izlazi, da se odnos feudalne eksploatacije mora razvijati između njega na jednoj strani i svakoga pojedinoga podanika na drugoj. Novi je urbar doduše ostavio u kreposti i nije povećao obavezu desetine, ali je obavezao podložnike da je daju od najboljega žita i vina. U protivnom slučaju feudalnom gospodaru pripada pravo, odbiti desetinu i prisiliti pojedine podanike, da

narod, paleći topove, i zatim su prijetnjama i oružanom snagom iznudili od Našega Komesara i od Oca Administratora neke naredbe ili ustupke protivne Našim punomoćima, zbog kojih ispada doći će do presude, jer je postupak u toku.

Poslije tolike drskosti i neposlušnosti dali smo sastaviti ovaj Statut ili Urbar, koji mora važiti i kojega se moraju pridržavati na vijekove, i proglašujemo da su ništavi i da nemaju nikakve snage naredbe i ustupci, koje su silom iznudili, i ukidamo, ne odobravamo i proglašujemo za ništetan onaj statut, nazvan *Zakonom*, koji nikada nije potvrdila vlast Naša ili Naših predšasnika, i koji je u više svojih dijelova barbarski i protivan dobrim običajima i običnim i provincijskim pravima. Usto strogo naređujemo, da se u buduće nitko ne usudi služiti se njime, izuzevši točke, koje nisu protivne dobrim običajima i koje nisu ukinute ovom uredbom«.

[3] U odluci Kastavske općine od 2. travnja 1652. zabranjuje se svakom – »zvan *našega* podložnika« – da siječe drva i pase stoku *(Statuta lingua croatica conscripta* uredili *Rački F., Jagić V., Črnčić I.*. Zagreb, 1890., str. 207. – podcrtao O. M.). Takav način izražavanja pokazuje, da ima u vidu »našega podložnika«, t. j. člana općine, a ne podložnika nekoga određenoga lica, kao u slučaju, kada se vijeće tuži na silu i sramotu »ke nam čini gospodin Panizol od Klane, i *njega* podložniki« (Odluka 3. srpnja 1650. isto, str. 204 – kurziv O. M.).

[4] *J. Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, Zbornik znanstvenih rasprav Juridične fakultete v Ljubljani* (Radi kratkoće unaprijed ću citirati *ZZR)*, sv. IX., god. 1932.–33. str. 191; *Polec, Prevedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja (Prispevek k agrarno-pravni i socialni zgodovini Slovencev), ZZR*, sv. XIII., 1936–37, str. 135; *Murr Link, E. The Emancipation of the Austrian Peasant 1740–1798*, New–York, 1949, str. 14. i sl.

[5] *Kadlec*, nav. djelo, str. 13.

od svakoga zemljišta dadu u zamjenu najbolji rod. Ali je zato prešlo u rektorovu nadležnost pravo raspodjele livada i šuma, kao i prodaja drva iz općinskih šuma.[6] Kadlec međutim nije uzeo u obzir ovo: Ferdinand II. je doduše bio izdao Urbar zato, da promijeni suštinu feudalne eksploatacije u Kastavskoj gospoštiji, t. j. da na mjesto kolektivne eksploatacije svih općinara kao cjeline, koja se pokazuje u odnosu općine – feudalac, postavi individualnu eksploataciju – kmet – pojedinac u odnosu prema feudalnom gospodaru, ali se dogodilo to, da se odredbe Urbara nisu nikada primijenile u stvarnosti.

To je zapazio sam Kadlec. Tamo, gdje se poziva na dopune Mošćeničkom zakonu između god. 1627. i 1690., on doduše ističe, da u tim dopunama nije spomenut urbar od god. 1635, ali uzrok takva propusta vidi u tome, da »stanovništvo Kastavske gospoštije od samoga početka nije smatralo konačnim taj urbar«.[7] Takva Kadlecova argumentacija ponešto je naivna, jer feudalci redovito ne obraćaju nikakvu pažnju na ono, što njihovi podložnici misle o urbarima, već ih provode u život, ako je potrebno i silom, kada njom raspolažu. Odvratiti ih od toga – ali samo privremeno – mogu samo oportunistički razlozi. I baš to se dogodilo u ovom slučaju.

Iako Kadlec, izlažući historijat Kastavske gospoštije u vezi sa Mošćeničkim zakonom, tačno prepričava Koblera,[8] ipak mu je izmaklo, da Kobler ističe, kako urbar iz god. 1635. zapravo nije ništa promijenio na društvenim odnosima u gospoštiji zato, što kolegij isusovaca u Judenburgu nije zahtijevao njegovu primjenu, jer se približavao čas, kada je morao predati Kastavsku gospoštiju kolegiju u Rijeci.[9] Isusovci iz Judenburga zapravo nisu imali nikakva interesa da zaoštravaju odnose s podložnicima u korist budućeg gospodara, makar se radilo o drugom kolegiju istoga reda. Novi je feudalni gospodar – kolegij isusovaca u Rijeci – god. 1637. najprije pokušao primijeniti u Kastvu urbar od god. 1635. Kastavci su pružili otpor te su se pobunili god. 1638. nastavivši i dalje borbu protiv urbara. Ta se borba neprekidno vodila, kako to najbolje pokazuju »Dekreti posljednji (1647–1652)« Kastavskoga zakona.[10] U nekim su se slučajevima Kastavci pridržavali novoga urbara, kao na pr., kada je općinsko vijeće prema njegovoj odredbi god. 1647. zajedno s kapetanom Martinom Diminićem donosilo odluke o terminima za pašu i o vrstama životinja, koje mogu pasti u tom razdoblju.[11] Ali se s druge strane vijeće borilo protiv istoga kapetana Diminića, jer traži »da bi naša gospoda P. ježoviti dali jednoga drugoga *dobra* kapitana, *ki nas bude u naših zakoneh i običajeh držal*«. Vijeće smatra, da nije moguće »trpet ni prenašat stvari, ki je činil i *contra*

[6] *Kobler*, nav. dj., sv. I., str. 273.
[7] Nav. dj., str. 16.
[8] Nav. dj., sv. I., str. 259–276 i 285; sv. II., str. 10, 131 i sl.
[9] Nav. dj., I., str. 273–274.
[10] *Statuta* . . ., str. 201–207.
[11] Odluka od 27. srpnja 1647, kao gore, str. 201.

zakonu skaževal«.[12] Diminićeva se krivnja, dakle, sastojala u tome, da je radio protiv propisa Kastavskoga zakona, koji je formalno bio ukinut, t. j. da je branio interese kolegija u smislu Urbara.

Između isusovačkog kolegija i Kastavske se općine stanje zaoštravalo, te se 2. travnja 1652. sakupilo općinsko vijeće »za mnoge potrebšćine, i prejudici, ki ovomu pošt. komunu i pravde nam čine gospoda Ježoviti«, te je s obzirom na teritorij Rečina »ku bi hotili gospoda imat poda se« odlučilo »da se *ima držat i branit kako je bilo u starem vrimene*«, t. j. da »satnik i oficijali« zatvore one, koji bi tamo sjekli šumu i da konfisciraju životinje, koje bi pasle.[13] Dakle, primjena nasilnih mjera u obranu svojega prava protiv feudalnoga gospodara. U tom razdoblju sve tri općine Kastavske gospoštije nastupaju koordinirano, kada se radi o stvarima od zajedničkog interesa. Općinsko vijeće u Kastvu 29. studenoga 1651. zaključuje, da se pošalje bečkom dvoru delegat s molbom, da se pripadnici Kastavske gospoštije zaštite od zuluma i presizanja državnih finansijskih organa i da se o toj odluci obavijeste općine u Veprincu i Mošćenicama da bi se one suglasile s njom i novčano je pomogle.[14] Stoga je vjerojatno, da su općine zajednički nastupale protiv feudalnoga gospodara. To potvrđuje činjenica, da je god. 1647. rektor kolegija L. Venchiarutti[15] pokušao posvaditi Kastavsku i Veprinačku općinu, kada je prema propisima Urbara određivao granice između njih i to tako, da je Veprincu dodijelio neke kastavske sjenokoše, što Kastavska općina nije priznala, odlučivši da se žali na rektorovo rješenje.[16]

Dakako da su Kastavci bili glavni nosioci toga sukoba, jer su s jedne strane neposredno graničili s teritorijem Rijeke, a s druge strane, oni su uvijek težili za tim, da se uzdignu nad Veprinac i Mošćenice, u kojemu je kao u glavnom naselju gospoštije, sjelo kapetana.[17] Zato su vjerojatno i isusovci bili svijesni toga, da bi poraz Kastavaca značio poraz čitave gospoštije u toj epizodi klasne borbe u Istočnoj Istri. Na prvi se pogled čini, da se isusovački kolegij u Rijeci nije naročito zalagao da provede u život čitav urbar i »da bude stvarni gospodar i vlasnik osoba i stvari«, kako to ovaj propisuje.[18] Da se slomi otpor pripadnika Kastavske gospoštije, bilo bi potrebno upotrebiti oružanu silu, koju sami isusovci nisu imali i koju su im mogli staviti na raspolaganje samo državni organi.

[12] Odluka od 2. veljače 1650, kao gore, str. 204 (kurziv O. M.).
[13] Kao gore, str. 207. (kurziv O. M.).
[14] Kao gore, str. 205–206.
[15] Njegovo je ime pogrešno transkribirano: *Uinchiarist* (Kao gore, str. 202).
[16] Odluka od 23. rujna 1647. (kao gore, str. 202–203).
[17] Toj težnji Kastavske općine valja pripisati tvrdnju »I nigdare nismo hodili v Kastav na nijednu pravdu«, koja se nalazi u Veprinačkom zakonu *M. Jasinski, Zakoni grada Veprinca (Statut Veprinački), ZZR*, sv. V, god. 1925–26, str. 288, čl. 39; *R. Strohal, Statut veprinački, Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu*, sv. XXXVI, god. 1910., str. 905; *Rački, Statuta . . .*, str. 215, čl. 31) kojemu je *ratio* da istakne potpunu ravnopravnost Veprinca sa drugim općinama.
[18] Kobler, nav. dj., I., str. 272.

Ali je Habsburška monarhija u to doba proživljavala jedno prilično teško razdoblje. God. 1635. bio je obnovljen savez između Francuske i Švedske, pa Tridesetgodišnji rat ulazi u svoju zadnju fazu. Francuske i švedske snage su brojnije i jače, one provaljuju u habsburške i u carske zemlje: Njemačku, Nizozemsku, Italiju i Španiju. Savezu protiv Hapsburgovaca pristupa Savoja i Venecija. Zbog poraza na bojnom polju car Ferdinand III. je god. 1640. bio prisiljen sazvati Reichstag, koji se nije sastajao od god. 1613. Od god. 1648., kada je Ferdinad III. morao prihvatiti uvjete Westfalskog mira teške posljedice Tridesetgodišnjeg rata osjećale su se još mnogo vremena u Hapsburškoj monarhiji, za koju su njegovi rezultati predstavljali poraz.

Dakako, zaokupljen tim teškim brigama, carska je vlast zazirala od toga da bez prijeke potrebe zaoštrava klasne sukobe u unutrašnjosti države i da tako čini svoj položaj još zamršenijim. To je bio glavni razlog, zašto se silom nisu primjenjivali oni propisi Urbara, koji su bili najteži za stanovništvo Kastavske gospoštije. A to su bili baš oni, koji su izjednačivali njihov položaj sa stanjem kmetova u ostalim zemljama Hapsburgovaca.

Nemajući potpore državnih organa za pooštravanje klasne politike, riječki su isusovci pokušavali da postepeno provode u život propise Urbara, pri čemu su nailazili na otpor pripadnika gospoštije, u prvom redu Kastavaca. Štaviše, ovi su god. 1647., u času, kada je položaj Hapsburške monarhije u ratu bio kritičan, podnijeli vladinim organima u Grazu tužbu protiv postupaka isusovačkoga kolegija, koji zapravo nije radio drugo nego provodio u život Urbar od god. 1635. Poslije četrnaest godina, i to god. 1661., vlada je izdala rješenje, kojim je uglavnom sankcionirala stanje, koje je de facto tada vladalo u odnosima između općina Kastavske gospoštije i kolegija isusovaca.

To je bila pobjeda pripadnika Kastavske gospoštije, jer je vlada službeno potvrdila, da je njihov položaj *drugačiji* od onoga drugih feudalnih podložnika u hapsburškim zemljama. Stvarno čl. 2. toga rješenja glasi: »Kaštelani[19] i Mošćeničani priznat će i štovat će kao svoga pretpostavljenoga i gospodara oca rektora, *kojega kolegiju je gospoštija pripojena kao* ustanova i *vlasništvo*«.[20] Prema tome, god. 1661. rektor kolegija nije više gospodar i vlasnik *pojedinih* osoba i stvari, kao što je određivao Urbar, nego je gospoštija *kao cjelina* vlasništvo kolegija, dok je rektor vrhovni sudac i predstavnik feudalnog gospodara, koji je

[19] Pogrešno je upotrebljen naziv »Castellani«, koji se na ovom mjestu odnosi na stanovnike Kastva i Veprinca. U oporuci Hugona Devinskoga iz god. 1374. je Kastav nazvan gradom, a Veprinac i Mošćenice su kašteli – »chastell« *(J. Žontar, Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja, ZZR,* sv. XXI., god. 1945–46, str. 164). Nije isključeno, da je pogreška nastala zabunom njemačkoga pisara, koji je sastavljao ispravu i koji je hrvatski naziv »Kasljani« za stanovnike Kastva *(Kadlec,* nav. dj., str. 50) povezao sa »chastell«.

[20] Kobler, nav. djelo, sv. I., str. 274. (kurziv O. M.).

sada kao i prije god. 1635. bio kolegij isusovaca kao ustanova. Iako ne u cijelosti, ali su u toj borbi Kastavci, Veprinčani i Mošćeničani uz neka ograničenja,[21] ipak postigli uspjeh. Statut od god. 1661. uspostavlja staro stanje, kada su tri općine kao cjelina predstavljale predmet feudalčeva gospodstva i kada su, drugim riječima, odnosi eksploatacije postojali između subjekta feudalnoga prava gospodstva na jednoj strani, a na drugoj gospoštije kao cjeline i *pojedinih općina* kao posebnih ekonomskih područja. To izlazi također iz odredbe statuta god. 1661., kojom se između pojedinih općina raspoređuje zajednička obaveza od 500 florina, što ih gospoštija mora davati svake godine vojvodini Kranjskoj kao paušal za porez i vinsku trošarinu.[22] Ponovo se vraća općinama pravo da uz rektorovu suglasnost raspodjeljuju među svoje pripadnike općinske pašnjake i šume ili da ih njima prodaju. Značajno je, da kupoprodajna cijena za ta zemljišta ide u općinsku kasu, što pokazuje, da se općine smatraju njihovim vlasnicima, dok kupac mora još posebno platiti kolegiju isusovaca 5% od cijene, koja pripada općini. A što je najvažnije, presuda je vlade u Grazu odredila, da će općinari davati gospodaru desetinu *»prema običaju«*.[23] To znači, da se napušta obaveza davanja najboljih plodova zemlje, i da se uspostavljaju oni isti odnosi eksploatacije, koji su – »prema običaju« – bili u kreposti do god. 1635.

Drugim riječima, poslije statuta god. 1661. veprinački općinari nisu bili više *de iure individualno* podložni svojemu feudalnom gospodaru, rektoru kolegija, kao što to nisu nikada ni bili *de facto,* već su podložni svojoj općini, kao što je to bilo prije Urbara, kada je svaki od njih bio »pravi´kmet i pokornik kaštela Veprinca«.[24]

U takvom posebnom obliku feudalne zavisnosti, koji se u Kastavskoj gospoštiji sačuvao još u XVIII. stoljeću, nalazi se uzrok posebnom položaju seljaka u Kastavskoj gospoštiji, ako se usporedi s onim iz Hrvatske, što je već istaknuo R. Strohal, premda nije objasnio u čemu je suština te razlike.[25]

[21] Takva su ograničenja, na pr., da je u Kastvu samo jedan sudac izboran, dok drugoga imenuje rektor; da između dva kandidata za mjesto župnika, koje bi predložili župljani, rektor izabire jednoga, kojega zatim potvrđuje biskup; da suci i općinski savjetnici (stareji) nemaju prava osloboditi onoga, koji bi bio uhapšen po nalogu kapetana; da je zabranjen lov, s time, da se vlasnici zemljišta mogu postavljati i služiti se puškom na vlastitom zemljištu; da rektor predlaže općinama tri kandidata za ispražnjeno mjesto tajnika, i ukoliko ove ne prihvate ni jednoga od ovih, onda predlažu rektoru tri nova kandidata, da između njih izabere tajnika.

[22] *Kobler,* nav. djelo, sv. I., str. 274.

[23] Kao gore, str. 275. (kurziv O. M.).

[24] Iz zapisnika od 26. srpnja 1599., koji potvrđuje, da je općina Veprinac primila Ivana Petričića iz Lovrana za svojega člana *(R. Strohal Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku, Mjesečnik,* god. 1910., str. 1040).

[25] *Mošćenice (Bilješke iz XV., XVI.* i *XVII. vijeka), Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena JAZU,* knj. XXIX, sv. 2, Zagreb, 1934, str. 153 i 154.

II

Društveni su odnosi u Veprincu od XVI. stoljeća na dalje dosada bili poznati prema Veprinačkom zakonu[26] iz početka toga stoljeća i iz zapisnikâ Veprinačkoga suda od XVI. do XVIII. stoljeća.

Osim tog izvornoga prijepisa Veprinačkoga zakona poznat je još onaj, koji je god. 1851. učinio veprinački kapelan Jakov Volčić prema spomenutom prijepisu glagoljicom iz XVI. stoljeća i također – kako se to tek sada može ustanoviti – prema onome dosada neobjavljenom tekstu latinicom iz XVIII. stoljeća, o kojemu će biti dalje riječ. Volčićev se prijepis sada nalazi u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu pod signaturom *II. d. 123.*

Prvi je puta Veprinački zakon god. 1881. štampao latinicom M. Vladimirskij-Budanov prema Volčićevu prijepisu u radnji *Неизданные законы югозападныхъ Славянъ*, izašloj u *Журналу Министерства народнаго просвѣщенiя* za god. 1881., knj. CCXIII., sv. za ožujak. Prijevod te radnje pod naslovom *Zakonik grada Kastve i zakon općine Veprinske* donio je *Mjesečnik Pravničkoga društva u Zagrebu* za god. 1882. bez teksta tih zakona, jer je F. Rački tada spremao svoje izdanje Kastavskog i Veprinačkog zakona, koje je god. 1890. bilo objavljeno ćirilicom u *Monumeta historico-juridica Slavorum meridionalium* Jugoslavenske akademije – *Statuta lingua croatica conscripta.* Nadalje su Veprinački zakon objavili latinicom R. Strohal u radu *Statut Veprinački* u *Mjesečniku* god. 1910., a god. 1926. M. Jasinski u spisu *Zakoni grada Veprinca* u *Zborniku Znanstvenih rasprav Juridične fakultete u Ljubljani,* 1925/26. god. V.

[26] Rački u svojem radu *Statuti kastavski i veprinački (Statuta* ... str. LXXVII i str. 209) na nekoliko mjesta daje naziv »Veprinački statut« zbirci pravnih propisa te općine. Usporedo s tim nazivom on se služi izrazom »veprinački zakon« (kao gore, str. LXXVIII.). Na isti se način R. Strohal *(Statut veprinački, Mjesečnik,* 1910, str. 899 i sl.) pretežno služi nazivom »veprinački statut« (str. 899, 901, 902) te u isto vrijeme ne zabacuje naziv »veprinački zakon« (str. 899, 900, 902). Jasinski se po pravilu služi izrazom »Veprinački statut« (nav. dj., 249, 250, 251, 252, 253 i t. d.), upotrebljavajući također naziv »zakoni grada Veprinca« (kao gore, str. 248, 253, 259 i t. d.). On veli također: »Veprinački zakon« (kao gore, str. 251). J. Žontar *(Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja ZZR,* sv. XXI, god. 1945–46, str. 194) ima »Veprinački statut«.

Dosada neobjavljeni prijepis latinicom, o kojemu je riječ i koji potječe iz druge četvrti XVIII. st., ima naslov *Zakon veprinaczki.* Jedan zajednički zaključak Veprinačke općine i njezina feudalna gospodara, rektora isusovačkoga kolegija na Rijeci, iz god. 1715., pisan na talijanskom jeziku, određuje, da se popravak porušenih cesta mora provesti »secondo lo statuto ovvero *zakon*« (vidi str. 116 – kurziv O. M.).

Činjenica, da se u jednom dokumentu na talijanskom jeziku iz XVIII. st. ta zbirka označava hrvatskim nazivom *zakon* i da je taj isti hrvatski naziv još prije osamdeset godina citiran u uredbi Ferdinanda II. od 21. ožujka 1635., pokazuje, da je u to doba takav bio njezin običan naziv među narodom. Stoga nema više potrebe za nekim drugačijim terminom od *zakon.* To više što i kodifikacija pravnih propisa u Vinodolu iz XIII. stoljeća također nosi naziv *zakona.*

God. 1910. je R. Strohal iznio neke podatke iz sudskih zapisnika u članku *Sudovanje u Veprincu u XVI. vijeku*,[27] a god. 1914. i 1917. u *Vjesniku Zemaljskoga arhiva* izdao zapisnike veprinačkih presuda od god. 1589.–1591. i od 1598. do 1599. Sada se u Arhivu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu nalaze originali tih zapisnika pod signaturama *II. c. 77*, *II. d. 123* i *III. d. 57*.[28] Među zapisnicima pod signaturom II. d. 123 nalazi se prijepis Veprinačkog zakona glagoljskim pismenima iz početka XVI. stoljeća.

Prema tome, djelomice su obrađeni podaci za XVI. stoljeće, dok su iz kasnijih stoljeća dosada poznati samo neki sudski zapisnici, koji još nisu objavljeni. Podaci o društvenim odnosima na području Veprinačke općine, počevši od 2. listopada 1686. pa sve u XIX. stoljeće, nalaze se u LIBER COMMUNITATIS VEPRINATII – OPĆINSKA KNJIGA VEPRINAČKA (1686-1824).[29]

To je knjiga od 240 str., formata 44 × 28,5 cm. Ona sadrži razne zaključke općinskog vijeća, upute rektora isusovačkog kolegija u Rijeci, zabilježbe o ostavkama vijećnika, nedovršen prijepis Veprinačkoga zakona i velik broj zapisa o oglašivanju kupoprodaja nekretnina, koje su se vršile između pojedinih općinara. Čitav taj izvorni materijal pruža mogućnost da se upozna suština pravnih i drugih društvenih odnosa, koji su na tom području postojali u XVIII. stoljeću.

Među tim dokumentima najvažniji je prijepis Veprinačkoga zakona latinskim pismom. Taj prijepis dosada nije bio objavljen, iako su neki znali, da on postoji, ukoliko su bili izravno ili posredno upoznati s općinskom knjigom, u kojoj je zapisan.[30] Ovaj prijepis latinicom dopunjuje prvi prijepis Veprinačkoga zakona glagoljskim pismenima[31] iz početka XVI. stoljeća, jer s jedne strane, ispunjava neke praznine u njemu, nastale zbog toga, što se od XVIII. stoljeća na ovamo pogoršalo stanje prijepisa glagoljicom. S druge strane, on sadrži neke razlike prema

[27] *Mjesečnik*, sv. XXXVI., god. 1910.

[28] Izgubljeni su zapisnici pod signaturama *II. d. 44*, *II. d. 121*, *II. d. 122*, *IV. b. 43* i *IV. c. 40*, koji sadrže odluke iz god. 1527–1552, 1638–1639, 1650–1653, 1549 i 1638 i koji su navedeni kod *R. Strohala Statut veprinački*, nav. djelo, str. 901.

[29] Općinska knjiga Veprinačka do nedavna se nalazila u arhivi Veprinačke župe. Dakle, nije točna opaska R. Strohala *(Veprinac u XVI. vijeku, Zbornik za narodni život i običaje JAZU*, 1930 knj. XXVII., sv. 1, str. 143), da se ona nalazi u arhivu Jugoslavenske akademije u Zagrebu. Župnik Ačim Pilat, ugledni istarski narodnjak, predao ju je Državnom arhivu u Rijeci. Na nju i na njezin me sadržaj upozorio Franjo Pavešić, službenik spomenutog arhiva.

[30] »Ovaj statut, kako sam čuo od moga nekadašnjega učenika Franje Mavra, sada predsjednika sudbenog stola u Varaždinu. prepisao je latinskim slovima oko g. 1740. veprinački kanonik i kancelir Anton Kora Korić († 1777), te se taj prijepis nalazi u staroj općinskoj knjizi u Veprincu (Liber consiliorum).« (R. Strohal kao gore). F. Mavar istraživao je zabilježbe u toj općinskoj knjizi, naročito zapise o oglašivanju kupoprodaja nekretnina. On je upoznao R. Strohala s postojanjem toga prijepisa (kao gore). Numeracija knjige po listovima vjerojatno potječe od F. Mavara, jer su brojke pisane istim rukopisom kao i one, kojima su numerirani pojedini zapisi o oglašivanju prodaja nekretnina, što ih je on izučavao.

[31] Kako će se dalje vidjeti, ovaj je prijepis iz XVIII. stoljeća rađen po prijepisu glagoljicom iz XVI stoljeća.

prvom prijepisu. Te razlike pokazuju, da su u toku dvjesta godina nastale neke promjene u po gdjekojim odnosima. Osim toga taj prijepis, nađen u XVIII. stoljeću, pokazuje, da su u to doba još važili propisi Veprinačkoga zakona, koji su predstavljali na tom području pravo, obavezno i za feudalnoga gospodara.

A s formalnopravnoga gledišta važna je činjenica, da ga je prepisao općinski tajnik u knjigu općinskih zaključaka, t. j. da ga je službeno lice unijelo u službenu zbirku općinskih dokumenata. Time je također dobio autentičnu vrijednost prijepis glagoljicom, jer on zapravo predstavlja jedan prijepis, kojemu je s pravnoga gledišta nedostajala takva osobina.

Mislim, da na pitanje, da li se na tri nama poznata veoma trošna listića, koji su nekada bili dio jedne bilježnice, u koju su zapisivane odluke veprinačkoga suda, nalazi original Veprinačkog zakona ili se radi o jednom prijepisu glagoljicom sa nama nepoznatoga originala, valja odgovoriti, da nije vjerojatno, da bi to mogao biti original.

Drugačije misle Vladimirskij-Budanov,[32] Rački,[33] I. Strohal,[34] R. Strohal[35] i Jasinski.[36] J. Žontar u svojem radu *Kastavščina in njeni statuti do konca 16. stoletja*[37] veli doslovce ovo: »Dočim je ohranjen le po en zapis veprinskega in mošćeniškega statuta, sta bila doslej znana dva pozna prepisa Kastavskega statuta«. Na taj način nije istaknuo, da li smatra »zapis« Veprinačkoga zakona njegovim originalom ili samo prijepisom s nama nepoznata originala.

Protiv mišljenja navedenih pisaca govore dvije vrste argumenata – stvarni i formalni.

Posljednji član Veprinačkoga zakona glasi: »Jošće da ne mozi ni jedno blago zginut brez kanta« i poslije njega još dolaze samo riječi: »Sudac Ivan i Paval«. Očito je, dakle, da su suci Ivan i Pavao u početku XVI. stoljeća ili sami prepisali u bilježnicu sudskih odluka i zapisnika tekst zakona, ili ga dali prepisati vjerojatno zato, da im bude pri ruci kod sudovanja. Tu činjenicu potvrđuje mišljenje prof. V. Štefanića,[38] da su taj prijepis pisale dvije osobe, što se vidi po različitim rukopisima.[39]

Baš ova činjenica, da su dva suca sastavila taj nama poznati prijepis glagoljicom, pokazuje, da ovaj prijepis ne može biti original samoga zakona.

[32] *Zakonik grada Kastve i zakon općine Veprinske. Mjesečnik.* god. 1882., str. 118.
[33] Nav. dj., *Statuta* ..., str. LXXVII.
[34] *Statuti primorskih gradova i općina,* Zagreb, 1911, str. 106.
[35] *Statut veprinački,* nav. dj., str. 900.
[36] *Zakoni grada Veprinca,* nav. dj., 248 i 250.
[37] *ZZR,* sv. XXI, god. 1945/46. str. 194.
[38] Toplo zahvaljujem prof. V. Štefaniću za ovaj kao i za druge podatke u vezi s prijepisom glagoljicom.
[39] Stoga nije točna tvrdnja I. Strohala (nav. dj., str. 106), kojoj se olako pridružuje Jasinski (nav. dj., str. 250), iako poslije nekoliko strana sam priznaje, da nije nikada vidio glagoljski rukopis (kao gore, str. 253, bilj. 8.).

Kada je vijeće Veprinačke općine zajedno s riječkim vicekapitanom u početku XVI. stoljeća utvrdilo, »da se dobri zakoni zatiraju i stari navlastito«,[40] onda je to bio početak akcije, kojoj je bila svrha ponovo kodificirati običaje, koji su u prošlosti dobili pravnu snagu sankcijom feudalnih gospodara, grofova od Wallsee i Hapsburgovaca. O toj se akciji u uvodu zakona veli, da su se župani, suci i »stareji« zajedno sa komunšćakom savjetovali o položaju u općini, te da su zaključili »za ne titi da bi se od sada napreda ki koli škandali meju plkom zgajali, tre mani kanceleru niže podpisanomu zapovedaše zakoni stare zapisat, ki jesu vazda bili držani u tom počtovanim gradom Veprinci i da budu i za napreda držani i da se vazda v pisme najdu«.[41]

Iz ovoga teksta izlazi dvoje. Prvo: *općinski* je *tajnik* dobio nalog, da zapiše »zakoni stare«. Drugo: da je on *potpisao* originalni zaključak o kodifikaciji.

Na tom dijelu uvoda, kao ni na samom tekstu zakona uopće, nema tajnikova potpisa. Štaviše, potpisana su samo dva suca, od kojih jedan sigurno nije bio sudac »toga leta« ili »ordinariji«, koji se birao svake godine zajedno sa županom i satnikom. Iz toga izlazi, da je on mogao biti samo jedan od članova sudskoga vijeća, koje se sastojalo, pored župana i suca »toga leta«, od 3 *bivša* župana i 7 *bivših* sudaca »ordinarija«,[42] koji su i nadalje zadržavali svoje naslove i koji su se povremeno odabirali u vijeće.

Usto, prvi dio uvoda u Veprinački zakon ne predstavlja originalni zapis o zaključku, jer nema tajnikova potpisa, iako je u tekstu izričito navedeno, da se on potpisuje pod njime, kao što je to potrebno da svojim potpisom potvrdi njegovu autentičnost. Nadalje, nikako se ne bi moglo prihvatiti gledište, da bi se originalni zaključak općinskog vijeća uvrstio u teku sa sudskim zapisnicima. Iako u općinama Kastavske gospoštije nije bilo oštre granice između uprave i sudstva, ipak u objavljenim sudskim zapisnicima iz Veprinca nema primjera, da bi neki od njih sadržavao original nekog općinskoga zaključka, potpisan od općinskoga tajnika. A to nije moglo ni biti, jer je baš kanciler,[43] općinski tajnik, vodio posebnu knjigu, koju Mošćenički zakon nazivlje »kvaderna komunska«[44] i koja se za XVIII. stoljeće u Veprincu sačuvala pod kasnije danim nazivom *Liber communitatis Veprinatii*, jer su se u nju bilježile važnije upravne odluke.

Kako se radilo u takvim slučajevima pokazuje postupak, kojim je nastao Mošćenički zakon. God. 1627. općinski je tajnik Stanislav Nego-

[40] Odluka od 16. siječnja 1500. *(R. Strohal, Statut veprinački,* nav. dj. str. 901).
[41] Kao gore, str. 903. (kurziv O. M.).
[42] *R. Strohal, Odluke veprinačkog suda od god. 1589–1591, Vjesnik Zemaljskog arhiva,* Zagreb, god. XVI, 1914, str. 117.
[43] Kastavski zakon *(Rački, Statuta...,* str. 197 i 201); Veprinački zakon – kanceler *(R. Strohal, Statut veprinački,* nav. dj., str. 903); Mošćenički zakon – kancaler *(Kadlec,* nav. dj., str. 36) i kanciler (isto, str. 41 i 50). Po svemu se čini, da je kastavski *kanciler* ujedno bio tajnik čitave gospoštije.
[44] *Kadlec,* nav. dj., str. 39.

vetić prepisao propise »verno, kako se pristoji notaru Njih Cesarove Svetlosti«. A poslije toga je kastavski kapetan Franjo Kružić, zamoljen »da bi progljedal i razvidel ovi naši zakoni stari po običaju, ki su prepisani na oveh knjigah z jedne stare kvaderni,[45] ka je bila zlo tratana[46] i štrapacana[47] i razderta na vreme od gveri ili rata s Benečani, ka je bila leta 1616«, utvrdio »da ovi zakoni su pravični i pravo skopiani« i »zaradi toga je ga (sic!) svojim rukum podpisal, pritverdil i konfirmal«.[48]

U ovom su slučaju očuvane sve pravne forme. Najprije je općinski tajnik napravio autentičan prijepis dosadašnjih običajnih propisa, koje je feudalni gospodar od slučaja do slučaja izričito ili prećutno priznavao. Taj je prijepis dobio formalnu sankciju u času, kada se Kastavski kapetan, predstavnik feudalnoga gospodara, pod njime potpisao.[49]

Čitava se ta procedura također morala primijeniti u Veprincu više od sto godina prije, jer prvi dio uvoda u zakon naročito ističe, da »mani kancelaru niže podpisanomu zapovedaše stare zakoni zapisat«. Prijepis zakona u veprinačkim sudbenim zapisnicima, koji počinju sa god. 1500., nije napravio općinski tajnik prema dobivenom nalogu, već navodno

[45] Prema talijanskoj riječi *il quaderno – bilježnica.*

[46] Prema talij. riječi *trattare qualcuno – postupati s nekim.*

[47] Prema talij. riječi *strapazzare – zlostavljati.*

[48] *Kadlec,* nav. dj., str. 41.

[49] Protiv takva mišljenja mogao bi se iz samoga zakona navesti stavak »Budući bil prepisan i rekopian ovi zdola pisani štatut od grada Mošćenic, a to od jedne kvaderni stare« *(Kadlec,* nav. dj., str. 36.). Iz te bi zabilježbe izlazilo na prvi pogled, da se originalna verzija zakona nalazila u jednoj istrošenoj teci te je god. 1627. zamijenjena novim autentičnim prijepisom, koji se sačuvao do naših dana. Samo što je veliko pitanje, da li se u toj »staroj kvaderni« *zaista nalazio* original Mošćeničkoga zakona.

Drugi stavak toga zakona glasi: »Ovi zakon zdola ispisani ne samo oće uzderžat punti (od talij. riječi *punto – stavak* – kurziv Θ M.) od stareh kvaderni ispisani, ma jošće ovo i ono, ča imaju kmeti davat, to je dohodki gospode i gospoda kmetom, i ostali zakoni meju kmeti – *ki zakoni ni dohotki nisu bili pisani va staroj kvaderne«* *(Kadlec,* kao gore, str. 34–35, kurziv O. M.). Činjenica, da sve do god. 1627. nije bila pismeno utvrđena suština eksploatacionih odnosa između feudalnoga gospodara i njegovih mošćeničkih podanika, već da su oni vršili svoja podavanja prema običajima, pokazuje, da prije toga nije bilo takve kodifikacije, koju bi potvrdio feudalni gospodar. Za feudalizma zemljišnim je posjednicima u takvim slučajevima *prije svega* ležalo na srcu, da se pismeno utvrdi, koja su im sve podavanja dužni davati njihovi podložnici. A baš tih propisa nije bilo u mošćeničkoj »staroj kvaderne«, pa ona nije mogla predstavljati original Mošćeničkoga zakona, jer ne bi bilo nimalo vjerojatno, da bi feudalni gospodar dao svoju sankciju zbirci pravnih propisa, u kojoj ne bi bilo ni jedne jedine riječi o obavezama njegovih podložnika. Dakle, prije god. 1627. Mošćenički zakon uopće nije postojao kao kodifikacija, a »stara kvaderna«, o kojoj je riječ, sadržala je razne odredbe običajnoga prava od god. 1510. na dalje, koje bi kastavski kapetan ili njegov zamjenik sankcionirali od slučaja do slučaja. U toj bilježnici nisu bili obuhvaćeni svi običaji, kao na pr. oni, koji su se odnosili na način eksploatacije. Original Mošćeničkoga zakona nastao je tek onda, kada su neki običajni propisi, koji su važili na području Mošćenica, bili po prvi puta popisani u uvodu toga zakona, a drugi prepisani iz te stare teke po godinama njihove zabilježbe, i kada su, svi zajedno, bili potvrđeni 10. travnja 1627. od kastavskoga kapetana F. Knežića kao predstavnika feudalnog gospodara.

dva suca,[49a] koji su ga – sa svoje strane – morali od nekuda prepisati. A to se dogodilo tako, da su oni redom, najprije jedan, a zatim drugi prepisali u sudske zapisnike najprije zaključak općinskoga savjeta od god. 1501.,[50] a zatim i sam zakon. Morala je dakle postojati jedna druga isprava, koja je služila kao predložak za navodni Pavlov i Ivanov prijepis. I taj je predložak bio nama nepoznati *drugi* original Veprinačkog zakona.

Jer, prva je originalna verzija Veprinačkoga zakona sastavljena mnogo godina prije. Jasinski je s pravom istaknuo, da je Veprinački zakon bio zapisan još u doba, kada su grofovi von Wallsee bili gospodari Veprinca.[51] To je posredno potvrdio J. Žontar, kada navodi, da su oko god. 1424. grofovi von Wallsee dali sastaviti urbar, u koji su zapisali obaveze općinara u Kastavskoj gospoštiji.[52] Tom su prilikom vjerojatno bila također utvrđena i prava njihovih podanika, što izlazi iz drugoga dijela uvoda u Veprinački zakon, u kojemu je riječ o tome, da »pod tu gospodu behu naši zakoni podtvrjeni« i da »na te zakone niže pisane da nam gn cesar liste, kad nas prije v svoje ruki od Favalića«, što se dogodilo god. 1465. ili poslije nje, kada su, za Fridriha III., Kastavska gospoštija i Rijeka došle pod vlast Hapsburgovaca.

Ne znamo, što se dogodilo s prvom originalnom verzijom Veprinačkoga zakona, koju su potvrdili von Wallseei i Hapsburgovci. Što se tiče drugoga originala iz god. 1507., on je vjerojatno bio pisan na pergameni i snabdjeven pečatom općine, te se čuvao u općinskom arhivu onako slično, kao što je to bio slučaj s kastavskima »staremi knjigami zakona«, ke se nahajaju v armariće va zide na lože komunskoj«, god. 1759., kako to navodi G. B. Tomičić, tajnik Kastavske gospoštije.[53] Da je Veprinačka općina, kao i Kastavska, svojim pečatom potvrđivala obaveze prema feudalnom gospodaru, pokazuju isprave od 24. rujna 1351., u kojima te općine jamče goričkim grofovima za obaveze, što ih prema ovima preuzima njihov tadanji gospodar, Rudolf Devinski.[54]

[49a] Takvo je mišljenje, koje se temelji na Volčićevu prijepisu Veprinačkog zakona i koje su prihvatili i Rački i R. Strohal. Valja istaknuti, da se u glagoljskom prijepisu zakona te riječi nalaze zapisane nekim trećim rukopisom, koji se razlikuje od ona dva, kojima je učinjen taj prijepis. To je mjesto veoma izblijedjelo te se uz napor mogu pročitati slova *(s)udac iv(an) i.* Što se tiče iduće riječi, u njoj je prvo slovo, čini se, *t;* poslije njega dolazi fragment nekoga drugoga slova, koje je vjerojatno *a.* Prema tome, otvoreno je pitanje da li je uopće postojao drugi sudac i da li mu je ime bilo Pavao.

[50] Ima pravo R. Strohal *(Statut Veprinački,* nav. dj., str. 902), koji je suprotno mišljenju Račkoga *(Statuta . . .,* str. 211), da se na tom mjestu nalazi zapisana godina 1507, tvrdio da treba čitati 1501. Iako je mjesto oštećeno, posve se lijepo – uz pomoć povećala – dade pročitati glagoljsko slovo *a.*

[51] *Kada i na koji način je bio sastavljen Kastavski statut? ZZR,* sv. III. god. 1923/24., str. 127.

[52] Nav. dj., *ZZR.* sv. XXI, god. 1945/46., str. 162–163.

[53] *Rački,* nav. dj., *Statuta . . .,* str. LXXIV.

[54] *Žontar,* nav. dj., str. 160.

Isto se tako ne zna, što se dogodilo s tim drugim originalom. Sigurno je samo to, da je i on nestao, i to prije nego što je bio sastavljen prijepis latinicom iz XVIII. stoljeća. Nema nikakve sumnje, da je ovaj prijepis rađen prema nama poznatom prijepisu glagoljicom iz god. 1507. U onom članu, u kojemu se govori o formama pozivanja na sudske rasprave, i u jednom i drugom se prijepisu rečenica prekida poslije istih riječi »ako ne pride . . .«,[55] što znači, da već u prvoj polovici XVIII. stoljeća prijepis glagoljicom nije bio čitljiv na onom mjestu.

Dakle, prijepis su glagoljicom god. 1507. sastavili ili dali sastaviti »suci Pavao i Ivan«, i to za ličnu potrebu svoju, svojih kolega i nasljednika u toj funkciji. Stoga nije bilo potrebno praviti autentičan prijepis, pa je zato izostavljen tajnikov potpis na prijepisu odluke općinskoga vijeća iz god. 1501., kojom je ovome naređeno da zapiše »stare zakone«, kako bi se našli »vazda u pisme«. Ta je odluka prepisana iz općinske knjige, gdje se nalazila s drugim zaključcima općinskoga vijeća kao potvrda – mi bismo danas kazali – ustavnosti te zbirke zakona. Ona se danas može smatrati prvim dijelom uvoda, iako nije organski povezana s drugim njegovim dijelom, koji sam za sebe zapravo predstavlja uvod u zakon.

Prijepis glagoljicom iz god. 1507. s formalno-pravnoga gledišta imao je poluslužbeni značaj, jer ga nije ovjerovio jedini službenik, koji je to pravo imao – općinski tajnik. Tek prijepis latinicom iz XVIII. stoljeća, zato što se nalazi u Veprinačkoj općinskoj knjizi i zato, što ga je izradio općinski tajnik kanonik Cora prema prijepisu glagoljicom »sudaca Ivana i Pavla«, ne samo da daje ovome autentičan značaj, nego također potvrđuje, da su u Veprinačkoj općini važili isti pravni propisi u XVIII. kao i u XVI. stoljeću.

III.

Kada se usporedi prijepis glagoljicom iz XVI. stoljeća s onim prijepisom latinskim pismenima u *Liber communitatis Veprinatii*, prije svega udara u oči, da ovaj prijepis nije potpun zato, što nema završetka. On ne sadrži tri zadnje odredbe Veprinačkoga zakona. Prvoj je predmet plaćanje feudalnom gospodaru određena iznosa od 21 marke i 6 libara za pravo, da se na području općine dozvoljava pasti blago i sjeći šuma onima, koji ne pripadaju općini. Druga predviđa kaznu za krađu, počinjenu u veži, a treća – obavezu, da svako otuđenje vlasništva mora biti oglašeno. Osim toga nema potpisa prepisivača, ni datuma, kada je taj prijepis završen.

[55] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 288., str. 38; *R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 905; *Rački, Statuta* . . . , str. 215, čl. 30; prijepis latinicom, čl. 40. (usp. dalje str. 113).

Budući da se u općinskoj knjizi nalazi velik broj zapisa o oglašivanju kupoprodaja nekretnina od god. 1686. na dalje, očito je, da je propis o obaveznosti oglašenja u to doba bio u kreposti. Štaviše, odluka vijeća od 17. travnja 1749., donesena prilikom vizitacije rektora isusovačkoga kolegija u Rijeci kao feudalnog gospodara, u vezi s velikim brojem parnica »radi odkupa blag prodaneh«, odredila je, »da u napredak niedan canat[56] derxat neche ki nebude od Satnica rifferen[57] u ovu Cancelleriu, i nebude u knighe Comunske zapisan«.[58]

Iz činjenice, da se u XVIII. stoljeću primjenjivao posljednji član Veprinačkoga zakona, izlazi zaključak, da prepisivač iz bilo kojega razloga nije završio svoj posao. Koji je bio taj razlog, nikada ne ćemo doznati. Ali taj propust otvara pitanje osobe samoga prepisivača, vremena, kada je taj prijepis izvršen, i svrhe samoga prijepisa.

Tajnici Veprinačke općine od 1686. do 1824. ostavili su potomstvu obrasce svojih rukopisa u velikom broju zapisa o oglašivanju kupoprodaja nekretnina. Između tih zabilješki, one, koje su bile izvršene između 21. prosinca 1734. i 17. svibnja 1738., pisane su istim rukopisom kao i prijepis zakona, o kojemu je riječ. Jedina je razlika u tome, da je ovaj prijepis učinjen većim slovima, čitkije i pažljivije od zapisa o oglašenju. Isti duktus, isti način pisanja slova, *c*, *d*, *t* i *z* kao najkarakterističnijih osobina rukopisa, kojim su pisani prijepis i zapisi iz spomenutog razdoblja, pokazuju, da je ista osoba bila njihov autor. To je bio kanonik Anton *Cora*, koji je još godine 1774. bio član Veprinačkoga Kaptola.[59] On je, dakle, u već spomenutom razdoblju bio tajnik općine Veprinac, koji, među drugim svojim funkcijama, prima od satnika obavijesti o pojedinim oglašenjima kupoprodaje nekretnina, i koji sastavlja i potpisuje odnosne zapise.

Nije moguće točnije odrediti razdoblje, kada je Cora vršio funkciju tajnika. Prije i poslije njega bio je tajnik općine kanonik Ivan *Jelisej*, od čije ruke potječu zapisi od 26. prosinca 1714. do 4. ožujka 1731. i od 13. lipnja 1739. do 13. prosinca 1751., a vjerojatno i poslije toga dana, jer su iz knjige otrgnuti listovi sa zapisima između toga zadnjega datuma i 25. veljače 1756. Prema tome, interval, u kojemu je Cora *mogao* biti tajnik, ide od zadnjega Jelisejeva zapisa u prvom razdoblju njegove funkcije, t. j. od 4. ožujka 1731. pa sve do 13. lipnja 1739., kada se Jelisej ponovo pojavljuje kao tajnik Veprinačke općine.

U neko je vrijeme toga istoga intervala Cora prepisao latinicom Veprinački zakon. On je to učinio pravopisom, kojim su pisali u XVIII. st. i koji nije dosljedan. Isto slovo katkad služi za oznaku više glasova, kao na pr. slovo *s* za glasove *s* i *z*, slovo *c* za *c*, *č*, *k* i t. d. Isto se tako jedan te isti glas izrazuje s više slova: glas *č* slovima *c*, *ç*, *ci*, *cs*, *cz* i *zi*,

[56] Od talij. riječi *cantare – pjevati*. Na ovom mjestu *il canto* znači *klič* u smislu oglašavanja kupoprodaje, koje se u Veprincu vršilo pred crkvom sv. Ane.
[57] Od talij. riječi *riferire – saopćiti*.
[58] Usp. dalje na str. 118.
[59] *Kobler*, kao gore, I. str. 280.

glas *j* – *gi* i *j*, glas *c* – *c*, *cz*, *z*, glas *s* – *s* i *ss*, a *š* isto tako sa *s* i *ss;* u talijanskim se riječima glas *k* piše sa *c*, a u hrvatskim sa *k* i t. d.

Kao što smo već spomenuli, taj se prijepis nalazi u općinskoj knjizi Veprinačkoj. I on – slično kao i njegov glagoljski prethodnik – učinjen je, da bude pri ruci općinskom funkcioneru kod njegova posla. Za to, da taj prijepis nije dovršen, također govori činjenica, što mu nedostaju posljednja tri člana zakona. Kad bi se radilo o autentičnom prijepisu, koji važi kao original, onda bi ga općinski tajnik datirao i potpisao zajedno s kapetanom, onako isto kako su 10. travnja 1627. uradili kastavski kapetan Franjo Knežić i mošćenički župnik i tajnik Stanislav Negovetić s originalom Mošćeničkoga zakona.

Samo što to nije doslovni prijepis. Štaviše, na nekim se mjestima čini, da Cora parafrazira glagoljski tekst. Tako uvod prijepisa predstavlja samo drugi dio uvoda u prijepisu glagoljicom, te je upotpunjen krsnim imenima župana Čohilja i Bratkovića, koji se nalaze u ispuštenom, prvom dijelu uvoda, a ovaj – kako smo vidjeli – zapravo nije uvod u sam zakon, već rješenje općinskoga vijeća o potrebi kodifikacije.

Nova je numeracija pojedinih članova, koja se u glagoljskom prijepisu ne može posve sigurno utvrditi. Osim toga su u prijepisu latinicom na dva mjesta rastavljene one odredbe, za koje su Rački i Strohal mislili, da sačinjavaju jednu cjelinu.[60] Najprije se radi o onom stavku, koji određuje, da općina nema nikakvih obaveza prema kapetanu, ako putuje po svojim poslovima, te u kojem se na kraju ističe, da mu ona uopće nije dužna davati konje. Budući da općina nema obaveze davati kapetanu konje za prijevoz niti onda, kada on dolazi po službenom poslu, što izlazi iz općenite odredbe »na nijedan put«, logično je bilo izdvojiti ovu općenitu odredbu u posebni član, jer ovaj dio odredbe predviđa jedan specijalni propis o tome, da kapitanu ne pripada pravo na podavanja od strane općine, ako putuje po svojemu poslu.

Ovo isto ne može se reći za cijepanje propisa o raspodjeli novčanih kazna. Pravilo, da u cijelosti pripada gospodaru globa od 50 libara i više, logički je povezana s onima, koja prethode i koja određuju da kazne ispod 8 libara idu općini, dok se one između 8 i 50 libara dijele između feudalnoga gospodara, župana i tužitelja.[61] Stoga se ne razumije, zašto je bilo potrebno odvojiti prvi propis u poseban član.

U ovom se prijepisu nalazi jedna odredba, koja dosad nije bila poznata. Radi se o pravilu iz čl. 17 prijepisa: »Zakon gie, ki bi Castil razbil zapada libar 50 i ca pravda najde«.[62] Isti član u redakcijama Volčića, Račkoga i Strohala glasi ovako: »Ki bi cesti razbijal[63] zapada 50 lib(a)r i ča pravda najde«.[64]

U glagoljskom se prijepisu danas posve jasno čita »cesti«. Isto tako *Castil* u onom iz XVIII. stoljeća. Stoga se ne bi moglo tvrditi, da je

[60] *Rački, Statuta* ..., str. 212.; *R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 903.
[61] *Rački*, kao gore; *R. Strohal*, kao gore.
[62] Vidi dalje str. 111.
[63] Volčić i Rački imaju *razbil*.
[64] Rački nema završnih riječi *i ča pravda najde*.

Cora krivo pročitao glagoljski tekst. Pa i u tom bi slučaju stajalo »Castil razbi*jal*«, a ne »razbi*l*« kako je u prijepisu. Inače bi se moralo tvrditi, da je Cora obje riječi krivo pročitao, a to ne zvuči baš uvjerljivo kraj jasnoće teksta.

Zločin, koji je predviđen u tom članu prijepisa glagoljicom, odgovara kapitulu 11. Kastavskog zakona: »Ki bi cestu slobodno razbil, gre mu za život. Ako bi kral na ceste, plaća libar sto«.[65] To je grabež ili razbojstvo na cesti, koje se teško kažnjava, u Kastvu čak i smrću, dok je u Veprincu minimum kazne pedeset libara, jer sankcija »i ča pravda najde« ostavlja sucima slobodne ruke da preko toga iznosa još odrede onu kaznu, koju smatraju kao primjerenu većoj ili manjoj težini konkretnoga slučaja. Najblaži je Mošćenički zakon: »Ki bi razbil puti publiki ili očiti«, kažnjava se s pedeset libara, od kojih jedna polovica pripada feudalnom gospodaru, a druga županima.[66]

Mjesto termina »cesti razbijal«, koji označuje tu vrst zločina, Cora je unio »Castil razbil«. Riječ »Castil«, izgovorenu *Kaštil*,[67] valja dovesti u vezu s latinskim nazivom *castellum* – utvrđeno mjesto, iako je njegova uobičajena kroatizirana forma u tom kraju – kaštel, kojom se Kastavski zakon služi baš u odnosu na Veprinac i Mošćenice,[68] i koju nalazimo u sudskim zapisnicima veprinačkim.[69]

Da se taj prijepis u Corinu tekstu odnosi na veprinački grad, pokazuje još ovaj argumenat. Riječ *Castil* pisana je velikim slovom *C*, t. j. isto onako kao riječi, kojima se u rukopisu obično označuju osobe i stvari vrijedne štovanja, kao na pr. *Musci, Gospoda, Kragli, Cessari, Gospodin Capitan, Comun, Grad, Plovan, Rihta* i t. d. Činjenica, da je Cora upotrebio veliko slovo *C*, pokazuje, da je on bio svijestan onoga, što piše, i da se ne radi o jednom *lapsusu calami*, kao na nekim drugim mjestima prijepisa.

Da je takav bio običaj i za riječ, koja označuje »utvrđen grad«, dokaz je najprije odluka općinskoga savjeta od 11. prosinca 1715., u kojoj se od riječi do riječi navodi »che ripararsi debba il *Castello*« – da se mora popraviti utvrđeni grad.[70] A zatim odluka rektora M. Baxe od 19. prosinca 1755., donesena »nel *Castello* di Veprinaz«.[71] Prema tome se riječ *Castil* odnosi na veprinački utvrđeni grad.

[65] *Statuta* ..., str. 183. Cesta »slobodna« ili u Mošćeničkom zakonu »puti publiki« – znači cestu, koja je pristupačna svakome, javna.

[66] *Kadlec*, nav. dj., str. 37.

[67] Slovo *s* se u ovom slučaju čita *š* kao na pr. u čl. 6 ovoga prijepisa *nistar* se čita *ništar* kako u prijepisu glagoljicom.

[68] *Statuta* ..., str. 206.

[69] *R. Strohal, Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku*, nav. dj., str. 1040, 1076, 1078, 1079, 1080, 1082, 1084, 1086; *Odluke Veprinačkog suda od god. 1589.–1591.*, nav. dj., str. 118, 119, 121, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154.

[70] Vidi dalje str. 111 kurziv O. M.

[71] Vidi dalje str. 119 kurziv O. M. Valja svakako imati na umu, da to nije uvijek bilo pravilo, jer je u istoj odluci od 11. prosinca 1715. na jednom drugom mjestu riječ *castello* pisana malim *c*.

Sada valja odgovoriti na pitanje, kako je došlo do te promjene. Nipošto nije vjerojatno, da bi se terminu »cesti razbijal« kroz jedno dugo razdoblje izgubio spomen u ljudskom sjećanju, kao što je to na pr. slučaj s nazivom *vrv* ili *vrvni* u Poljičkom statutu, koji se u kasnijim rukopisima kojekako prepisuje,[72] jer »potonji prepisači, eda bi dotjerali do kakova–takova smisla, mijenjahu i izvraćahu riječi i izreke nagađajući svak po svome, što bi ono moglo značiti«.[73] Mošćenički je zakon bio kodificiran pred sto godina, te se u njemu izričito navodi hipoteza razbojstva: »Ki bi razbil puti publiki ili očiti . . .« Nije moguće vjerovati, da bi u sto godina nestao svaki spomen na taj zločin, iako treba imati na umu konstataciju R. Strohala, da su »u Veprincu bila vrlo rijetka ubojstva i umorstva«.[74] Nije isključeno, da se taj propis nije primjenjivao kroz dugo vrijeme, jer se nisu događala razbojstva na cestama.[74a]

Ali je zato mogla nastati potreba, da se pravno normira i kazni neki drugi prijestup. Prilikom vizitacije[75] rektora J. Pettinatija 11. prosinca 1715. općinsko je vijeće u Veprincu zaključilo, da se moraju temeljito popraviti utvrđeni grad i sve porušene kuće, koje se nalaze u njemu, i to u roku od tri godine[76] tako, da svaki vlasnik oštećenih zgrada mora pristupiti njihovu popravku pod prijetnjom njihova gubitka. Poslije jednoga takva temeljita popravka nitko više nije mogao imati pristup u prostorije utvrđenoga grada, pa se, stoga, mogla ukazati potreba, da se egzemplarno kazni onaj, koji bi u njih silom provalio. U takvom je slučaju moglo doći do toga, da se u pravnom propisu na mjesto jedne hipoteze, koja se više ne primjenjuje, postavi druga, aktuelna, s time, da dispozicija i sankcija ostanu iste. To više što čl. 6 Veprinačkoga zakona previđa kaznu za jedan sličan zločin, jer se mora kazniti onaj »ki bi hišu v gradu ali vane grada razbil ali uljnik . . .«, t. j. tko bi provalio u neku kuću ili pčelinjak. Pritom se u ovom članu nalazi onaj isti termin *razbil,* kojim je Cora zamijenio izraz *razbijal,* koji se nalazio u prijašnjoj hipotezi »cesti razbijal«.

[72] Mjesto *ali vrvnoga* u čl. 36 glavnoga rukopisa iz god. 1440. piše *vernoga* (rukopisi b^2 i e^2 iz god. 1762) ili *parvoga* (*b* i *e* iz god. 1762); *vrvj i dio* iz čl. 59. *a* glavnoga rukopisa glasi u kasnijim *prav dijeo* ili *parvi dijeo* (svi rukopisi) ili *karv i dijeo* (rukopis b^2). Mjesto *vrvi* iz glavnoga rukopisa u kasnijim stoji *po pravdi* (rukopisi *a* iz god. 1738; *b* i *c* iz god. 1781–1796; *d* iz god. 1785 i *e*) ili *po varsi* (a, b^2, e^2), a gdje treba da stoji *vrvj – parvo* (*a*), *pravo* (*b, c, d* i *e*) ili *var* (*a*); (*Statuta . . .*, str. 49–50 i 66–67).

[73] *Jagić, Poljički statut, Statuta . . .*, str. XI.

[74] *Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku,* nav. dj., str. 1083.

[74a] U poznatim presudama Veprinačkog suda iz XVI. i XVII. stoljeća naveden je svega jedan slučaj razbojstva (zapisnik od 23. studenoga 1628 i presuda od 27. studenoga iste godine – Arhiv Jugoslavenske akademije, sign. II c 77 e 8, fol. 139, 139 v, 142 i 142 v).

[75] To je obilazak općina radi kontrole, što ga povremeno vrši rektor kolegija isusovaca u Rijeci, redovito uz sudjelovanje kastavskoga kapetana.

[76] Vidi odluku na str. 115. i sl.

Dakako, ostaje otvoreno pitanje, da li je taj propis imao zakonsku snagu, jer se nalazi u *nedovršenom* tekstu Veprinačkog zakona. Kraj podataka, kojima se danas raspolaže, na to se pitanje ne može odgovoriti.

U jednom od idućih članova navodi se proceduralni propis: »Ki bi na pravdu sujenu z nova stupil i želee[77] druge pitat, plaća starijem 1 marku«.[78] U Corinu je prijepisu prva rečenica doslovno prepisana, samo što umjesto »želee druge pitat« stoji »i drugu pital«,[79] dok sankcija ostaje ista.

U ovom se propisu određuje načelo *rei iudicatae*, prema kojem sud ne smije započeti postupak o jednoj već presuđenoj stvari. Nezgrapna formulacija glagoljskoga teksta zamijenjena je boljom, koja tumači u čemu se sastoji »z nova« stupiti na pravdu.

Između prijepisa glagoljicom i onoga latinicom ima još jedna značajnija razlika. U čl. 39 Corina teksta nalazi se propis, da nije dužan desetine pastir, kada izvan teritorije općine pase gospodareve ovce, koie »nisu se ovde merkale«.[80] Istu odredbu sadrži analogan propis u glagoljskom tekstu s tom razlikom, što veli za samoga pastira »a ni se ovde mrkal«,[81] a ne za ovce njegova gospodara.

Raniji propis navodi, da je oslobođen desetine i »marak« onaj pastir, koji se nije prijavio (zabilježio) u Veprincu, jer je preko ljeta drugdje bio s ovcama na paši. A kasniji propis određuje, da su se morale »zabilježiti« ovce, t. j. njihov broj. Između ta dva pravila nema razlike u suštini, jer i jedno i drugo posebno ističu dvije strane istoga čina. Kod poreznih se organa moraju prijaviti *i* pastir *i* ovce. Pastir zato, da se utvrdi, tko je dužan desetinu, t. j. za koga gospodara on radi. A ovcama valja utvrditi broj, da se zna njihov prirast u jagnjadi, koji će se obračunati u mjesecu travnju. Razlika je samo u tome, što kasniji prijepis uopće ne spominje, da bi pastir, pored desetine, bio oslobođen od plaćanja »maraka«, t. j. travarine ili daće za pašu. To, što Corin prijepis ne spominje oslobođenje od travarine, ne znači, da ju je u XVIII. stoljeću pastir morao platiti. On je ni u kojem slučaju nije morao platiti, jer ako su sve ovce vlasništvo njegova gospodara, a pasao ih je na veprinačkim pašnjacima, onda je to obaveza njegova gospodara. A u slučaju, da je među ovcama bilo i njegovih, koje je kao jagnjad dobio od gospodara uime plaće za svoj rad, i da je cijelo ljeto bio s njima odsutan, onda općina nije mogla tražiti naplatu travarine, kada ovce

[77] Jasinski *(Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 282, čl. 22) citira tu riječ prema R. Strohalu *(Statut veprinački*, nav. dj., str. 904), ne uzimajući u obzir, da je ovaj priznao (str. 908 bilj. 54), da je tu riječ u rukopisu pročitao *želee*, da je samovoljno ispravio u *želel*.

[78] *Jasinski*, kao gore, čl. 22., *R. Strohal*, kao gore; *Rački, Statuta* . . ., str. 214, čl. 19.

[79] *Cora*, čl. 24 (vidi dalje str. 111).

[80] Prema talij. riječi *marcare – obilježiti, zabilježiti.*

[81] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 287, čl. 37; *R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 905. *Rački, Statuta* . . ., str. 215, čl. 29.

nisu pasle na njezinim pašnjacima. U protivnom slučaju, ako ih je pasao na općinskim pašnjacima, on ju je morao platiti zato, što je gospodar tih ovaca, a ne kao njihov pastir.

Prema tome, pastir, koji je s ovcama boravio dugo vremena izvan teritorija općine, nije mogao biti oslobođen od »maraka«, jer nije imao takve pravne obaveze za ovce, koje nisu njegove. A za svoje također nije, jer su pasle na pašnjacima drugih općina, kojima je plaćao tu daću za svoje ovce, a i za one svojega gospodara, dakako s pravom regresa prema ovome. Da je plaćanje pristojba za pašu bilo opća pojava, pokazuje prethodni član zakona, koji navodi, da se došljak s ovcama iz druge općine mora dogovoriti »s nami na dinare«, da dobije pravo pasti ondje, gdje i općinari[82] i da nije dužan desetine, ako ju je platio u svojoj općini. I za to pravo ubiranja tih podavanja u vezi s pašom i sa sječom šuma, općina svake godine plaća feudalnom gospodaru paušalni iznos od dvadeset jedne marke i šest libara.[83] A nema razloga, koji bi govorili protiv toga, da su i u drugim općinama, na pašnjacima kojih su veprinački pastiri pasli ovce, važila ista načela, da se desetina i travarina plaćaju općini, na teritoriju koje pasu ovce. Propis o oslobođenju pastira od travarine, uvršten u glagoljski tekst zakona, nije imao nikakve podloge, jer pastir u svojem svojstvu sluge, *iure proprio* nije bio dužan travarine, već gospodar ovaca, koje je pasao. Ako je imao vlastite ovce, onda ju je morao platiti ne zato, što ih pase, već zato, što je njihov vlasnik.

Glagoljski tekst sadrži također ovu proceduralnu odredbu: »Ki bi tužil na drugoga, kada su veća uročna, ne povedavši mu, ne more mu pravde dobit, to je ki su kmeti, a gnu[84] i gostu je druga pravda«.[85] U Corinu se tekstu nalazi ova mala, ali značajna promjena: ispuštena je riječ *gnu* = *gospodinu*, tako da završetak glasi »a gostu je druga pravda«.[86]

Ukoliko se još u XVI. stoljeću mogla isticati mogućnost spora s feudalnim gospodarom, makar uz napomenu, da za njega važe drugi propisi, utoliko to nije uputno navoditi u XVIII. stoljeću, kada je još svježa uspomena na pobjedu, koju su god. 1661. izvojevale općine Kastavske gospoštije protiv kolegija isusovaca u Rijeci, postignuvši, da je i formalno bio ukinut Urbar od god. 1635., koji se na području gospoštije stvarno nije mogao primjenjivati u cijelosti. Stoga su, vjerojatno, kolegijalni obziri kanonika Core, a možda i sugestija samoga rektora kolegija imali tu posljedicu, da je u tom prijepisu bila ispuštena napomena o feudalnom gospodaru kao procesualnom subjektu.

[82] *Jasinski*, kao gore, str. 286, čl. 36.; *R. Strohal*, kao gore; *Rački, Statuta* . . . , str. 215, čl. 28: *Cora*, čl. 38 (vidi dalje str. 113).

[83] *Jasinski*, kao gore, str. 291, čl. 42; *R. Strohal*, kao gore; *Rački*, kao gore, str. 216. čl. 34.

[84] G(ospodi)nu.

[85] *Jasinski*, *Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 284, čl. 31; *R. Strohal*, *Statut veprinački;* nav. dj., str. 904; *Rački, Statuta* . . . , str. 214, čl. 24.

[86] *Cora*, čl. 33 (vidi dalje str. 112).

Osim tih razlika u suštini između glagoljskoga teksta i Corina prijepisa ima također i drugih, stilističkih, koje su označene u bilješkama uz njegov tekst na kraju ovoga spisa.[87] Tako, na pr. u propisu, koji govori o pozivu na sudsku raspravu, mjesto arhajičkoga izraza »imej ga prvo nareć« u Corinu tekstu stoji »ima se pervo pozvat«.[88]

Među propuste valja uvrstiti to, da u članu zakona, koji govori o krađi u gradu, Corin prijepis uopće ne spominje normu, da je za noćnu krađu kazna dvostruka[89] kao u glagoljskom tekstu – » v noći duplicu i plaća penu kako se više udrži«.[90] Budući da je u idućem članu zakona, koji se odnosi na krađu kokoši, Corin prijepis zadržao načelo dvostruke kazne za noćnu krađu,[91] onda u već spomenutom slučaju krađe to načelo nije bilo ispušteno zato, što je možda bilo ukinuto. To se dogodilo omaškom prepisivača, koji nije prijepis dovršio, te ga zbog toga nije doslovce isporedio s originalom, što bi sigurno uradio, da ga je službeno ovjerovio svojim potpisom.

Ovaj prijepis latinicom baca svijetlo na neke probleme u vezi s rekonstrukcijom nekih dijelova Veprinačkoga zakona. Svi su istraživači bili složni u tome, da neki odlomci glagoljskoga teksta uopće nisu čitljivi, pa su ispunjavali praznine prema Volčićevu prijepisu zakona,[92] a da nitko nije postavio pitanje, iz kojih je izvora Volčić mogao popuniti te praznine.

Radi se o nekoliko umetaka, koje je Volčić preuzeo iz Corina prijepisa. Najvažniji i najveći je od njih propis zakona, koji utvrđuje samostalno pravo sudovanja u Veprincu, niječući, da bi Veprinčani ikada išli u Kastav, da im se ondje sudi.[93] Zatim kazna od deset maraka za krađu »v svojih rukah«,[94] t. j. za simulaciju krađe, i kazna samotrete, t. j. trostruke vrijednosti pored globe od dvije marke za noćnu krađu.[95]

[87] Usp. bilj. 141–224.

[88] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca,* nav. dj., str. 288, čl. 38; *R. Strohal, Statut veprinački,* nav. dj., str. 905; *Rački, Statuta* ..., str. 215, čl. 30; *Cora,* čl. 40 (vidi dalje str. 113).

[89] *Jasinski,* kao gore, str. 280, čl. 11; *R. Strohal,* kao gore, str. 904; *Rački,* kao gore, str. 213, čl. 9.

[90] Čl. 13.

[91] Čl. 14. – »vnochi dupliczu«.

[92] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca,* nav. dj., str. 288, čl. 39; *R. Strohal. Statut veprinački,* nav. dj., str. 900, 908 bilj. 47 i 909 bilj. 100; *Rački,* nav. dj., *Statuta* ..., str. LXXVII i čl. 31.

[93] *Cora,* čl. 41 (vidi dalje str. 114); *Rački,* kao gore, str. 215, čl. 31; *R. Strohal,* kao gore, 905, *Jasinski,* kao gore.

[94] *Cora,* čl. 12; (vidi dalje str. 110); *Jasinski,* kao gore, str. 279. čl. 10; *R. Strohal,* kao gore, str. 904; *Rački, Statuta* ..., str. 213. čl. 8.

[95] *Cora,* čl. 11 (vidi dalje str. 110); *Jasinski,* kao gore, str. 280, čl. 11; *Rački,* kao gore; *R. Strohal,* kao gore, str. 904 i 908 bilj. 46, smatra da na tom mjestu dolaze riječi »zapada peni«, a ne »samotretu«, kako to misle Volčić i Rački, kojom se riječi ne može ispuniti manjak u rukopisu, jer se tome protive preostali znaci i riječi u rukopisu. To se mišljenje ne može prihvatiti, jer bi onda kazna za krađu jedne kokoši po danu bila više od dva i pol puta teža »5 marak, a kokoš samošestu« negoli sam čin krađe po noći. Stoga su opravdane sumnje Jasinskoga, koji ističe, da Strohalovo čitanje na ovom mjestu »teško da potpuno odgovara onome, što je nekad bilo u originalu (kao gore, str. 279 bilj. 76).

Usporedivši ta mjesta iz Volčićeva prijepisa s Corinim, očito se vidi, da ih je Volčić preuzeo od onoga i da je za njegov rad podloga bila ne samo prijepis glagoljicom, već također i ovaj Corin tekst. To potvrđuju razna neslaganja između Volčićeva prijepisa i onoga glagoljicom,[96] jer se Volčićev tekst u svim navedenim slučajevima doslovno podudara s Corinom verzijom. Prema tome valja pripisati Cori autorstvo onih glavnih otstupanja od glagoljskoga teksta, koja su navela Račkoga, da govori o »Volčićevu mjestimice netačnu prijepisu«.[97]

Da je Volčić radio prema Corinu tekstu, pokazuje također ista numeracija članova zakona, jer Volčić, slijedeći Coru, rastavlja propis o tome, da općina nije ništa dužna kapetanu, kada on dođe po svojim poslovima i da mu mora dati konje, kao i onaj o raspodjeli novčanih kazni, svaki na dva posebna člana.[98]

Iz onoga, što je prije navedeno, izlazi, da između prijepisa glagoljicom iz XVI. stoljeća i onoga latinicom iz XVIII., nema nikakve razlike u suštini. Činjenica, da je između god. 1731. i 1739. taj drugi prijepis unio u općinsku knjigu sam tajnik – makar ga i nije dovršio – pokazuje, da je zakon u to doba važio kao regulativ društvenih odnosa na području Veprinačke općine. Pozivajući se na »zakon« u odluci od 11. prosinca 1715., koju je sam potpisao, rektor kolegija, koji u njoj ima titulu – *giurisdicente* – koji izriče pravo, priznaje mu valjanost. To također znači, da se za više od tri stoljeća u bistvu nisu promijenili odnosi eksploatacije između seljaka općinara Veprinca i njihovih feudalnih gospodara: najprije, u XV. stoljeću, grofova von Wallsee, zatim raznih drugih plemića, koji bi od Hapsburgovaca dobili na uživanje Kastavsku gospoštiju, sve dok ona u XVII. stoljeću nije dospjela u ruke isusovcima, najprije njihovu kolegiju u Judenburgu, a zatim u Rijeci.

[96] Drugi dio uvoda: prijepis glagoljicom – *pućeni (R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 903); Cora i Volčić – *puščeni:* (gl. – *vsa* (Str., isto tamo), C. i V. – *vas* (Cora, čl. 7); gl. – *hižu* (Str., isto, str. 904), C. i V. – *kuću* (C., čl. 8): gl. – *v noće* (Str., isto tamo), C. i V. – *v noći* (C., čl. 11); (gl. – *razbijal* (Str., isto tamo), C. i V. – *razbil* (C., čl. 17); gl. – *vrgal* (Str., isto tamo), C. i V. – *zvrgal* (C., čl. 25); gl. – *gaje* (Str., isto tamo), C. i V. – *gaju* (C., čl. 30); gl. – *vazeli* (Str., isto, str. 905), C. i V. – *vazimali* (C., čl. 41).

[97] Nav. dj., Statuta . . . , str. LXXVIII. Dakako, to se ne odnosi na tekst čl. 22 *(Jasinski, Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 282) i 24 *(Cora*, vidi dalje str. 111), koji je Volčić parafrazirao da uskladi glagoljski prijepis s Corinim, ubacivši poslije riječi »i drugu pital« – *prez želje druge parti* (t. j. stranke – O. M.), što je nesmisao, jer načelo *rei iudicatae* u nekom presuđenom sporu ima apsolutnu važnost bez obzira na želje stranaka.

[98] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 277, čl. 3: str. 277–278, čl. 5; *R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 903; *Rački, Statuta . . .*, str. 212, čl. 3 i 5; Cora, čl. 3 i 4; čl. 6 i 7.

IV.

Značajna je već sama činjenica, da je tajnik općine Veprinačke, kanonik Cora između god. 1731. i 1739. smatrao kao potrebno, da prepisuje Veprinački zakon iz glagoljice na latinicu, ili da napravi jedan novi prijepis latinicom, ako je možda već i prije postojao neki stariji, nama nepoznati prijepis. Pobuda za taj kanonikov rad može se protumačiti samo time, da su propisi Veprinačkog zakona predstavljali jednu društvenu pojavu, koja je u to doba bila živa, odražavajući točno društvenu stvarnost, i koja je utjecala na život čitave općine obaveznošću svojih propisa.

Barem šesnaest godina prije, feudalni je gospodar Kastavske gospoštije u jednom dokumentu izričito priznao važnost Veprinačkog zakona. Za vrijeme vizitacije, koju je u prosincu god. 1715. obavio Jakov Pettinati, rektor isusovačkoga kolegija u Rijeci, zajedno s Kastavskim kapetanom G. D. Perijem, u općinskom se vijeću raspravljalo o raznim hitnim problemima općine s kapetanom i s općinskim savjetom, te je rezultat njihovih diskusija bio utvrđen na talijanskom jeziku u zapisniku, koji se nalazi u općinskoj knjizi.[99]

U ovom se dokumentu utvrđuje, da je rektor kolegija stavio općinskom vijeću u prvom redu prijedlog, da se moraju popraviti gradske utvrde i sve porušene kuće, koje se nalaze u gradu. Vijeće je jednoglasno zaključilo, da treba izvršiti te popravke u roku od tri godine i da se naredi »svakom posjedniku vlasniku zemljišta da se spreme i da se spremi na popravak svojega«. A oni, koji ne bi imali sredstava da izvrše naređene popravke, moraju prodati te svoje nekretnine, ponudivši ih najprije najbližim rođacima. Ako rođaci također ne bi htjeli izvršiti popravke, onda bi se nekretnine predale bilo kojemu općinaru. Kada se ni na takav način ne bi postigla svrha, onda bi one pripale općini, te bi feudalni gospodar mogao njima »raspolagati po svojemu nahođenju«.

Nadalje je zaključeno, da se moraju popraviti i nanovo izgraditi ceste na području općine, te je izrijekom istaknuto, da se treba postupati »secondo lo statuto ovvero zakon« – u suglasnosti sa statutom ili zakonom.

Dalje se nalazi zaključak, da se oduzmu zemljišta onima, koji ih ne obrađuju, i da se dadu drugima, koji bi bili spremni da to čine. I na kraju, preporuča se županu i sucu te godine kao i svim članovima vijeća da vode brigu o granicama, naročito prema »Venecijanskoj državi« i da odmah obavijeste, ako bi se dogodio kakav slučaj njihove povrede.

Taj je dokumenat značajan iz više razloga. U prvom redu zato, što je na njemu potpisan sam rektor isusovačkog kolegija u Rijeci, a to daje autentičan karakter njegovu sadržaju naročito s obzirom na odnose između feudalnoga gospodara i članova Veprinačke općine.

[99] Usp. dalje na str. 115.

Najvažniji je onaj odlomak, koji određuje, da se pri popravku cesta valja pridržavati zakonskih odredaba. Iako je tekst baš u toj rečenici nečitljiv na dva mjesta, ipak se sačuvalo ono, što je glavno, a to je, da se u jednom dokumentu na talijanskom jeziku upotrebila *hrvatska* riječ *zakon,* da se označe propisi, koje treba primijeniti u tom slučaju. A talijanska riječ *lo statuto,* koja je pobliže označena sa zakon, uklanja svaku sumnju o tome, da feudalni gospodar ima u vidu baš Veprinački zakon.

U ovom zakonu doduše nema propisa, koji se odnose na gradnju cesta, kako bi se to očekivalo u prvi mah. Prilikom savjetovanja rektora i kapetana s općinskim vijećem na to se nije mislilo. Poziv na odredbe zakona ima taj smisao, da se zbog zaključka o popravcima grada, kuća i cesta ne bi povećale obaveze općinara u odnosu na one obaveze, koje su oni imali u prošlosti.

A u prethodnom zaključku o popravku zgrada i samoga kaštela nalazi se konkretna primjena jedne odredbe iz Veprinačkoga zakona. Taj zaključak određuje, da oni, koji nemaju sredstava, moraju prodati porušene nekretnine, uz obavezu da ih »prije ponude svojim najbližim rođacima«. Ako se uzme u obzir, da jedan član zakona glasi »Zakon naš jest, da vsako blago ležeće i ko bi se van gnalo ali neslo, da more vsaki parentin[100] koverat[101] i za njim bližnji sused«,[102] onda je očito, da se u spomenutom zaključku radi o konkretnoj primjeni prava prvokupa, predviđenom u tom članu zakona.

Ta isprava pokazuje na neke značajne činjenice u društvenim odnosima Veprinačke općine, koje im daju posebno obilježje.

U prvom redu – pa bilo to i samo formalno – kapetan u ime feudalnoga gospodara, koji je nazočan, ne izdaje naređenja, kako bi se to očekivalo, već stavlja prijedloge, o kojima općinsko vijeće raspravlja, da ih kasnije jednoglasno primi. Ne naređuje, dakle, feudalni gospodar pojedinim općinarima, da poprave svoje zgrade. To čini općina putem oglasa i ličnim saopćenjem svojim članovima. Za njih je mjerodavno naređenje općine, koja će ga u ovom konkretnom slučaju staviti do znanja pojedincima javnim oglasom i ličnim pozivom. Iz toga izlazi, da su članovi općine i u XVIII. stoljeću, kao i u XVI. bili »pravi kmeti i pokornici kaštela Veprinca«,[103] a nisu izravno bili podložnici svojega feudalnoga gospodara. Ovaj je ograničen u svojim ovlastima, on nema pravo da neposredno zapovijeda općinarima, jer je za njih vlast općina, a ne feudalac, koji mora provoditi svoje namjere preko općinskih organa, da bi ih mogao ostvariti. Takvi odnosi između gospodara, općine i njezinih članova samo potvrđuju činjenicu, da u Veprincu i u drugim općinama Kastavske gospoštije feudalni odnos ne postoji između gospo-

[100] Prema talij. riječi *il parente – rođak.*

[101] Prema talij. riječi *coprire – pokriti.* Na ovom se mjestu ta riječ upotrebljava u smislu metnuti ruku na predmet i time pokazati, da ga se hoće kupiti *(R. Strohal, Statut veprinački,* nav. dj., str. 909, bilj. 109).

[102] *Jasinski, Zakoni grada Veprinca,* nav. dj., str. 290, čl. 41; *R. Strohal,* kao gore, str. 905; *Rački, Statuta . . .,* str. 216, čl. 33; *Cora,* čl. 43 (vidi dalje str. 114).

[103] *R. Strohal, Sudovanje u Veprincu u 16. vijeku,* nav. dj., str. 1038.

dara i seljaka kao pojedinaca, već između feudalca i općine kao cjeline. Iako se u jednom zapisu od 27. studenoga 1737. za stanovnike Veprinačke općine upotrebljava naziv »podloscniki«, oni u to doba nemaju onih osobina kmetova iz ostalih zemalja austrijske krune.

Zanimljiv je nadalje pravni oblik, kojim se u zaključku označuju oni, na koje se odnose poduzete mjere. To su »possessori proprietari delli fondi« – posjednici-vlasnici nekretnina. Očito je, da ima dvije vrsti posjednika zemljišta: jedni, koji su njihovi vlasnici i drugi, koji to nisu.

Nema nikakve sumnje, da su u XVI. stoljeću veprinački općinari bili punopravni vlasnici kuća i zemljišta.[104] A u početku XVIII. stoljeća to izričito navodi sam feudalni gospodar svojim potpisom na ispravi, u kojoj se spominje, da su općinari vlasnici nekretnina na području svoje općine. Sigurno nije čest slučaj u historiji feudalnih odnosa uopće, da feudalni gospodar svojim potpisom potvrđuje, da su njegovi podložnici, a ne on sam, vlasnici nekretnina, koje uživaju, i da, dosljedno tome, oni mogu njima slobodno raspolagati. U općinskoj se knjizi, počevši od god. 1686., pa kroz čitavo XVIII. stoljeće, osim toga nalazi velik broi zabilježaka o oglašivanju prodaja nekretnina, iz kojih izlazi, da su općinari potpuno slobodno raspolagali svojim nepokretnim vlasništvom.

Ali oni nisu bili vlasnici *svih* zemljišta u općini. U istoj se ispravi određuje, da se zemljišta, na koja se ne plaćaju porezi, oduzmu »posjednicima« – *possessori* – ukoliko ih oni ne obrađuju. U ovom se slučaju radi o uživaocima općinskih zemljišta, koji su s pravnoga gledišta samo njihovi posjednici. Tako je bilo u XVI. toljeću, kada je na pr. sudac Bartol Puližanac tražio, da mu se dodijeli sjenokoša njegova pokojnoga oca Babice, »kako on na njega meste kmetnje i na blage stoji«. Vijeće mu je udovoljilo želji s motivacijom: »Kamo blago pojde, tamo i sinožet u komunščinu vsakim boljim putem i pravicu«.[105] To su, dakle, »komunske zemlje«, koje drže pojedinci i za uživanje kojih moraju platiti odštetu – *harač* – prema odluci vijeća od 4. rujna 1589.[106] Ali se te zemlje mogu prodati pojedinim općinarima, i tada postaju njihovo vlasništvo.[107]

[104] *R. Strohal, Odluke veprinačkoga suda od god. 1589–1591.*, nav. dj., str. 118, 119, 124, 126, 127, 135, 139, 148, 151, 152.

[105] Kao gore, str. 134.–135.

[106] Kao gore, str. 118. Usp. također str. 137.

[107] Kao gore, str. 127. i 135. J. Žontar (nav. dj., str. 155) veli, da »vprašanja, ali so bili (skupni gozdovi in pašniki – O. M.) prvotno polna in svobodna lastnina upravičencev v okolišu, ne nameravam načeti, ker bi ne mogel odgovoriti nanj na podlagi skromnih in poznih ohranjenih virov«. On nadalje, utvrđuje, da su šume i pašnjaci dani na upotrebu stanovnicima, »ki so bili u ogromni večini kmetje« i zaključuje: »V poznem srednjem veku pa moramo priznati, da so imele obščine Kastavščine *neke vrste užitno lastnino* na skupnih gozdovih in pašnikih.«

S jedne strane valja istaknuti, da pojam »neke vrste užitna lastnina« nije nikakav pravni institut, pa on prema tome, ne znači ništa i ne pridonosi boljem poznavanju društvenih odnosa onoga vremena. A s druge strane postaje očito, da J. Žontar ne uzima u obzir zbirke odluka veprinačkog suda od god. 1589.–1591. i od god. 1598.–1599. *(Ujesnik zemaljskog arhiva,* god. XVI. i XIX.), koje je sastavio R. Strohal i koje ovaj navodi na početku svojega rada *Veprinac u XVI. vijeku*, iako ga J. Žontar citira više puta, jer se u nekim presudama izričito ističe, da je općina punopravni vlasnik tih zemljišta.

Jednoj kasnijoj odluci općinskoga vijeća, donesenoj 16. travnja 1749. pri vizitaciji rektora G. Tedeschija uz asistenciju kastavskoga kapetana J. Vlaha, sadržaj je oglašivanje kupoprodaja. Svaki prijenos vlasništva nad nekretninama morao je satnik javno oglasiti – *kantat* ili *skantat* – pred crkvom sv. Ane tri puta u nedelju ili blagdan, kada je narod izlazio iz crkve, i to prema posljednjoj odredbi zakona: »Jošće da ne mozi ni jedno blago zginut brez kanta«.[108] Ovakav formalni uvjet za valjanost kupoprodaje nekretnina ima svoju juridičku osnovu u pravu prvokupa, koji prema Veprinačkom zakonu pripada rođacima i »bližnjim« susjedima.[109] Tek oglašivanjem najavljene kupoprodaje, koje vrši satnik kroz tri nedelje ili blagdana pred crkvom poslije svršetka mise, pruža se mogućnost, da se pozovu na pravo prvokupa oni rođaci i susjedi, koji imaju interes na nekretnini, koja je predmet kupoprodaje, i da zatraže, da se ona njima proda.

U spomenutoj se odluci utvrđuje, da na području općine dolazi do mnogih smutnja i raspra s obzirom na prodane nekretnine, jer se mnogo puta čini krivo rođacima i susjedima, kada se ne zna, jesu li nekretnine prodane u zakonskim formama ili to nisu. Stoga se naređuje, da svako oglašivanje mora satnik javiti općinskoj kancelariji, a tajnik unijeti u općinsku knjigu, kako bi se spriječile spletke na štetu onih, koji imaju pravo prvenstveno otkupiti takve nekretnine.

Valja također uzeti u obzir činjenicu, da su se oglašivanja doduše vršila, ali da o njima nije postojao neki pismeni dokaz, jer satnik nije bio obavezan da dade zabilježiti obavljeno oglašivanje. Mnogo su puta ugovorne stranke morale zavisiti o boljemu ili slabijemu satnikovu pamćenju. Tako se na pr. dogodilo god. 1739., kada su sudac Andrija Kolan ili njegovi nasljednici vjerojatno tražili od bivšega satnika Blaža Koca, da u općinskoj kancelariji potvrdi, kako je Kolan pred četrnaest godina kupio neka zemljišta.[110] Dakako da je kraj takva poslovanja trpjela pravna sigurnost i onih, koji su udovoljili svim pravnim propisima i koji su bez svoje krivnje mogli biti izloženi protupravnim činima bez mogućnosti da dokažu svoje pravo.

Svakako je značajno za pravni i društveni položaj veprinačkih općina, da feudalni gospodar sredinom XVIII. stoljeća ne nameće nikakvih ograničenja njihovu potpuno slobodnu raspolaganju nekretninama u svojem vlastitom interesu, već samo pristaje uz nastojanja općine, koja se na taj način bori protiv prodiranja tuđih elemenata na njezino područje. U tom jačanju prava prvokupa novim formalnostima također se pokazuje težnja da se izbjegne parcelaciji zemljišta, jer prednost imaju rođaci, t. j. općinari, koji su vjerojatno vlasnici zemljišnih parcela, ili bližnji susjedi, kojih nekretnine graniče s parcelom, koja je predmet kupoprodaje.

[108] *Jasinski, Zakon grada Veprinca*, nav. dj., str. 292, čl. 44; *R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., str. 905; *Rački, Statuta . . .*, str. 216, čl. 36.

[109] *Jasinski*, kao gore, str. 290, čl. 41.; *R. Strohal*, kao gore; *Rački*, kao gore; *Cora*, čl. 43 (vidi dalje str. 114).

[110] Vidi dalje str. 120.

Očit je izuzetan položaj Veprinčana, ako se ima na umu, da su u austrijskim zemljama feudalci bili apsolutni gospodari nad svojim podložnicima – kmetovima, da su oni bili vlasnici zemljišta, te da su ih davali na obradu pojedinim kmetovima, koji nisu uopće mogli raspolagati zemljišnim parcelama, što su ih obrađivali. Ako se usporedi položaj »podložnika« općine Veprinačke s onim kmetova u Kranjskoj i u drugim austrijskim zemljama Hapsburgovaca, gdje su kmetovi samo posjednici na zemljištu svojih feudalnih gospodara, bilo u obliku privremenog, bilo nasljednog zakupa[111] uz obavezu dvorske službe i tlake vide se znatne razlike. Svakako činjenica, da su jedni kmetovi u austrijskim zemljama uživali zemljišta iz titulusa nasljednoga zakupa, a drugi iz privremenoga, nije imala u Kranjskoj nikakve posljedice s obzirom na njihov društveni položaj,[112] a također ni drugdje u tim zemljama. A u Veprinačkoj su općini njezini članovi bili punopravni vlasnici nekretnina, kojima su mogli slobodno raspolagati *inter vivos* i *mortis causa*, u doba, kada se u Kranjskoj završava proces prevođenja privremenoga zakupa posjeda u nasljedni, koji ne izaziva nikakvih promjena u ekonomskom i pravnom odnosu kmetova prema njihovu gospodaru.

Da je parcelacija zemljišta u sredini XVIII. stoljeća predstavljala ozbiljan problem, pokazuje jedna naredba od 19. prosinca 1755., koju je na poticaj veprinačkoga kaptola donio rektor Baxa sam uz kastavskoga kapetana Vlaha, propustivši, da tu odluku izglasa općinsko vijeće. U ispravi se ističe, da se poslije smrti njihovih vlasnika brigače[113]

[111] *Polec, O odpravi nevoljništva na Kranjskem, ZZR*, sv. IX., god. 1932–33, str. 191.

[112] *Polec, Provedba zakupnih kmetij v kupne na Kranjskem ob koncu 18. stoletja, ZZR*, sv. XIII., god. 1936–37, str. 142.

[113] Naziv *brigača* ne nalazi se u *Rječniku Jugoslavenske akademije* niti ga navodi Mažuranić u svojim *Prinosima*. U katastarskim knjigama u Opatiji ponekada se riječ *brigača* nalazi kao narodni naziv nekih zemljišnih parcela u Perenićima, Frančićima, u Rukavcu (sela, koja su nekada pripadala Kastavskoj općini) i u Veprincu. U Kastavskoj i Veprinačkoj općini narod je brigačom nazivao ono zemljište u nekoj porodici, koje je predstavljalo jednu vrst fidekomisa zato, što je bilo opterećeno raznim podavanjima u korist crkve, kao što su zadušnice za pokojne članove te porodice, i obavezom, da se na određeni dan u godini priredi ručak ili večera u spomen svih pokojnika, na koju se poziva svećenstvo, rođake i siromašne.

Brigača je već spomenuta u jednoj odluci Veprinačkog suda od 20. veljače 1599:

»U dan više pisani pred g(ospo)d(i)na i župana i istih kunpari Gergur Cuprić, tužeć se na svoja ujca Jurja Cupra, tužeć se, da niko brigačno pravo uderži, ča njega tuka (njemu pripada – O. M.), ka se u njihoveh pravicah udrži. Juri ne tajeć, nego da je na Marka i Jurja Cupra nadleženo. Odlučiše i sentencijaše, da rečeni Juri uderži brigaču jedno leto, a redi Marka, njega brata, drugo, ako ne bi redi rečeni veršili svoje leto, da mozi Juri uderžat i veršit brigaču vsakim inim boljim putem.

Ako se ne bi mogli sami lagodit, da mozite njih dobri ljudi lagodit. (R. Strohal, Odluke veprinačkog suda iz god. 1598. i 1599., Vjesnik Zemaljskog muzeja, 1917., sv. XIX, str. 98). Prema sadržaju rektorove naredbe od 19. prosinca 1755. predstavlja realni teret na brigačama vrijednost misa, koje crkva mora služiti za pokoj duša umrlih vlasnika, tako da su živi vlasnici tih zemljišta samom tom činjenicom bili obavezni da odgovaraju za vrijednost misa.

podvrgavaju diobama tako, da se ne zna, tko mora platiti obaveze, koje ih terete – naplata misa za spas duša pokojnika. Posljedica je bila, da su prevareni oni, koji su odredili te mise, a opterećeni posjednici, koji su preuzeli ta zemljišta. Dakako da se u ispravi ne spominje, da je zapravo na šteti crkva. Ona ne može utjerati iznose, koji joj pripadaju za odslužene mise, jer novi posjednici brigača i njihovih dijelova ne će da priznaju te obaveze, pa ih treba siliti na to.

Da se izbjegne pogoršanju takvoga stanja, rektor kolegija naređuje, da se ubuduće ne smiju dijeliti na manje parcele »nekretnine, ostavljene kao legati i *vinkulirane kao brigače* . . već da moraju prelaziti od najstarijega sina k najstarijemu sinu« te unaprijed proglašuje nevaljanim svaki čin, koji bi bio protivan njegovoj naredbi.

Na taj je način feudalni gospodar nastojao boriti se protiv parcelacije zemljišta, koja je od štete za interes kaptola u Veprincu. To znači, da u drugoj polovici XVIII. stoljeća feudalni gospodar nije imao drugih mogućnosti, nego da mimo *općinskog vijeća* pokuša zakočiti raspolaganje svojim zemljištima od strane pojedinih općinara. Ono je tako uzelo maha, da je ukidalo stare ustanove kao brigaču, kojoj je korijen u društvenim odnosima prvobitne zajednice. Ta činjenica potvrđuje, da su »podložnici« općine Veprinac tada, kao i prije u XVI. stoljeću, bili vlasnici zemljišta, i da su njim i slobodno raspolagali, a to u istom razdoblju nije slučaj sa seljacima u ostalim zemljama Hapsburgovaca.

Sve tri isprave, izdane i potpisane od feudalnoga gospodara – rektora isusovačkoga kolegija, potvrđuju, da su se društveni odnosi u Veprinačkoj općini između god. 1715. i 1755. odvijali u skladu s propisima Veprinačkoga zakona i da su njegove norme odražavale onakvo stanje u društvu, kakvo je zaista postojalo.

V.

Prijepis latinicom, što ga je sastavio Cora, zajedno s ostalim općinskim odlukama iz XVIII. stoljeća, od kojih smo priopćili najvažnije, kao i zapisi o oglašivanju prodaje nekretnina pokazuju, da se pravni položaj seljaka iz Veprinačke općine u XVIII. stoljeću uopće ne može usporediti s onim tadanjih seljaka-kmetova u drugim zemljama austrijske krune. Uostalom je već Kobler istaknuo, da »položaj pojedinaca i njihovih imanja *nije bio kmetski*«,[114] samo što nije obraćena pažnja na tu njegovu točnu konstataciju.

U Veprincu su pojedini općinari u to doba živjeli po propisima svojega zakona iz početka XVI. stoljeća. Pojedinačno su oni bili ekonomski nezavisni kao seljaci na svojoj vlastitoj zemlji, koju su obrađivali, te su se bavili i stočarstvom i sječom šume na općinskom zemljištu. Oni lično imaju punu pravnu sposobnost bez ikakvih ograničenja, a pripada im

[114] *Kobler*, nav. djelo, sv. I., str. 262.

pravo sudovanja u svim građanskim sporovima, kada se radi o njihovim međusobnim sporovima, jer je »gospodinu i gostu druga pravda« -- kako određuje zakon. Isto tako je veprinački sud rješavao sve krivične slučajeve, za koje je predviđena sankcija do pedeset libara.

U isto doba kmetovi u zemljama Hapsburgovaca nisu imali tako širokih prava. Iako je bilo sela, koja su imala samoupravu u unutrašnjim poslovima i koja su bila podvrgnuta samo »običajima, privilegijama i provincijalnoj upravi«,[115] niti ona kao cjelina, niti njihovi stanovnici pojedinačno nisu bili vlasnici zemljišta, koja su obrađivali. Vlasnici su zemlje bili plemići, visoki i niži, i oni su pojedinim seljacima davali parcele u privremeni ili nasljedni zakup. Svakako je činjenica, da u austrijskim zemljama, a još manje u Ugarskoj i Hrvatskoj, gdje kmetstvo ima još teže oblike, »bez obzira na uvjete, pod kojima je seljak držao svoju zemlju, on je nije mogao prodati, dati u zalog ili dijeliti bez gospodarove dozvole«.[116] A gospodar je mogao prodati tu zemlju, kadagod je to htio.

Nasuprot tome u Veprincu od god. 1661. *de facto* i *de iure,* postoji jedno jedino ograničenje slobode raspolaganja zemljištem: općina ne može sama prodavati općinska zemljišta, već se to može dogoditi sporazumom između rektora kolegija i sudaca uz neke druge uvjete, među koje spada, na pr. zabrana prodaje strancima, koji nemaju vlasništva na području općine, ili obaveza, da kolegij dobiva od kupca 5% preko uglavljene cijene i t. d.[117]

Takve konkretne odnose treba uvrstiti u naučni sistem ekonomskih odnosa za feudalizma. Da se to postigne, valja ih posmatrati u svijetlu teoretskih postavaka, koje za klasno društvo određuju, da se ekonomski izvor eksploatacije temelji na vlasništvu proizvodnih sredstava od strane eksploatatora. Ali u Veprinačkoj općini eksploatator – feudalni gospodar – kolegij isusovaca u Rijeci u XVIII. stoljeću – nije ni formalno ni stvarno vlasnik zemljišta, koje obrađuju »podložnici« Veprinačke općine. Stoga se njegova eksploatacija ne temelji na ekonomskoj prinudi, kada je vlasništvo ili upravljanje sredstvima za proizvodnju[118] titulus da se prisvoji višak vrijednosti rada neposrednoga proizvođača-kmeta.

Nasuprot tome, desetina od prirodnih proizvoda – žita, vina i jagnjadi – ima sve osobine daća, koje u ranofeudalnom razdoblju razvitka pojedinih država seoske općine *kao cjelina* moraju plaćati svojim političkim gospodarima, a da prema njima nemaju nikakvih drugih obaveza. Taj je odnos, dakle, istovetan s onim, koji u slavenskim ranofeudalnim državama postoji između onih seoskih općina, koje se nalaze na osvojenu teritoriju, pripojenu državi, i državne uprave, oličene u vladaru

[115] *Beidtel, Geschichte der Osterreichischen Staatsverwaltung, Innsbruck* 1889, str. 4.

[116] *Murr Link, The Emancipation of the Austrian Peasant 1740–1798,* New York 1949, str. 15.

[117] *Kobler,* nav. dj., I. str. 275.

[118] Usp. Mandić, *Kaste u historiji društava,* Zagreb 1954.

i njegovoj družini. *Повесть временных лет* opisuje, kako je Olga osvojila Iskorosten, glavni grad Drevljana, i navodi, da je jedan dio ljudi bio pobijen, drugi da je Olga dala svojim družinicima, »a *прок*[119] *ux остави платити дань*«.[120] [121]

Sličan je odnos postojao i u dukljanskoj državi. Prema podacima iz *Ljetopisa popa Dukljanina* upravna je organizacija države imala glavnu zadaću ubirati danak. Iako u samoj upravi postoji paralelizam između nove, državne vlasti i stare, rodovske,[122] prvoj je cilj ubirati danak i organizirati državu tako, da se može ostvariti ta vrst eksploatacije. Ljetopis navodi, da kralj »svakom pak banu, t. j. vojvodi, dade vlast da drži sedam podređenih satnika, koji će pravo i pravedno suditi narodu i ubirati danak, te ga uručivati banovima. Banovi zatim da polovinu daju kralju, a polovinu zadrže sebi.«[123] Osim banske uprave postoji još i druga: »Komesima pak, t. j. županima naredi, da imaju pod sobom jednog satnika, koji će s njima na isti način pravedno suditi narodu; a dvije trećine danka da komesi, t. j. župani, predaju kralju, jednu pak trećinu da zadrže za svoje potrebe«.[124]

I banska uprava u Duklji, i županska ubirala je danak, od kojega su banovi slali kralju polovicu, a župani dvije trećine, zadržavajući ostatak za sebe. Eksploatacija feudalne državne uprave imala je političku podlogu, koja se sastojala u tome, da se obaveza danka temeljila na činjenici, da je »narod« bio podvrgnut političkoj vlasti. Takav je uostalom bio nekada slučaj i u rimskoj državi, u kojoj se eksploatacija stanovništva u provincijama od strane rimske uprave sastojala u ubiranju poreza i danka samo zato, što ga je pokorila u ratu.

U ranofeudalnim je državama sâmo pokoreno stanovništvo upravljalo, raspolagalo i koristilo se proizvodnim sredstvima, uz obavezu, da političkoj vlasti daje propisana podavanja u obliku danka – *tributum*. Ovaj se redovito sastojao od određene količine prirodnih proizvoda, koju je stanovništvo moralo davati svake godine. S vremenom taj danak postaje simboličan, što se događa, kada god. 1018. Rab, Krk, Osor i Beli priznaju političku vlast Venecije, te se obavezuju, da će svake godine davati određenu količinu proizvoda – Rab sirovu svilu, Krk lisičje kože, a Osor i Beli kunovinu.[125]

Veprinačka je općina kao dio Kastavske gospoštije kroz čitavo vrijeme svojega postojanja zadržala te osobine političke, a ne ekonomske zavisnosti od feudalnoga gospodara. Nisu njezini općinari lično zavisni od isusovačkoga kolegija u Rijeci, nego ona sama – kao jedna ekonom-

[119] Ostatak.
[120] Danak.
[121] *Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку*, 1910, str. 58. cit. prema *Mavrodin, Образование древне русского государства*, Leningrad 1945, str. 155.
[122] Usp. *Mandić, Bratstvo u društvenom uređenju ranofeudalne Hrvatske. Historijski Zbornik (HZ)*, 1952, god. V., br. 3–4.
[123] *Ljetopis popa Dukljanina*, priredio *V. Mošin*, preveli *S. Mencinger* i *Vj. Štefanić*, Zagreb 1950, str. 55.
[124] Kao gore.
[125] *Rački, Documenta*, Zagreb 1877, str. 32, 33, 34 i 35.

sko-politička cjelina, prema kojoj se njezini članovi odnose kao »podložnici«. Ostaci njezine političke nezavisnosti pokazuju se u upravi i u sudstvu. Te su funkcije dovedene u sklad s interesima feudalnoga gospodara, koji ima nadzor nad upravom i koji zadržava za svoj sud teže zločine.

Ali je zato stanovništvo takvoga područja moglo slobodno živjeti po svojim običajima, ne nalazeći se ni u kakvoj ekonomskoj zavisnosti od političke vlasti, koja ju je nekada pokorila, jer je raspolagalo svojim vlastitim proizvodnim sredstvima.[126]

Ondje, gdje se odvijao proces klasnoga raslojavanja unutar takvih područja, pripadnici imućnih slojeva akumulacijom materijalnih dobara stvarali bi podlogu za ekonomsku eksploataciju siromašnijega dijela stanovništva. Ali takva procesa nije bilo u Veprinačkoj općini, kao ni u drugim općinama Kastavske gospoštije, jer je poznato, da u ovom dijelu Istre nije bilo domaćega plemstva, i da su se društveni odnosi ondje vrlo sporo razvijali. Stoga nije bilo temelja za ekonomsku prinudu, koja se sastoji u vlasništvu ili upravljanju sredstvima za proizvodnju, na kojima rade oni, koji nemaju takvih prava i moći. Ostala je, dakle, samo politička prinuda, koja se temelji na činjenici, da su ti krajevi bili nekada pokoreni oružjem i da im je osvajač nametnuo danak. Nije poznato, tko je to konkretno bio, koji je seoske općine Kastva, Veprinca i Mošćenica lišio njihove nezavisnosti, podvrgnuvši ih svojoj vlasti i obavezavši ih da plate danak. Isto tako nije poznato, da li je taj danak odmah ispočetka iznosio desetinu žita, vina i jagnjadi, ili se ta obaveza konačno formirala kasnije, prilikom stabiliziranja feudalnih odnosa.

Protiv takva mišljenja stoji hipoteza J. Žontara o udruživanju stanovništva Kastavske gospoštije u općine.[127] Ta hipoteza smatra, da su zajedničke šume i pašnjaci pospješili udruživanje »kmetova« a »volja za ohranitev koristne in potrebne skupne povesti je mogla utrditi vezi med upravičenci«[128] Osim toga su »nastale obščine dolžne zbrati davščino med prebivalci svojega okoliša vsako leto v razmerju njihove imovine«.[129] Postanak općinskog uređenja u Kastavštini valja posmatrati »s splošnega vidika komunalnega gibanja, ki je počelo prodirati v 12. stoletju iz primorskih mest Istre in Dalmacije«, u kojima su se formirale »avtonomne mestne obščine, ki so nastale v primorju zaradi ugodnejših gospodarskih prilik v teku 11. in 12. stoletja«.[130]

Ta hipoteza nema potvrde u činjenicama. Ako bi bila istina, da su općine u Kastavštini nastale pod utjecajem »komunalnoga gibanja« u »primorskim mjestima« Istre i Dalmacije, onda treba odgovoriti na

[126] Usp. *Mandić, Slobodni seljaci Kastavske gospoštije. Riječka revija,* 1953, br. 1–2.
[127] Nav. dj., str. 154.–161.
[128] Kao gore, str. 155.
[129] Kao gore.
[130] Kao gore, str. 157. (kurziv O. M.).

pitanje, koja su to konkretno bila mjesta. J. Žontar veli: »Gibanje po osamosvojitvi je moglo prodreti v kvarnersko ozemlje iz primorskih mest zahodne Istre, pa tudi od vzhoda, kjer najdemo v 13. stoletju v Vinodolu 9 podeželskih občin in na otoku Krku 4«.[131]

Takva argumentacija nipošto nije dovoljna, da bi se moglo odgovoriti na postavljeno pitanje. Prije svega J. Žontar protivurječi sam sebi. Ako bi bila istina, da je taj pokret za osamostaljenjem prodro u Kastavštinu sa zapada, »iz primorskih mest zahodne Istre«, onda nipošto nije jasno, kako se to dogodilo. Na temelju podataka iz Istarskog razvoda, »čigar sestavni deli so nastali med 1375. in 1500.«, sam J. Žontar tvrdi, da gibanje za osamostaljenjem »ni moglo doseči polnega uspeha« u unutrašnjosti poluotoka i da se ono »ustavilo ob robu Čičarije« i da »ni seglo na Kras v ožjem smislu«.[132] Budući da Kras i Čičarija odvajaju općine Kastavske gospoštije od srednje i zapadne Istre, navodni pokret za osamostaljenjem nije mogao doći sa Zapada. S obzirom na to je Kobler točniji, jer ističe, da u te seoske općine nije prodro pokret istarskih gradova.[133]

Na Istoku bi se izvori toga pokreta prema J. Žontaru nalazili u devet vinodolskih i četiri krčke općine. Mislim, da se mogu mirne duše ostaviti po strani Krk i njegove općine, jer bi bilo potrebno dokazati, da su postojale veze između Krka i Kastavske gospoštije, ma da se stanovnici ove ne bave pomorstvom. Budući da je još pitanje, da li su postojale prisne veze između Krka i Vinodola,[134] koji leže mnogo bliže negoli Krk i Istra, malo je vjerojatan utjecaj krčkih općina na one u Kastavskoj gospoštiji.

Općine su u Vinodolu bile teritorijalne, seoske općine,[135] prije dolaska krčkih knezova, i to su ostale i pod njihovom vlašću. Dosada nitko nije opovrgnuo tu koncepciju,[136] stoga ostaje na snazi mišljenje, da su općine vinodolske bile seoske baš kao i one u Kastavskoj gospoštiji. Valja također uzeti u obzir ovu činjenicu: »Vinodol uopće nema neki primorski pojas zgodan za različite vrsti ribolova i pomorstva i t. d. Tome nasuprot, Vinodol je niskom gorskom kosom odijeljen od mora, a Vinodolci nisu u XIII. v. bili ni primorci, ni ribari, kao što to oni nisu ni danas u XX. v.«.[137] Prema tome, vinodolske se općine *ne* mogu ubrojiti među »primorske«, a ni među gradske, iz kojih se širio pokret za osamostaljenjem.

[131] Kao gore, str. 160. (kurziv O. M.).
[132] Kao gore, str. 159.
[133] *Kobler*, nav. dj., I., str. 262.
[134] *Mandić, O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u Srednjem vijeku, HZ* 1952, god. V., sv. 1–2, str. 133.
[135] *M. Kostrenčić, Vinodolski zakon, Rad JAZU* 227, god. 1923; *Vinodolski zakon, HZ* 1949; *O radnji prof. dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1953.
[136] S obzirom na pokušaj M. Barade, da prikaže općine u Vinodolu kao gradske (*Hrvatski vlasteoski feudalizam*, Zagreb 1952) usp. *Kostrenčić, O radnji prof. dr. Mihe Barade Hrvatski vlasteoski feudalizam* i *Mandić, O nekim pitanjima društvenog uređenja Hrvatske u Srednjem vijeku, HZ* 1952, br. 1–2.
[137] *Kostrenčić, O radnji prof. dr. Mihe Barade...*, str. 29.

U XII. i XIII. stoljeću nije moglo biti utjecaja nekih drugih »komunalnih gibanja«. Van svake je sumnje, da je municipalno uređenje Rijeke utjecalo na općinu Kastav, jer je u gospoštiji ova općina jedina, koja nema župana i kojom upravljaju suci: zadnji put se kastavski župani izričito spominju god. 1447., dok se prilikom uređivanja granica između Rijeke i Kastva god. 1554. u ispravi ne navodi župan, već samo suci.[138] Dakle, u tom su razdoblju između god. 1447. i 1554. Kastavci reorganizirali svoju upravu, ukinuvši župansku službu. I to je, koliko se može utvrditi, čitav utjecaj Rijeke na općine Kastavske gospoštije, i to u XV. i XVI. stoljeću, kad su one već odavna postojale. Nema podataka, da bi Rijeka bila u XII. i XIII. stoljeću centar, iz kojega bi se širilo »komunalno gibanje«.

Kao takav centar ne dolazi u obzir Lovran, jer je još u XV. stoljeću seoska općina, koja je dio Pazinske grofovije: prema njezinu urbaru, revidiranu god. 1498, njezino je stanovništvo svake godine moralo davati feudalnom gospodaru zob i kestene.[139]

Prema tome J. Žontar duguje odgovor na pitanje, otkuda potječe navodno »komunalno gibanje«, pod utjecajem kojega su se formirale općine Kastavske gospoštije. Zatim, bilo bi potrebno objasniti kako je moguće, da bi feudalni gospodari tim općinama dobrovoljno prepuštali u vlasništvo svoje vlastite šume i pašnjake, tako da su one mogle njima slobodno raspolagati, čak i predavati u vlasništvo svojim članovima, koji bi prema toj tezi morali biti podložni kmetovi. A svim se ovim poteškoćama moglo izbjeći, da je obraćena pažnja na riječi Račkoga, kada je opisivao unutrašnje uređenje Hrvatske u XII. stoljeću: »Najčvršćim vezom svih žitelja ove zajednice bijaše *zajednička imovina njihova;* to bijaše *»obćina«* naprotiv baštini, djedini ili imovini pojedinaca«.[140]

Dakle, stoji činjenica, da je uglavnom isti oblik eksploatacije vladao u veprinačkoj općini kao i u drugim općinama Kastavske gospoštije, bez obzira na to, da li su njezini gospodari u XI. stoljeću bili pulski biskupi, u XII., XIII. i XIV. baruni devinski, u XV. najprije grofovi od Wallseea, a kasnije Hapsburgovci lično, a zatim oni plemići, kojima su oni davali gospoštiju u XV., XVI. i XVII. stoljeću, prije nego što će u XVII. i XVIII. stoljeću ona postati feud isusovačkih kolegija u Judenburgu i u Rijeci.

Skrenuli bi s predmeta ovoga rada, kada bi isticali faktore, koji su uvjetovali tu tendenciju prema statičnosti, koja karakterizira društvene odnose u Kastavskoj gospoštiji i koju ilustriraju isprave Veprinačke općine iz XVIII. stoljeća. Ta je činjenica važna zato, što pokazuje, da izučavanju društvenih odnosa u feudalizmu ne treba pristupati s gotovim šablonama, naročito ne s onom klasičnom shemom – feudalni vele-

[138] *Kobler,* nav. dj., sv. I., str. 265.
[139] Kao gore, sv. I., str. 288.
[140] *Nutarnje stanje Hrvatske prije XII. stoljeća. Rad JAZU* 99, str. 113. (kurziv O. M.).

posjednik i kmet, koji je *glaebae adscriptus*. Od slučaja do slučaja, na temelju historijskih podataka, valja proučavati konkretne podatke, da se ustanovi, koji su stvarni odnosi vladali na istraživanom području i u koje su doba oni važili. Samo na temelju takvih podataka mogu se stvarati zaključci o bistvu, formi i razvitku feudalnih odnosa na onom konkretnom teritoriju, koji se istražuje.

Takav posao ne trpi nikakvih unaprijed stvorenih mišljenja. Inače je potrebno stvarati hipoteze kao što je ona J. Žontara o povezivanju stanovništva Kastavske gospoštije u općine, hipoteze, koje ne vode računa o konkretnim podacima, kakve priopćuju izvori. Općenito govoreći, pri analizi feudalnih odnosa, ne uzima se dovoljno u obzir rasparčanost feudalnih teritorija, a što je još važnije – posljedice te rasparčanosti. Budući da se pravni i ostali društveni odnosi razvijaju posebno jedni od drugih, jer je u mnogo slučajeva feudalna država samo apstraktni pojam, dok su pojedini feudalci, veći i manji, bili zakonodavci i suci na svojim feudima. Odavde potječu razlike u formama podložništva, koje valja istraživati od slučaja do slučaja, da se pomoću konkretnih podataka najprije odredi njihova suština na teritoriju, koji se istražuje, prije nego što će ih se uvrstiti u sociološke sisteme.

Takva metoda, primijenjena na društvene odnose u Veprincu od XVI. do XVIII. stoljeća pokazuje, dakle, da u tom razdoblju nije bilo stvarnih promjena u podložničkim odnosima između veprinačkih općinara i feudalnih gospodara općine i da su oni bili takvi, da isključuju mogućnost, da bi u tom razdoblju, kao i prije njega, veprinački »podložniki« bili kmetovi, *glaebae adscripti*.

PRILOG I.

Zakon Veprinaczki[141]
Milezin[142] *let Gospodgnih 1500*[143]

Toga letta se nahasse[144] Muxi na Veprince, ki pamechiahu let 100. To be supan Matej Ziohigl, supan Bernko od let 93,[145] supan orban Bratkovich, ki pametil let 74,[146] supan Fabich, ki pameti let 80. I tu besse vechie starejeh muxi, ki su zapametili pervu Gospodu, ki su bili knezi od Favaglsi,[147] i pod tu Gospodu behu nassi zakoni potvergieni, i za vsakemi zakoni, ke mux do muxa pamechiasse. Sada mi stari muxi visse pissani progledasmo u pismi te nassi zakoni, od keh[148] smo puschieni[149] od te perve Gospodi pod Gospodu Austrie, od teh su postali Kragli, i Cessari; i u to vrime prepisasmo te zakoni,

[141] Donosim prijepis u originalnoj transkripciji njegova autora, tajnika veprinačke općine Core. U bilješkama ističem samo glavnija odstupanja Corina prijepisa od onoga glagoljicom iz XVI. stoljeća, redovito prema Strohalovu čitanju, i tumačim manje poznate riječi. Radi orijentacije pri uspoređivanju pojedinih propisa iz glagoljskoga prijepisa i iz teksta latinicom označujem ih u originalu, koji uglavnom donosim prema numeraciji Jasinskoga *(Zakoni grada Veprinca, ZZR,* sv. V. god. 1925–26). Propise iz Corina teksta označujem rednim brojem, koji imaju u njemu.

[142] *Milezin* znači »broj godišta od Isusova rođenja« *(Mažuranić, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik,* Zagreb 1908–1922, str. 653).

[143] Po svemu se čini, da ni Cora nije mogao pročitati godinu na glagoljskom tekstu, pa je mjesto 1507, napisao 1500.

[144] Prema Strohalovu čitanju: *nahajali se.*

[145] U glagoljskom prijepisu stoji »90«. Poslije te brojke odmah dolazi redni broj 3, koji označuje idućega župana Bratkovića. Sam je Cora vjerojatno pogriješio, jer je zbrojio godine, kojih se sjeća župan Brnko, s rednim brojem župana Bratkovića.

[146] Kao gore, samo s tom razlikom, što su te brojke »70« i 4, a odnose se na župane Bratkovića i Fabića.

[147] U prijepisu glagoljicom – od Favalić *(R. Strohal Statut veprinački* nav. dj., str. 903.) – Cora očito nastoji s jedne strane da bolje izrazi ime nekadanjih gospodara Rijeke i Kastavske gospoštije *von Wallsee,* a s druge, da se ne udalji previše od originala.

[148] Očita pogreška, jer Rački i Strohal čitaju: »v keh«.

[149] Rački i Strohal imaju *pućeni – upućeni,* a Volčić *pušćeni.* Ovo je dalja potvrda za mišljenje, da je Volčić radio svoj prijepis, služeći se također Corinom transkripcijom.

i nassim mlagim sinom povedasmo za nassega xivota. I na te zakone nixe pissane da nam Gospodin Cessar list, kad nas prie u svogie ruke od Favaglsi. To su ti zakoni.

P.vi zakon.[150] Kada pride Gospodin Capitan k nam na uroçna vichia[151] tako mu gre samo tretu[152] 3 giedi od supana,[153] a trikrat su uroçna vichia u letto.

2. Zakon gie:[154] ako bi se ka tatbina zgodila,[155] ter bismo poslali po Capitana, tako mu spendia[156] gre od onoga, ki se krivacz najde, ako krivacz se ne najde, tako mu spendia gre od Comuna.

3. Zakon gie, da koliko krat bi prissal Capitan po svogih fattih,[157] tako mu nismo duxni niedne spendie.

4. Zakon gie, da Capitanu[158] nismo duxni dat[159] nassih kogni na niedan put.[160]

5. Zakon gie, pako[161] ako bismo po Capitana poslali o samgne svetoga Petra na Ucke, tako mu gre spendia samo tretu od Comuna.

[150] U Corinu su prijepisu pojedini članovi označeni brojevima: on ima 43 člana, dok su isti propisi kod Jasinskoga *(Zakoni grada Veprinca,* nav. dj.,) podijeljeni na 41. Podjela čitava Veprinačkoga zakona na 36 članova. kako ju je izvršio Rački, proizvod je povezivanja više pravnih propisa u članove. Takvo povezivanje nema uvijek logičku podlogu, kao kad se na pr. zajedno povezuju u isti član propisi o kažnjavanju paše na sjenokošama i na onim područjima, gdje je to općina zabranila. Osim toga je Rački pogriješio, jer je za dva člana upotrebio isti broj 21, tako da ih ima prema njegovu rasporedu zapravo 37.

[151] Zakazana sudbena vijeća.

[152] U ovom se prijepisu riječ »samo« složena s brojnikom piše odvojeno: *samo tretu* (čl. 1, 5 i 11), *samo šestu* (čl. 13 i 14) onako, kako stoji u verziji Račkoga *(Statuta* ..., str. 212 i 213, čl. 1, 4, 8, 9 i 10), iako Strohal *(Statut veprinački,* str. 907 bilj. 30) i Jasinski (Zakoni grada Veprinca, nav. dj., str. 276 bilj. 43) smatraju pogrešnim taj način pisanja.

[153] Ta obaveza znači, da u ovom slučaju župan mora skrbiti za to, da tri osobe (kapetan, tajnik kapetanije i kočijaš) dobiju tri obroka.

[154] Od čl. 2. i do zaključno čl. 26. u Corinu prijepisu pojedini članovi počinju uvodnom formulom »2. zakon je ...«, »3. zakon je ...« i t. d. U glagoljskom tekstu početak stavaka 2, 3 i 5 glasi »Pak je zakon ...«, a stavka 4 »pak«, dok početak stavaka VI–IX nije čitljiv, pa ga Strohal rekonstruira po Volčićevu prijepisu, koji je tu formulu vjerojatno preuzeo iz Corina teksta, »Zakon je ...«, dok Rački navodi »Pak je zakon ...« povodeći se za uvodom u čl. 2, 3 i 5 glagoljskog teksta. Za razliku od Corina teksta čl. 10 do zaključno 25 u prijepisu glagoljicom uopće nemaju uvodne formule, nego izravno počinju hipotezom, izuzevši stavak XIII, koji počinje riječima: »Jošće je zakon ...« U Corinoj verziji uvodi čl. 27 do zaključno 41 podudaraju se s odnosnim stavcima prijepisa glagoljicom uz neznatne razlike, izuzevši čl. 38, koji nema uvoda »Zakon je naš ...« što ga ima čl. 36 prema Jasinskomu. U uvodu pretposljednjega, 42. člana u Corinu prijepisu ispuštena je riječ »naš«, a u posljednjem, 43. nema početka »Zakon naš jest«, kako stoji kod Strohala i Račkoga.

[155] U Volčićevu prijepisu: *zgajala.*

[156] Prema talij. riječi *spendere – trošiti.*

[157] Prema talij. riječi *il fatto – činjenica,* ovdje u smislu *posao.*

[158] Cora dijeli čl. 3 glagoljskoga teksta (numeracija Jasinski i Rački) na dva – čl. 3 i 4.

[159] U prijepisu glagoljicom: *dajat.*

[160] Vidi sprijeda str. 89.

[161] U prijepisu glagoljicom: *pak.*

6. Zakon gie od ossudi, cia koli nixe libar 8,[162] to ne gre nistar Gospodi, a cia gie ossuda nixe libar 50, to gre giedan del Gospodi, a drugi Supanu, treti onomu, ki bi kusal.[163]

7. Zakon gie ossud od libar 50, i visse 50 libar, ta gre vas Gospode.[164]

8. Zakon gie ki bi[165] kuchiu[166] v Grade, ili vane[167] razbil, ili[168] ulnik,[169] ta zapada penu[170] 5 marak, i cia pravda najde.

9. Zakon gie, ki bi kral v Cozare[171] ograjenoj zapada 5. marak.

10. Zakon gie, ki bi kral[172] Cosare neograjenoj zapada marku 1.

11. Zakon gie, ki bi[172] Cuntrade v nochi kral plachia samo tretu,[173] i marke 2.

12. Zakon gie, ki bi sam svogih rukal kral zapada marak 10.[174]

13. Zakon gie, ki bi kolle ko blago vadne (I) ukral plachia samo sesto,[175] a od toga gre 2 della onomu, komu gie scoda uçigniena, ostalo meju sih staregih.[176]

14. Zakon gie, ki bi ukral kokos vadne (!) plachia 5 marak, a kokos samo sestu, a vnochi dupliczu.[177]

[162] Jedna je marka prema prvom kapitulu Kastavskog zakona sadržavala osam libara. Svaka se libra sastojala od dvadeset solda po dvanaest dinara *(Mažuranić, Pinosi . . .*, str. 590).

[163] Prema talij. riječi *accusare – tužiti.*

[164] Cora dijeli čl. 5. glagolskoga teksta (numeracija Jasinski i Rački) na dva – čl. 6 i 7.

[165] Početak čl. 8, 9, 10 i 11 nije čitljiv u verziji glagoljicom, te su ga svi kasniji istraživači upotpunjavali prema prijepisu Volčića koji se očevidno služio Corinim tekstom.

[166] U prijepisu glagoljicom stoji *hišu*, Volčić na tom mjestu ima *kuću*, slijedeći Corin tekst, a Rački prihvaća njegovu verziju.

[167] U prijepisu glagoljicom: *vane grada.*

[168] Strohal smatra, da je na ovom oštećenom mjestu originala stajao arhaički oblik *ali*, koji se već nalazi u istom stavku, mjesto *ili*, kako navode Volčić i Rački. Pri tome on nije opazio, da se i u glagoljskom tekstu zakona na tri mjesta nalazi *ili* (čl. 19, 20, 25) pored *ali* (čl. 6, 16, 35, 39, 41, 43).

[169] Pčelinjak.

[170] Prema talij. riječi *la pena – kazna.*

[171] Pašnjak, gdje se koze pasu *(R Strohal, Statut veprinački*, nav. djelo, str. 908 bilj. 44.).

[172] Ispuštena je riječ *v.*

[173] R. Strohal *(Statut veprinački*, nav. djelo, str. 904 i 908 bilj. 46) misli, da se Volčićevom verzijom »plaća samu tretu i«, koju uglavnom prihvaća i Rački »ne može ispuniti manjak u rukopisu, jer se tome protive preostali znaci i riječi u rukopisu«. Vidi se, da je Volčić radio prema Corinu prijepisu. Nesumnjiva je činjenica, da se za krađu po noći u XVIII. stoljeću primjenjivala kazna samotrete, t. j. trostruke vrijednosti ukradene stvari. Osim toga bi sama kazna od 2 marke bila malena, kada krivac za krađu kokoši, izvršenu po danu, mora platiti 5 maraka, a po noći dvostruko.

[174] U prijepisu glagoljicom zadnje dvije riječi nije moguće pročitati. R. Strohal (kao gore, str. 908, bilj. 47) prihvaća Volčićevu transkripciju, koja je učinjena prema Corinu tekstu.

[175] Šesterostruko.

[176] U prijepisu su ispuštene riječi: »a v noći duplicu (t. j. dvostruko – O. M.) i plaća penu, kako se više udrži«. To se dogodilo Corinom omaškom, jer se u tekstu toga člana nalaze riječi »va dne«, koje pokazuju, da mora postojati još stroži odštetni propis za noćnu krađu, baš kao što je to predviđeno za krađu kokoši u idućem čl. 14.

[177] Dvostruko.

15. Zakon gie, od udorza, ki bi ubil do smerti zapada glavu.
16. Zakon gie, ki bi svetnika udril, ali na gnega possegal, il opsova zapada libar 50.
17. Zakon gie, ki bi Castil razbil[178] zapada libar 50 i ça pravda najde.
18. Zakon gie, ki bi do kervi udril zapada marku jednu.
19. Zakon gie, ki bi na koga nox vinel[179] zapada marku jednu, a kadaga (!)[180] opet shrani zapada[181] marku jednu.
20. Zakon gie, ki bi dlanu udril plachia marak 5.
21. Zakon gie, ki bi pestu ili kamikom udril plachia marku 1.
22. Zakon gie, ki bi koli ke versti çlovika sramotil ili psoval plachia libar 25.
23. Zakon gie, ki bi koga v' uzrok[182] uloxil, gnemu gre treti del zaroka ako bi ne mogla zaroka dopernest, tako sam v' gnem ostagie.
24. Zakon gie, ki bi na pravdu sugienu znova stupil, i drugu pital,[183] placia starejem marku 1.
25. Zakon gie, ki bi xeni, ili udovice pecçu[184] zvergal[185] z' glave zapada 50. libar.
26. Zakon gie, ki bi skroz lozu hodil zapada libar 50.
27. Ki bi se v gnioj nassal passuch, ili derva zimgliuch[186] soldini petdesset magne dva.
28. Ki bi zvani loze do pressiki[187] sikal sirovo plachia soldini 16.
29. Ki bi Pressikah sirovo sikal plachia libre 2.
30. Ki bi v' gliudskom[188] gagiu sikal plachia marku jednu.
31. Ki bi passal[189] sinoxetah[190] nekossenih plachia marku giednu, i Scodu Gospodaru.

[178] *Castil – kaštil.* Volčić čita »cesti razbil« kao i Rački, dok R. Strohal *(Statut veprinački,* nav. djelo, str. 908, bilj. 50), a prema njemu i Jasinski *(Zakoni grada Veprinca,* nav. dj., str. 281, bilj. 91) smatraju, da mora biti »cesti razbijal«.

[179] Izvadio.

[180] U glagoljskom prijepisu nema riječi *ga.*

[181] U glagoljskom prijepisu stoji *plaću.*

[182] *Lapsus calami* mjesto »zarok«. *Zarok* je globa, koja je u Kastvu iznosila 4 libre i 16 soldina (kap. 51 Kastavskog zakona). Ovdje se upotrebljava u širem smislu globa uopće, jer taj član određuje nagradu privatnom tužiocu za prijavu, ali također i kaznu za njega, ako se ispostavi, da je prijavio nedužna. U tom slučaju mora platiti onu istu novčanu kaznu, kojom bi bio kažnjen optuženi, kad bi mu krivnja bila dokazana.

[183] U glagoljskom prijepisu: »želee druge pitat«. Na ovom mjestu Volčićev prijepis glasi: »Ki bi na pravdu sujenu z nova stupil *i drugu pital . . .*« (kurziv O. M.). Budući da riječi »i drugu pital« nema u prijepisu glagoljicom, mogao ih je Volčić preuzeti samo iz Corina teksta.

[184] Rubac, koji žene nose na glavi.

[185] U glagoljskom prijepisu *vrgal,* a kod Volčića stoji *zvrgal* kao i u Corinu tekstu.

[186] Ispuštena je riječ *plaća.*

[187] Međa u šumi, put.

[188] Ovu je prazninu u originalu Volčić ispunio prema Corinu prijepisu, te je tom prilikom također pogrešno prepisao iduću riječ »gaju« umjesto »gaje«, kako stoji u glagoljskom tekstu.

[189] Ispuštena je riječ *v.*

[190] Sjenokoša.

32. Ki bi se nassal passuch[191] prepovidi plachia soldini 50 magne 2.

33. Ki bi tuxil na drugoga kada su vichia uroçna nepovedavsimu (!), nemore (!) mu pravde dobit[192] ki su kmetti,[193] a[194] gostu gie druga pravda.

34. Zakon gie mej nami i za gospodskoga sreloga[195] da ga mi zberemo,[196] a gospoda ga potverde, i ta ima gledat kraglieva prihodischia. Joschie ako bi ga gospoda sbralli imaju ga nam pokazat, ako bude za nas ima prissech na zakon, i more sedet s nami[197] v pravde.

35. Zakon nass gie da imamo gospodi dat dessetinu xita, vina, giagnacz, od toga gre popom ceterti del; a gospodsko xito, i vino ima se v' grade prodat, kako se z valputom[198] comodagiu,[199] a jagnci ima valput o Giurgievi za stat,[200] i ki ochie svoje odkupit, tako gie zakon po dvanajst soldini.

36. Zakon nass gie da na dan trih kragli ima mali Comun s' Plovanom[201] supana, sudcza, satnika izbrat, i seh[202] trih tih muxi ima Plovan rotit[203] za pravdu.

37. Kada[204] manka[205] svetnik imaju ga sami starij najt u malom Comuni, ki bi ne tel bit svetnik, ali ki bi koli velik,[206] ima platit marku jednu mej starie, i ako bi potriba,[207] mogu ga drugoç postavit.

[191] Ispuštena je riječ *v.*

[192] Na ovom mjestu nema riječi *to je* kao u prijepisu glagoljicom.

[193] U Veprinačkom, kao ni u Kastavskom, ni u Mošćeničkom zakonu riječ *kmet* nema smisao podložnika, koji sjedi na tuđem, gospodskom zemljištu i koji je zbog te činjenice obavezan davati dio roda uz ostala podavanja. U Kastavskoj su gospoštiji »kmetovi« vlasnici zemljišta, koje obrađuju. Stoga riječ kmet u tim zakonima ima značenje općinar, podložnik općine.

[194] Isto su tako ispuštene riječi *gnu i* (t. j. gospodinu – misli se na feudalnoga gospodara – O. M.).

[195] Žreli je službenik, koji vodi nadzor nad kraljevim dohocima. Mažuranić smatra, da je žreli istovetan s valputom (nav. dj., str. 1539 i 1720). To je također stajalište J. Žontara (nav. dj. str. 163). Takvo se mišljenje protivi izvorima. Da je valput isto što i kapetan, postaje očito, kada se usporedi hrvatska verzija kapitula 1 u Kastavskom zakonu s njegovim talijanskim prijevodom. Hrvatske riječi »tomu valputu« prevedene su »al sudetto S. Capitanio« *(Rački, Statuta . . .*, str. 181). Budući da je talijanski prijevod bio uspoređen »s maticom u Gradcu 24. srpnja 1706. god.« (Rački, nav. dj., *Statuta . . .*, str. LXXIV–LXXV), t. j. kada su vršili svoju službu svi navedeni funkcioneri, očito je, da oni ne bi dopustili tako grubu pogrešku, da se »valput« označi kao kapetan, zastupnik feudalnoga gospodara, kada bi on zaista bio žreli.

[196] U Corinu prijepisu nema riječi *meji sobu* – među sobom, kao u glagoljskom tekstu.

[197] U prijepisu glagoljicom: *meji nami.*

[198] Od staro-njemačke riječi *walpoto* = *vlasteoski punomoćnik.* U Kastavskom i Veprinačkom zakonu one označuju kapetana Kastavske gospoštije.

[199] Od talij. riječi *l'accomodamento* – *nagodba.* U prijepisu glagoljicom stoji »kako naprave susedi z valputom«.

[200] U prijepisu glagoljicom: *sačtat – prebrojiti.*

[201] Župnik.

[202] U prijepisu glagoljicom stoji *teh* i zato nema riječi *tih.*

[203] Zakleti.

[204] Ispuštena je riječ *a.*

[205] Prema talij. riječi *mancare – nemati, nedostajati.*

[206] U prijepisu glagoljicom stoji *veljak,* a znači »onoga općinara, kojega općina kao uglednijega člana općine odredi, da ima preuzeti kakovu službu« (Mažuranić, nav. djelo, str. 1558).

[207] Ispuštena je riječ *daj.*

38. Kada pride jedan z' druge cuntrade[208] z' ovczami more se snami (!) cordat[209] na dinare, ta more past kuda i domachi kmeti, i ni duxan dessetine ovde, ako gie doma dal, duxan gie giedan sir Popom, drugi supanu; Arbadiacz[210] ima past kadi mu se pokaza, a popom sir ima dat radi nemochi, ako bi mu potriba popa.
39. Kada pride hlapacz o mladi leti z' ovczami gospodaru, a nisu se ovde merkale,[211] ili ako bi o Mihoglie prissal, a ni ovdi Leto passal ni duxan dessetini.[212]
40. Ako ki ochie na koga tuxit[213] kada su vichie uroçna,[214] ima se pervo pozvat,[215] da pride[216] dan, ki gie pozvan, ako ne pride ...[217]

[208] Od talij. riječi *la contrada – kraj, predio.*

[209] U prijepisu glagoljicom »tar je se korda s nami«. *Cordat se* dolazi od talij. riječi *accordarsi – dogovoriti se.*

[210] Od talij. riječi *l'erbatica – travarina*, daća za pašu. Budući da isti član spominje kao posebne kategorije pastire iz drugih općina gospoštije i vjerojatno iz Lovrana (»jedan z druge kuntrade«) i »domaće kmete«, onda arbadijci nisu istovetni ni s jednima, ni s drugima. Veoma je vjerojatno Kadlecovo tumačenje kada smatra, da se tim nazivom označuju »valaški pastiri«, koji su se održali na Učki, t. zv. Ćiribirci (nav. djelo, str. 28).

[211] Od talij. riječi *marcare – obilježiti.* R. Strohal čita: »a ni se ovde mrkal«, kao da se propis odnosi na momka, pa zato mora tu riječ slobodno prevoditi sa »javio, upisao« *(Statut veprinački*, nav. djelo, str. 909, bilj. 89).

[212] U prijepisu glagoljicom poslije ovih riječi stoji »ni marak«. Nazivom *marka* označuje se daća, koja se plaća općini za upotrebu pašnjaka *(Kobler*, nav. djelo, I., str. 273).

[213] U prijepisu glagoljicom stoji: »Na vsako(ga), koga oće ki (?) tužit«. R. Strohal, Statut veprinački, nav. dj., str. 905).

[214] R. Strohal (kao gore) čita »uzročna«, a Jasinski prihvaća njegovo mišljenje s argumentacijom, da se u ovom slučaju ne radi »o trokratnim u toku godine«, »uročnim većima« ... već o vanrednim ili slučajnim sudbenim većima, koja su predviđena u članu 2. i djelimice u 3. i 4. članu našeg statuta *(Zakoni grada Veprinca*, nav. dj., str. 288, bilj. 162 – kurziv O. M.). Iz tumačenja Jasinskoga izlazilo bi, dakle, da bi riječ »uzročan« označivala takvo »vanredno ili slučajno vijeće«. Kod Mažuranića, na kojega se poziva Jasinski, riječi *uzročan* i *uzrok* nemaju taj smisao vanrednosti ili slučajnosti, koji im on pripisuje: »Bit će možda »uzročne« prema barb. lat. causalis = contentiosus, litigiosus, svadljiv, preporan, što daje povoda parbi ili ga može dati« (nav. dj., str. 1528). I dalje – uzrok: »Kako lat. causa dobiva i značenje parbe pred sudom, tako služi *uzrok* u Perg. (t. j. Pergošićev prijevod Tripartituma – O. M.) za lat. lis« (nav. dj., str. 1529). Uzročan u ovom smislu znači dakle isto što i *parben*. Prema tome, nisu uzročna samo vanredna ili slučajna, već sva sudbena vijeća bez razlike.

Također ne stoji opaska, koju je stavio Jasinski, da bi u takvom slučaju čl. 38. Veprinačkog zakona bio »ponavljanje ili parafraza« čl. 31. Član 31. određuje, da veprinački općinar ne može dobiti parnicu, ako na raspravu ne pozove protustranku, dok »druga pravda«, t. j. drugi propisi vrijede za feudalnoga gospodara i za stranca. Njegovo se težište nalazi u isticanju razlike u položaju općinara i stranaca s obzirom na formalnosti oko pokretanja parnice.

Nasuprot tome čl. 38. određuje, na koji način tuženi mora biti pozvan na raspravu te propisuje, što se događa, »ako ne pride ...« Budući da je na ovom mjestu tekst nečitljiv, ne zna se, kakva je bila sankcija za ogluhu. Ali je očito, da se radi o proceduralnom propisu, što nije slučaj s čl. 31.

[215] U prijepisu glagoljicom *nareć*, t. j. *javiti.*

[216] Ispuštena je riječ *za.*

[217] Tekst Corina prijepisa se ovdje prekida na istom mjestu kao i onaj glagoljicom, što pokazuje, da već u prvoj polovici XVIII. stoljeća ovaj drugi prijepis nije bio čitljiv na tom mjestu. To je također dokaz, da je Corina verzija rađena po glagoljskom tekstu.

41. Zakon gie, da ovde Veprince moremo za vsaku riç pravdu sudit zaç imamo pun stol, i Rihtu, i nigdare nismo hodili v' Castav na niednu pravdu; ako nam gie billo potreba na pomoch takosmo vazeli v Castve, i Moschieniczah[218] po dva ili kolikosmo uçinili pun stol, a oni takajse[219] su i nas vazimali[220] na pomoch.

42. Zakon gie[221] da more supan svoimi starijmi, ki su prisexni, sudit za petdesset libar pres Capitana.

43. Sako blago lexechie ko bi se van gnallo, ili neslo, da more vsaki parent[222] coverat,[223] za gnim blixgni sused.

[218] Pri čitanju glagoljskog teksta Rački i Strohal ispunili su prazninu, koja ovdje postoji od početka člana do riječi »po dva«, na taj način, što su uzeli taj odlomak iz Volčićeve transkripcije (R. Strohal, *Statut veprinački*, nav. djelo, str. 909, bilj. 100). Volčić ga je prepisao iz Corina teksta, kako se vidi po tome, da se sve transkripcije u potpunosti podudaraju, što nije slučaj s mnogim članovima ovoga prijepisa, kad ih se usporedi sa glagoljskim prijepisom.

Očito je, da je početak ovoga propisa bio čitljiv u prvoj polovici XVIII. stoljeća, t j. sto godina prije nego što ga je prepisivao Volčić. U njegovo se doba tekst već nije mogao pročitati, tako da se Volčić morao uteći Corinu prijepisu latinicom, kako bi rekonstruirao ovaj član zakona. Dosta je usporediti taj odlomak Volčićeva teksta s Corinim, da se ustanovi, kako se potpuno podudaraju. Volčić se tako dosljedno držao Corina teksta, da nije čak umetnuo ni riječ »va« pred »Veprince«, koje u ovom tekstu nema. U njemu se taj isti propust ponavlja na nekoliko mjesta (čl. 10, 11, 31, 32) te predstavlja jednu od negativnih oznaka Corina rada.

[219] U Volčićevu prijepisu stoji *tolikajši*, izraz, koji su preuzeli Rački i Strohal, da ispune prazninu u originalu.

[220] U prijepisu glagoljicom: *vazeli*.

[221] Ispuštena je riječ *naš*.

[222] U prijepisu glagoljicom *parentin;* od talij. riječi *il parente – rodak*.

[223] Prema talij. riječi *coprire – pokriti*. Ovdje se ta riječ upotrebljava u smislu *metnuti ruku na predmet* i time pokazati, da ga se želi kupiti *(R. Strohal, Statut veprinački*, nav. dj., 909, bilj. 109).

PRILOG II.

Die 11 Decembre 1715

Nella casa del Comune in Veprinaz.

D'ordine del Reverendissimo Padre Giacomo Pettinati della Compagnia di Gesù Rettore del Collegio di Fiume, Signore e Giuridicente (!) di Castua, Veprinaz, Moschienice e Podbreh[224] e dell Eccellssmo Sig.re Gioan Domenico Peri delle Leggi Dottore e Capitanio Congregato il Maggior et minor Consiglio egl' Honorandi Seniori e consiglieri della Communità medesima sono state fatte dà sua Sig.ria Eccellssma le propositioni infrascritte.

Prima

Che ripararsi debba il Castello e tutte le case in esso che dirocatesi trovano.

E per raggioni dall' Eccellmo Sig.r Capit' o apportate S en a (?) l'altro (?) Consiglio à pieni votti senza contradicione d'alcuno hà deliberato che

Dana 11. prosinca 1715.

U općinskoj kući u Veprincu

Po nalogu veoma štovanog oca Jakova Pettinatija od isusovačkog reda, rektora kolegija u Rijeci, gospodara i zakonodavca Kastva, Veprinca, Mošćenica i Podbrega i uzvišenog gospodina Ivana Domenika Peri, doktora prava, i kapitana, bio je sazvan veliki i mali savjet i štovani stariji i vijećnici iste općine, te su od njegova uzvišena gospodstva bili učinjeni prijedlozi, koji su niže zabilježeni:

Prvo:

da se mora popraviti grad i sve kuće u njemu, koje se nalaze oštećene.

I zbog razloga navedenih od uzvišena gospodina kapetana ... drugi (?) je savjet zaključio svim glasovima, a da se nitko nije protivio, da se u roku

[224] Podbregom se nazivao zapadni dio teritorija današnje Rijeke. Prema Kobleru (nav. djelo, sv. II, str. 30) oko god. 1480. car Fridrih III. odcijepio je taj teritorij od riječke općine. Kasnije je uprava Podbrega bila povezana s upravom Kastavske gospoštije.

ripararsi debba il castello con tutte le case dirocate in termine di tre anni, e che ora subito e con edittale e con personale intimatione si commandi a tutti, e ciaschedun possessore proprietario delli fondi, che s'aprontino, e apronti al riparo del suo. Altrimente à quelli, i quali hanno mesi e sono bene stanti con bracio militare si esecutarà d'anno in anno tanto, quanto bastarà al riparo e riffacimento degl' edifici che rimettersi devono in stato primiero. E quelli di quali mezi non hanno di riparare e risarcire, che vendano li fondi, e se non ne trovasero compratore che prima siano offerti a lor parenti più vicini, e se questi riparar non volessero, che li detti fondi siano dati a chiunque li vorà del popolo e se ne pur uno de particolari si ritrovasse che cedono al Commune e ne possa il padirone Giuridicionale à suo beneplacito disponere.

Secondo che riparare e rifare si debbano le strade del territorio.

Ed è stato parimente ordinato tal riparo senza cont(radizione) dalcuno secondo lo statuto overo zakon e secondo il prodicato in passato.

3. za che non si devono lasciarsi incolti e infruttuosi li terreni che gia erano coltivati e fruttiferi.

Ed è stato concluso cha quelli beni su quali non si pagano le steure siano levati ai possessori che non li coltivano, e siano datti à chi coltivarli vorrà ma con la condicione che li primi possessori vengano avvisati che essi coltivar debbono, o altrimente che si daranno ad altri accioche lo coltivino.

Doppo diche L' Eccellmo Sig.re Capit'o sia incaricato al suppano ed al Giudice dell'anno particolarmente e universalmente a tutti li seniori e consiglieri che attendano alli confini, alle pietre, e lettere divisionali, i limitari specialmente dalla parte dello Stato Veneto, e che se alcun attentato pregiudicio accadesse se ne dia subita, e od tri godine mora popraviti utvrdeni grad sa svim porušenim kućama, i da se sada odmah putem oglasa i ličnim saopćenjem naredi svima i svakom posjedniku vlasniku zemljišta, da se spreme i da se spremi na popravak svojega. Inače onima, koji imaju sredstva i koji su imućni, da će od godine u godinu vojničkom silom biti prisiljeni izvršiti ono, što će biti potrebno za popravak i obnavljanje zgrada, koje treba uspostaviti u prvotno stanje. I oni, koji nemaju sredstva da popravljaju i plaćaju predujmljeno, neka prodaju nekretnine, i ako ne nađu za njih kupca, da se ove prije ponude njihovim najbližim rođacima, pa ako i ovi ne bi htjeli vršiti popravke, neka se spomenute nekretnine dadu kome god iz naroda, koji bi ih htio. I ako se ne bi našao nitko od običnih ljudi, neka ih odstupe općini, da bi zakonodavni gospodar mogao njima raspolagati po svojemu nahođenju.

Drugo, da se moraju popraviti i obnoviti ceste teritorija.

I isto je tako bio naređen taj popravak prema statutu ili zakonu i prema savjetima iz prošlosti, čemu se nitko nije protivio.

Treće, da se ne smiju ostaviti neobrađena i neplodna zemljišta, koja su prije bila obrađivana i plodonosna.

I bilo je zaključeno, da ona dobra, od kojih se ne plaćaju porezi, budu uskraćena posjednicima, koji ih ne obrađuju, i da se dadu onome, koji će ih htjeti obrađivati, ali pod uvjetom, da prvi posjednici budu upozoreni na to, da moraju obrađivati, ili da će se u protivnom slučaju zemljišta dati drugima, da ih oni obrađuju.

Poslije toga neka uzvišeni gospodin kapetan bude posebno zadužen zajedno sa županom i sucem te godine, a općenito da to budu svi stariji i savjetnici, da paze na granice, na međaše, i pisma o diobama, i granične stupove, naročito od strane venecijanske države, i neka se odmah i neposredno izvijesti, ako bi se dogodila

immediata relatione accioche opportunamente vi si possa rimediare.

Di più che si rivedano li boschi riservati, e che pure se ne dia dal suppano relatione, e con ciò fù sciolto il Consiglio rimesse diverse altre cose alla visita seguente, che nel consiglio d'oggi a causa della brevità del tempo ne proponer ne risolver si potevano

Giacomo Pettinati Rett.e
Giurisd.te
Gio Dominico Peri, Cap.o
Giovanni Ielisei Can.co
e Cancelliere

kakva štetna povreda, da se to može ispraviti prikladnim mjerama.

Još da se pregledaju šumske rezervacije i da isto tako župan izvijesti o tome. I ovime bi raspušten savjet, a razni drugi predmeti bili su odgođeni za iduću vizitaciju, jer ih se u današnjem savjetovanju nije moglo predložiti niti riješiti zbog nedostatka vremena.

Jakov Pettinati, rektor
i jurisdicent
Ivan Dominik Peri, kapetan
Ivan Jelisej, kanonik
i tajnik

PRILOG III.

U dan 16 Aprila 1749 u Veprinzu u kuche Gosposcoj u vremenu visite

Precastni gosp. otaz Rectur Gosp. i Juridicent, Gosp. Capitan, Pošt. Supan od Letta Juraj Puhar, i sudaz Ivan Rumaz for (?) sa temi. Pošt. staregiemi i svetnici malega sveta zakupgleni. Buduchi da vnoghe smuchne i praude zghagiagiu u ovem Territoriu radi odkupa blag prodaneh i vech krat rodgiakom, i cunfinantom[225] se cini krivigna, neznagiuchize giel blago prodano, ale ni po kanteh passalo. Radi toga bilogie (!) odluceno da u napredak niedan canat derxat neche ki nebude od Satnica rifferen[226] u ovu Cancelleriu, i nebude u knighe Comunske zapisan, radi da ztem se ukrati svako prevarstvo i pregiudicij[227] oneh, ki bi mogli imet razlog za odkupit blago na kantu takor.

Giuseppe Tedeschi Sig.re e Giuristicente[228]
Juraj Vlach capitan
Giambatta Tomicich Canciller Capitanie.

[225] Prema talij. riječi *il confino – granica* Ovdje u značenju *susjed.*
[226] Prema talij. riječi *riferire – javiti.*
[227] Prema talij. riječi *il pregiudizio – šteta.*
[228] Gospodar i jurisdicent.

PRILOG IV.

Ai 19 di decembre 1755 nel Castello di Veprinaz in visita.

Sopra le rappresentazioni fatte da questo venerabile Capitolo che i Legati chiamati volgarmente Brigacie con gli ingiuntivi sacrificij riguardo le divisioni, e subdivisioni in molte parti dei beni lasciati per adempimento di tali legati vengono talmente confusi, che rinvenir non si puo spesse volte chi abbia da pagarli uno, o l'altro anno con pericolo, che affatto si perdano i suffragi delli Defonti con defraudo degli Institutori, e con aggravio delli Possidenti. Quindi con il presente viene provveduto e staturiamente proibito che avvenire i beni legati, e vincolati sotto le Brigacie e chesse (!) non possano esser divisi e meno subdivisi, ma debbano passar integralemente da Primogenito in Primogenito, e in questa forma nelli Loro Eredi successivante, dichiarandosi ora per allora ogni atto contrario alla presente determinazione cosie

Mattia Baxa Giurisd.te mpia
Giorgio Vlach Cap.o

Dne 19. prosinca 1755. u utvrđenom gradu Veprincu prilikom vizitacije.

Poštovani kaptol učinio je upozorenje da legati, pučki nazvani brigače, s teretima, koji su s njima povezani – s obzirom na diobe i poddiobe u mnogo dijelova dobara, ostavljenih radi izvršivanja tih legata – bivaju u tolikoj mjeri ispremiješani, da često nije moguće pronaći, tko ih mora platiti, u jednoj ili drugoj godini, s opasnošću, da se zaista izgube zadušnice pokojnika uz prijevaru onih, koji su ih odredili, opteretivši posjednike. Stoga su ovime poduzete mjere i zakonski se zabranjuje, da se u buduće dobra, ostavljena kao legati i vezana kao brigače, uopće dijele, a još manje da se dijele na manje dijelove, nego da moraju u cijelosti prelaziti od prvorođena na prvorođena, i u ovom obliku dalje njihovim nasljednicima, te se objavljuje sada za buduće, da nije valjan nijedan čin, koji bi bio suprotan ovoj odluci: tako je

Matija Baxa, jurisdicent,
vlastitom rukom
Juraj Vlach, kapetan.

PRILOG V.

V dan 2 gulegia[229] 1739 và castelu Veprinze.

Refferi Blas Cotac, satnich passaneh[230] let, dà letto 1725 gie skantal naipervo giedan kus blaga lezechiega to gie vinograda, marunij,[231] i umejka nà instanziu[232] Post. noga suza Andrea Colano od gospode Lorenza i Bartolomegia Stemberh, ko blago zovese nà Pogianovschine za sumu ducat sedamdesset i sest i cetiri libre, i desset soldini, i to blago velli dà gie cantal tri nediglie giednu za drugu, i dà na tretem cantu to blago gie ostalo po sveh zakoneh recenomu suzu Colano.

S isti dan refferi satnich teh let Blas Cotac, dà isto letto gie skantal giedan drughi cus[233] blaga lezechiega na instanziu istoga suza Colane od iste gospode Stemberh zovese to blago na Slobotkanonem, kunfina[234] se sgora recenem blagom Pogianovschina za sumu ducat tresset i pet, i libru giednu, i soldini desset, i to da gie cantal tri nedeglie giednu za drugu, i da na tretem kantu po sveh zakoneh gie ostalo tomu suzu Andretu Colane.

Gia Don Ivan Jelisei Plovan i canciller mpp.

[229] Srpnja.
[230] Prema talij. riječi *passare* – *proći.*
[231] Prema talij. riječi *il marrone* – veća i bolja vrst *kestena.*
[232] Prema talij. riječi *l'istanza* – *molba.*
[233] Komad.
[234] Prema talij. riječi *il confino* – *granica.*

Mate Suić

ISTOČNA JADRANSKA OBALA U PSEUDO SKILAKOVU PERIPLU

Skupljajući građu za »Fontes rerum Illyricarum«, u koje će, pored ostaloga, biti obuhvaćene sve vijesti, što su ih grčki i rimski klasički pisci zabilježili o Ilirima i o njihovoj zemlji, našu je osobitu pažnju privuklo ovo djelo antičke geografije, koje donosi cjelovit opis prilika na našoj obali u predrimsko doba, poznato u nauci pod imenom Pseudo Skilaksov »Periplus«. Nastojeći, da uz svako ekscerptirano djelo pružimo najnužniji aparat potreban za njegovo razumijevanje i korištenje, trudili smo se, da prikažemo vijesti, što ih pružaju pojedina djela, povezano s podacima, koje o tome donose ostali izvori. Tako smo studijem ovog geografskog traktata, uporedo s proučavanjem drugih izvora, došli do mnogih zaključaka, koji nam predstavljaju u novom svijetlu čitav Pseudo Skilaksov »Periplus«. Oni su predmet ove naše radnje.

Na ovom mjestu izričemo zahvalnost Jugoslavenskoj akademiji znanosti i umjetnosti, koja nam je omogućila suradnju u pripremanju Ilirskih izvora i štampanje ove studije. Osobitu zahvalnost dugujemo sveuč. prof. akademiku Dr. Grgi Novaku, koji nas je pomogao savjetom u ovom radu.

KRATICE ČEŠĆE UPOTREBLJENIH KNJIGA I ČASOPISA

GGM = Geographi Graeci minores, izd. K. Müller, Pariz 1855.
FHG = Fragmenta historicorum Graecorum, izd. K. Müller 1874.
FGH = Die Fragmente der griechischen Historiker, I i II, izd. Felix Jacoby, Berlin 1923. i 1929.
GN = Hans Krahe, Die alten balkanillyrischen geographischen Namen, Heidelberg 1925.
PN = H. Krahe, Lexicon altillyrischer Personennamen, Heidelberg 1929.
BD = Bulletino di archeologia e storia dalmata, Split (od I. do XLII.)
VAHD = Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku. Split (od XLIII dalje).
GZM = Glasnik zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo.
WMBH = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, Beč.
RE = Pauli-Wissowa-Kroll, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft, Stuttgart.

UVOD

Prije osnivanja grčkih naseobina na istočnoj obali Jadranskog mora nije bio velik interes grčkog naučnog svijeta, geografa i historičara za ove krajeve. Vijesti, koje su nam iz tog vremena ostale sačuvane, često su oskudne i nepotpune, a katkada i nepouzdane, bilo poradi nedovoljnog poznavanja prilika na našoj obali, bilo poradi toga, što do nas nisu doprla u cijelosti originalna djela, nego većim dijelom fragmentarno u drugih, kasnijih pisaca, za koje ne možemo uvijek utvrditi, da su vjerno reproducirali podatke starijih autora. Ipak ono nekoliko fragmenata najstarijeg pisca, koji spominje našu obalu, Hekateja, i pojedine vijesti o našim krajevima, na koje nailazimo u djelu Herodota i drugih starijih autora, kad se kritički analiziraju, imaju veliku vrijednost, jer omogućuju da se bar u općim crtama rekonstruiraju prilike u našim krajevima.

Kudikamo veću vrijednost imaju za poznavanje etnografije, geografije i povijesti naših krajeva ona starija djela, koja su se u cijelosti sačuvala. Takovo je djelo traktat iz geografije poznat u nauci pod nazivom Pseudo Skilaksov »Periplus«,[1] kome se postanje općenito smješta u sredinu IV. st. prije n. e. To je prvo djelo antičke geografije, koje, opisujući obale Mediterana, donosi cjelovit prikaz našeg primorskog pojasa od Istre do Epira. U njemu se navode mnoga imena domaćih etničkih skupina, nazivi naselja i ostalih geografskih pojmova, a uz to se često sretaju podaci, koji se odnose na društveno uređenje pojedinih plemena, na njihov način života i sl., zbog čega je ovo djelo važan izvor, kojim se obilno koriste historičari, filozofi, lingvisti i arheolozi.

Međutim, upravo ona poglavlja, u kojima se opisuje naša obala, pretrpjela su mnogo dopuna i preinaka nastalih čestim prepisivanjem i dopisivanjem novih podataka tako, te je tekst pun nejasnoća, a nerijetko i kontradikcija, koje otežavaju korištenje vijestima, što ih djelo pruža. To je i uzrok, da su u vezi s njegovim tumačenjem iskrsle razne hipoteze, koje su često u potpunoj opreci jedna s drugom. Veći dio posla na emendaciji i sanaciji pojedinih mjesta u tekstu obavili su dosadašnji izdavači »Peripla«, osobito izdavač posljednjeg kritičkog izdanja K. Müller, bilo u iscrpnim Prolegomenima,[2] bilo u bilješkama uz tekst. I poslije toga izdanja pojavila su se mišljenja, koja su dopunila ili ispravila Müllerove zaključke,[3] čemu su dobrim dijelom pridonijeli i naši naučni radnici.

U ovoj studiji smo poduzeli da izvršimo analizu onog dijela teksta, u kome se opisuje naša obala. Tu analizu smo ograničili uglavnom samo na geografske i historijske momente, koje djelo sadržava, a rjeđe smo ulazili u jezičnu, stilsku i leksičku analizu djela. Također nismo detaljnije ulazili u pitanje datiranja djela u cjelini, koje je još uvijek i

[1] Scylacis Caryandensis Periplus maris ad litora habitata Europae et Asiae et Libyae i t. d. u GGM str. 15 do 96.

[2] GGM ProlegomenaXXXIII–LI.

[3] »One of the most corrupted books in the world« kaže Bentley; ...»nihil nostro opusculo corruptius, nihil humilius est« zaključuje Müller GGM Prolegomena XLII.

poslije iscrpnog Niebuhrova i Müllerova[4] izlaganja ostalo otvoreno, jer se to pitanje može rješavati samo studijem čitava djela, a to prelazi okvire ove radnje. Ipak nismo propustili izvući zaključke o tom problemu, koliko je moguće na temelju studiranja ovih nekoliko poglavlja, koje obrađujemo. Naša su nastojanja bila usmjerena na to, da ukažemo, kako su nastajala, rasla i mijenjala se pojedina poglavlja, što je kasnije bilo dodano u tekst i, po mogućnosti, odakle je uzeto. Vršeći emendaciju i sanaciju pojedinih iskvarenih dijelova teksta, trudili smo se, da nađemo nove konjekture i bolju interpretaciju dosada nerazjašnjenih ili krivo razjašnjenih mjesta. Tako smo došli u mogućnost, da predložimo restituciju teksta na pojedinim mjestima, da odvojimo glose od prvotnog teksta i time ujedno damo novo gledanje na postanak i razvoj čitava djela.

Na ovom mjestu smatramo potrebnim navesti ukratko kritička opažanja posljednjeg redaktora »Peripla« K. Müllera, koja je iznio u svojim prolegomenima. Bez obzira na njegove konjekture i sanacije pojedinih mjesta u tekstu, koje se ne mogu uvijek prihvatiti, kritički aparat, koji on donosi u ovom izdanju, predstavlja polaznu točku i temelj za tumačenje i korištenje Pseudo Skilaksova »Peripla«.

1. Analizom teksta može se utvrditi, da pisac (bolje pisci, kako ćemo pokazati) ovog djela ne opisuje sve krajeve iz autopsije, nego se većim dijelom pri sastavljanju »Peripla« služio djelima i podacima starijih autora. Po tome on prikazuje suvremene prilike samo u onim krajevima, koje je lično upoznao i vidio a to je uglavnom sama Helada, a o drugim krajevima često donosi prikaz stanja, koje je našao kod starijih pisaca. Što se tiče naše obale, Müller ističe, da autor slabo poznaje gornji Jadran, i to je posve vidljivo iz poglavlja, gdje se opisuje zemlja Veneta i Histra. Pokazat ćemo, da je auctor prior površno poznavao i zemlju Liburna i uopće veći dio istočne Jadranske obale. Što se tiče

[4] Humanista L. Holstenius pridavao je ovo djelo starom logografu Skilaksu iz Karijande, suvremeniku Darija Hystaspa (Klausen u svom izdanju Skilaksa str. 273. sr. i str. 291). Gailius, koji je također obradio i izdao »Periplus« datira ga u isto vrijeme (VI. st.). – Mazocchi (Tabulae Heracl. str. 101) drži da je djelo nastalo nešto poslije Herodotovih historija. – Mannert (Geogr. d. Griech. u. Röm. I, str. 59 i 70) datira djelo u vrijeme izbijanja Peloponeških ratova, oko 430. god. – Cluverius (Ital. Antiqu. IV, 4 str. 1166) smatra, da je »Periplus« bio napisan poslije Timeja (živio oko 356.–260.). – Niebuhr (Kleine hist. u. phil. Schriften I str. 107) uzima kao vrijeme postanka djela oko god. 360., Bougainville oko god. 370–360., a Dodwell u Polibijevo vrijeme, oko 200. god.

Neki autori, koji su kritički ispitali i obradili ovo djelo, vide u njemu kompilaciju, nastalu kroz stoljeća, koja se stalno proširivala i mijenjala. Glavni zastupnik tog mišljenja je Letronne (Poëm. geogr. 172 i d.). On smatra, da »Periplus«, kako je do nas dopro, potječe iz sredine IV. st. (oko god. 350.), ali da je i kasnije bio izvrgnut promjenama i dodacima. Njegovo su mišljenje donekle prihvatili O. Müller (Die Etrusker I. 159), Fabricius (u Zeitschr. f. Altertumswiss. 1884, 137) i Voss. Ova dvojica idu i dalje te nastoje dokazati, da je čitav »Periplus« bio kompiliran u bizantinskom periodu uzimanjem podataka iz klasičkih autora. Slično mišljenje su prihvatili Westermann i Kiepert (Lehrbuch d. alten Geogr. 3). – K. Müller odbacuje ovakva mišljenja i pledira za sredinu IV. stoljeća, dopuštajući ipak, da je djelo na nekim mjestima bilo kasnije prošireno. – Sr. općenito o ovom pitanju Gisingerov članak u RE s. Skylax, gdje su i originalni fragmenti starog logografa Skilaksa.

izvora prvog autora, moramo dodati, da je imao pri ruci podatke moreplovaca iz VI. st., koji su plovili preko Jadrana do kolonija u gornjem Jadranu na ušću Pada i Spine.

2. Ne može se pripisati prvom autoru sve, što tekst sadržava. Prepisivači su ubacili u tekst mnoge marginalne glose i time izazvali poremećaj riječi, prekinuli kontinuitet naracije, poremetili slijed geografskih pojmova i t. d. I naslovi pojedinih poglavlja, koje svi kodeksi donose, načinjeni su kasnije prema sadržaju pojedinih stavaka u djelu i dopisani na njihov početak. Mi smo mogli ustanoviti, da neki od tih naslova u tekstu konačne redakcije ne odgovaraju više sadržaju odgovarajućih poglavlja, što će opet biti rezultat kasnijih prepisivanja.

3. Vjerojatno su kasniji umeci oni razni podaci iz područja historije i društvenog uređenja pojedinih plemena, kao na pr. u opisu naše obale podatak o ginekokratiji u Liburna, navod o podrijetlu plemena Hila od Heraklovog sina Hila, mjesto, gdje se spominje spomenik Kadma i Harmonije u Ilira, i dr.

4. Događa se često, da se u djelu ne spominju veći i poznatiji gradovi uz more, a nerijetko se navode manje važni ili oni, koji ne leže na moru. I to će trebati pripisati prepisivačima, kao i činjenicu, da djelo na nekoliko mjesta ima lakunu.

5. Poradi nastalih interpolacija i lakuna jezik »Peripla« je ispao veoma loš. Čestim prepisivanjem iskvareni su mnogi nazivi geografskih pojmova, koji se ne mogu uvijek sretno sanirati. Zaključuje se, da ovo djelo nije bilo namijenjeno obrazovanim krugovima i da nije moglo imati nikakvu praktičnu vrijednost za pomorce. »Periplus« je bio jedno od onih djela »quae in scholis a ludimagistris tractabantur«. Tako su i »magistrorum adnotationes« ušle u tekst.

6. Podaci, naročito historijski, koje djelo donosi na nekim mjestima, pružaju materijal za datiranje djela. Tako se za Kelte kaže da su ἀπολειφθέντες kod rijeke Pada, a to je stanje poslije provale Gala 390. god. prije n. e. Ta se godina ujedno uzima kao terminus post quem postanka »Peripla«. Kao terminus ante quem uzima se između ostalih i ono mjesto, gdje se kao istočna granica Makedonije spominje rijeka Strimon, po čemu se zaključuje, da autor nije znao za pomicanje te granice na rijeku Nessos, što ga je izvršio Aleksandar Veliki. Po tome se općenito uzima, da je djelo nastalo prije 330. god.

Niebuhr i Müller[5] tvrde, da autor »Peripla« ne spominje u Iliriku niti jedan događaj, koji bi bio mlađi od 380. god. prije n. e., oslanjajući se na ono mjesto (pogl. 23), gdje se spominju grčke naseobine Pharos i Issa, koje su bile osnovane u vrijeme sirakuškog tirana Dionizija Starijeg. Ukazat ćemo međutim, da upravo ovo mjesto, gdje se spominju te kolonije, ne može pripadati prvom autoru, te da prema tome ovi podaci ne mogu poslužiti za datiranje čitava djela. Uočili smo i neke anahronizme u opisu granica plemena uz našu obalu, koji nesumnjivo

[5] GGM Proleg. XLV: »De Italia et Illyria nihil novit quod sit posterius aetate Dionysii tyranni«...

dovode do zaključka, da je tekst doživljavao znatne izmjene daleko poslije IV. stoljeća.

7. Rukopise ovog djela čuvaju kodeksi: Vaticanus (iz XV. st.),[6] Parisinus (iz kraja XII. ili iz početka XIII. st.) i Monacensis (iz XVI. st.), koji je, prema dobivenim obavještenjima, stradao u prošlom ratu. Donosimo fotografske reprodukcije Vatikanskog rukopisa, i to onog dijela teksta, koji je predmet ove radnje.

U ovom radu obrađuju se kao posebne teme ova pitanja:

MANIOS KOLPOS I SREDNJODALMATINSKO OTOČJE

PSEUDO SKILAKOVA ILLYRIS i

PSEUDO SKILAKOVA LIBURNIJA

U jednoj posebnoj raspravi, objelodanjenoj u »Glasniku zemaljskog muzeja« u Sarajevu (1953. str. 111–129) s naslovom: »Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Pseudo Skilakova »Peripla«, izvršili smo iscrpnu analizu 24. pogl. našeg izvora i objasnili genezu tog poglavlja. Tu je nedvojbeno dokazano:

Da je to poglavlje, u kome se opisuje rijeka Naron, bilo ne samo prošireno umetanjem spomenute glose, koja se odnosi na mit o Kadmu, nego da je bilo čitavo prošireno i prerađeno.

Da se pod rijekom Ἀρίων, koju rukopisi donose nekoliko puta u ovom poglavlju i koja služi kao uporište za lokalizaciju litica i svetišta Kadma i Harmonije, ima razumijevati rijeka Drim (Δρίλων), a ne Ῥιζοῦς kako je K. Müller predlagao.

Da se u Pseudo Skilakovu jezeru ne smije tražiti neko jezero uz rijeku Naron, već da je podatak o tom velikom jezeru posljedica učenih reminiscencija kasnijeg obrađivača »Peripla«, koji je znao za neko veliko jezero na južnoj periferiji ilirskog područja. To je ono isto veliko jezero, što ga u tom istom predjelu spominje i Pseudo Skimno u svojoj »Periegezi«. Povezavši sve elemente, koje je antička tradicija zabilježila kao lokalitete, uz koje se veže legenda o Kadmu, pa tako i rijeku Drilon, povezao je ovu s Naronom, te je onoj posljednjoj pripisao svojstva prve. Do te zamjene došlo je to lakše, što se može sam oblik Νάρων približiti obliku Ἀρίων, što ga rukopisi donose za Drilon. Podatak o tom velikom jezeru, iz koga otječe rijeka, zabilježen je i u drugih pisaca, po kojima se navedeno veliko jezero veže uz Drim, odnosno uz Bojanu, koja se zamjenjivala s Drimom, kao što su se zamjenjivala i jezera iz kojih te pojedine rijeke otječu.

Da se s ovim tumačenjem podudaraju svi podaci, koje sadržava »Periplus« u opisu tog jezera, t. j. da je ono veliko, da od njega otječe rijeka, da se pruža prema Autarijatima i dr. Po našem tumačenju tih podataka, vijest o pružanju jezera prema Autarijatima (vidi tekst rukopisa) ne može imati nikakvu vrijednost za određivanje zapadne granice tog naroda. Ako ih tekst smješta uz spomenuto veliko jezero, to je samo

[6] Fotografije rukopisa, koje donosimo u prilogu, snimljene su u fotolaboratoriju Vatikanske biblioteke iz »Codex Palatinus Graecus« N. 142, ff 218–219., gdje se čuva spomenuti rukopis »Peripla«.

još dokaz više, da se u toj vijesti odrazuje starija tradicija, zabilježena u Strabona, po kojoj se Autarijati omeđuju rijekom Drilonom, uz koju rijeku lokaliziramo ovo veliko jezero.

Što se napokon tiče, emporija, koji se spominje u 24. pogl., valja zaključiti, prema stilizaciji u tekstu, da su tamo postojala dva emporija: gornji (τὸ ἄνω ἐμπόριον) i donji emporij (τὸ κατω ἐμπόριον). Završetak ovog poglavlja »...καὶ τὸ ἐμπόριον«, bez veze s prethodnim tekstom, trebat će sanirati u: »κάτω ἐμπόριον« ne samo zbog opozicije prema onom: »τὸ ἄνω ἐμπόριον,«, već i zbog okolnosti, što je jedino na tom mjestu u čitavu »Periplu« kopula καὶ ispisana punim slovima, dok je svuda drugdje abrevijatura (ispor. rukop.). To dokazuje, da se radi o hidrografiji oko Drima-Bojane, gdje su se zaista nalazila dva emporija: gornji (Scodra) i donji (Lissos).

Rezultati, do kojih smo došli studijem problema izloženih u ovom radu, učvrstit će još bolje gore iznesene zaključke i time ujedno upotpuniti opću sliku o ovom za nas važnom historijskom izvoru.

1. MANIOS KOLPOS I SREDNJODALMATINSKO OTOČJE

(Pogl. 23. »Peripla«)

Glava 23. nosi naslov ΝΕΣΤΟΙ. Trebalo bi očekivati, da će se u daljem tekstu opisivati njihova zemlja i spomenuti njihovo ime. Međutim Nesti se uopće ne navode u ovom poglavlju, već se samo spominje rijeka Nestos na početku poglavlja: »Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης«, a zatim slijedi opis Manijskog zaliva i srednjodalmatinskog otočja, kome je posvećeno čitavo poglavlje: »Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Εἰσὶ δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι: Προτερὰς, Κρατειαὶ, Ὀλύντα. Αὗται δὲ ἀπ᾽ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β', ἢ ὀλίγῳ πλέον, κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν, Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνίς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν. Καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς ἥ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς ταύτης, ἥ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα· καὶ ἐρρέχει περὶ τὸ ἀκρωτηρίον νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν. Ἀπὸ δὲ τῆς Μελίτης ἀπέχει στάδια κ', τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η'.«[1]

[1] U prijevodu čitavo poglavlje glasi: »Poslije Nesta (rijeke) plovi se zalivom. Čitav se ovaj zaliv naziva Manijskim. Plovidba po njemu traje jedan dan. U tom su zalivu otoci: Protera, Krateje, Olinta. Oni su udaljeni jedan od drugog dva stadija ili malo više, (a leže) prema Pharosu i Issi. Tu je, naime, Novi Pharos, grčki otok, i otok Issa, i to su grčki gradovi. Prije nego li se uplovi u rijeku Naron, veliki komad zemlje diže se veoma prema moru. I ima otok blizu obale, kome je ime Melita, i drugi otok nedaleko ovoga, koji se zove Crna Korkira; taj se otok jednim rtom veoma... (približuje ili odmiče, vidi dalje tumačenje) kopnu, a drugim rtom seže do rijeke Narona. Od Melite je udaljen 20 stadija, a od kopna je udaljen 8 stadija.«

Svi ovi navodi i podaci čine zaokruženu cjelinu; po svom stilu i kompoziciji, kao i po točnosti podataka zaslužuju posebnu pažnju. Onaj, koji je proučio čitavo djelo, pa i neka poglavlja, gdje se opisuje naša obala, na pr. pogl. 20. o Histrima ili 25. o Enhelejcima,[2] mora opaziti, da ovaj dio teksta odskače svojom preciznošću i logičnošću izlaganja, dok po svojoj opširnosti daleko prelazi stereotipan stil i opseg većine poglavlja iz čitava djela. Već su ta formalna opažanja dovoljna, da svrate pozornost na ovo mjesto. Analizom podataka, što ih pruža ovaj stavak, može se doći do važnih konstatacija, koje unose mnogo svijetla u postanak poglavlja, a time ujedno pridonose razjašnjenju postanka čitava djela ovakvog, kakvo je do nas doprlo. Ponajprije ističemo ono mjesto, gdje se kaže: »Prije nego li se doplovi do Rijeke Narona, velik dio zemlje jako strši u more.« Kako misli Müller i svi ostali, koji su tumačili ovo mjesto, ono se bez ikakve sumnje odnosi na poluotok Pelješac.[3] Treba ispitati, u kakvom odnosu stoji ovaj podatak sa stvarnim stanjem u prirodi, imajući na umu, da djelo u opisu naše obale ide općim smjerom od sjeverozapada prema jugoistoku, od Istre do Epira. Onome, tko plovi tim pravcem, Pelješac ne strši prije. nego li dođe do Neretve, već poslije nje. Naoko, moglo bi izgledati, da taj poluotok strši u more i onome, koji ga gleda putujući sa sjeverozapada prema Neretvi kao i onome, koji putuje s jugoistoka. Ali ovdje se izričito govori, da on strši prije (nego li se doplovi do) Neretve, kao da hoće reći, da onaj, koji želi da uđe u Neretvu (u koju su grčke lađe sigurno ulazile),[4] mora prethodno da oplovi »velik komad zemlje, koji se pruža daleko u more.« Inače onome, koji putuje sa sjeverozapada, Pelješac dolazi poslije Neretve i nema potrebe da se na nju upozorava, jer se izdaleka vidi, a za onoga, koji putuje uz ovu obalu s jugoistočne strane, to je veoma korisna opomena. Iz toga se može zaključiti, da u ovom detalju opis obale ide obrnutim smjerom (SE-NW) od onoga, kojim je usmjeren opći pravac navigacije od Istre do Otranta (NW-SE). To potvrđuje i smisao glagolskog oblika ἀνήκει, koji također ukazuje, da se Pelješac pruža u smjeru putovanja.[5]

[2] GGM 26 i 31. – Evo u prijevodu nekoliko kraćih poglavlja, što opisuju obalu pojedinih zemalja, u kojima nema grčkih naseobina. Po svojoj shemi i opsegu ovakva su poglavlja karakteristična za čitavo djelo: Pogl. 8. »Poslije Tirenije slijede Latini do Circeja. U zemlji Latina nalazi se spomenik Elpenorov (ova je rečenica vjer. umetnuta glosa). Uz Latine plovi se dan i noć.« – Pogl. 9. »Iza Latina su Volsci. Uz Volsce se plovi jedan dan.« (GGM 19) – Pogl. 19. »Poslije Kelta je narod Veneta, i kod njih je rijeka Eridan. Odatle plovidba traje jedan dan.« (GGM 26) i mnoga druga.

[3] GGM 30: »Haec est peninsula di Sabioncello«; sr. i komentar na str. 29. – o tome i A. Mayer, Putovanja po Jadranu pred preko dvije tisuće godina II, Zagreb 1944. god.

[4] O tome svjedoči Teopompova vijest predana u Strabona (VII, 317), gdje govori o keramici iz Tasosa i Hiosa u Naroni.

[5] Glagol ἀν-ίημι, s pril. ἀνά = »gore«, ima osnovno značenje: »dižem se, penjem se« (sr. L. Rocci, Vocab. greco-ital. 148). Utisak, da se Pelješac penje, može imati samo moreplovac, koji mu prilazi s jugoistočne strane.

Ovaj smisao teksta i naše opažanje postaju mnogo jasniji i sigurniji, ako uz onaj gornji podatak vežemo kontekst, koji se neposredno na nj nastavlja. Tu se kaže ovo: »I ima otok nedaleko obale, kome je ime Melita (Mljet) i opet blizu nje drugi otok, koji se zove Crna Korkira (Korčula).«. Samo onaj, koji plovi s jugoistočnog pravca uz obalu prema sjeverozapadu, nailazi najprije na Mljet, a zatim na Korčulu. Putujući sa sjeverozapada prema Neretvi moreplovac i ne vidi Mljeta. Ovaj, dakle, navod o odnosu Mljeta prema Korčuli na osobiti način dokazuje, da opis geografskih pojmova u 23. pogl. u pojedinostima slijedi obratni smjer od onoga, kojim ide čitav »Periplus« u cjelini.

Vrijedno je da se posebno osvrnemo na ono mjesto pri kraju poglavlja, gdje se opisuje smještaj Korčule. Tu se donose udaljenosti tog otoka najprije od Mljeta, a zatim i od kopna, što još jednom potkrepljuje naše mišljenje, da se ovdje relacije pojedinih geografskih pojmova nižu u smjeru jugoistok-sjeverozapad: »Ἀπὸ δὲ τῆς Μελίτης ἀπέχει στάδια κ΄ τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στ. η΄«. Nema sumnje, da pod onim »παραλία χώρα« treba razumjeti poluotok Pelješac, koji je s obzirom na Korčulu kontinent. Udaljenost od 8 stadija dobro odgovara razmaku između Korčule i Pelješca, a relacija od 20 stadija, koja se ovdje donosi kao udaljenost od Mljeta do Korčule, i suviše je malena, upravo manja za otprilike 100 stadija od stvarne razdaljine Mljet-Korčula. Vjerojatno je iz teksta izostavljeno ϱ΄ (100) ispred κ΄ (20), jer tako dolazimo do cifre, koja je mogla predstavljati daljinu od Mljeta do Korčule.[6]

U prvi mah s ovakvim našim tumačenjem poglavlja, kojim se bavimo, (da se detalji donose u smjeru suprotnom od pravca, kojim teče »Periplus«) ne slaže se ono, što tekst navodi neposredno ispred ovog stavka. Tamo se kaže: »Taj otok jednim svojim rtom veoma odmiče od obale, a drugim rtom seže do (u pravac) rijeke Narona.« To je prijevod teksta, koji su sanirali na ovom mjestu Cluverius i Müller. Po tome bi ispalo, da se ovdje spominje najprije sjeverozapadni rt, koji zaista odmiče od obale, a zatim jugoistočni, koji bi trebao sezati do u pravac Neretve, što je, dakako, netočno. Međutim je izvjesno, da je na ovom mjestu sanacija glagolskog oblika ἐρρέχει (kako ga nalazimo u kodeksima)[7] u ἐκτρέχει pogrešna. Onaj rt, koji seže do u pravac Neretve može biti samo sjeverozapadni rt Korčule. On se jedini može dovesti u neki odnos prema rijeci Neretvi, pogotovu u nedostatku točne geografske karte, jer onome, koji isplovi iz ušća Neretve i krene prema izlazu iz Manijskog zaliva, sjeverozapadni rt Korčule leži u pravcu, koji ide od ušća

[6] K. Müller predlaže (GGM 30) στάδια π΄ (80) umjesto κ΄ (20), ali i to je premalo za razmak između Mljeta i Korčule, jer taj iznosi oko 18 km od rta do rta. U koliko nije ispalo ϱ΄ (100) iz teksta, onda mjesto κ΄ treba staviti ϱ΄, jer je to najbliža cifra. Mannert (o. c. VII, 383) je držao, da se ovi podaci o otoku, koji jednim rtom seže do Neretve, odnose na o. Hvar. Tako je mislio već Lucius (de regno, Amsterdam 1666. 26), a poslije njega i drugi (Cicarelli, Danilo u »Programma dell'i. r. Ginnasio di Zara, 1860. str. 89). Poslije naše interpretacije ovog mjesta, to se mišljenje ne može održati.

[7] Sr. priloženu reprodukciju na Tab.

rijeke preko rta Pelješca i obratno. Prema tome onaj drugi rt, jugoistočni, ne može »veoma mnogo odmicati od kopna«, jer to kopno kako smo pokazali, kad je govor o Korčuli, jest sami poluotok Pelješac, a u idućoj rečenici se izričito i točno navodi, da je Korčula od kopna (Pelješca) udaljena 8 stadija. Ta udaljenost približno vrijedi za čitav trakt Pelješkog kanala. Zbog toga će trebati koruptelu ἐρρέχει emendirati zajedno s A. Mayerom u ἐντρέχει,[8] ili pak u παρέχει, čime se dobiva suprotan, ali logičan smisao: »taj se otok s jednim rtom veoma približuje obali, a drugim rtom seže do u pravac rijeke Narona.« Ovakvom interpretacijom tog stavka opet dolazimo do zaključka, da se i u njemu detalji donose u obratnom smjeru od onoga, kojim teče navigacija u »Periplu.«

Tu istu pojavu sretamo i u stavku, gdje se navode ostali otoci Manijskog zaliva. »U tom se zalivu nalaze otoci Protera, Krateje i Olinta. Oni su udaljeni jedan od drugoga dva stadija ili malo više, a leže prema Pharosu i Issi.« Potrebno je najprije pogledati tumačenje nazivlja otoka, koji se ovdje spominju. Do prije nekoliko godina jedini je naziv ΟΛΥΝΤΑ bio sa sigurnošću razriješen u Sollentia, Solenta (Šolta), (osim naravno, Pharosa i Isse)[9] a ΚΡΑΤΕΙΑΙ su se dovodile u vezu s Plinijevim[10] Cretae insulae. Po Müllerovu mišljenju naziv je Brattia za Brač ispao iz teksta zbog sličnosti s imenom otoka Krateiai, koje su po njemu »hodie Crato (!) cum insulis adjacentibus.«[11] Creteae sretamo samo u Plinija i vrlo je vjerojatno, da se naš »Periplus« povodi za njim, dok je naziv ΚΡΑΤΕΙΑΙ koruptela od Brattia, što je A. Mayer opazio i popravio Krateiai u Brateiai-Brattia (Brač).[12] Time je ujedno ispunjena upadljiva praznina u opisu srednjodalmatinskog arhipelaga, praznina to uočljivija kraj tolike točnosti i iscrpnosti u podacima, koji se ovdje navode.

I prvi naziv ΠΡΟΤΕΡΑΣ dugo vremena nije našao zadovoljavajuće rješenje. Müller je smatrao, da se pod tim iskvarenim oblikom krije naziv Τραγούριον (Trogir),[13] a Lapieus je u njemu gledao naziv otoka Drvenik Mali.[14] A. Mayer u spomenutoj radnji ispravlja ΠΡΟΤΕΡΑΣ u ΠΡΟΤΕΡΑΙ, u kojima on vidi otoke Drvenik Veliki i Mali, jer su oni: »die ersten Inseln (πρότεραι νῆσοι) bei der Nördlichen Einfahrt in die Meerbusen ...«[15] Pridružujući se mišljenju A. Mayera, po kome

[8] Sr. Mayerov rad u Kuhnovu »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung« LXVI (1939) str. 85 i d. Glagol ἐν-τρέχω s gen. u značenju: »corro, sopravvengo, vado in, penetro« vrlo je rijedak (Lukian Samost. Amores 24: τῶν ἀρετῶν ἔρως ἐντρέχει, sr. cit. Rocci, Vocab. str. 650). – Ukoliko je bilo παρ-έχει onda fali ili se razumije povratna zamjenica σεαυτόν.

[9] GGM 29, GN 37; A. Mayer, spom. Putovanja II.

[10] Plin. h. n. III, 22.

[11] GGM 29.

[12] Sp. rad u Kuhnovu časopisu cit. mj. i Putovanja II.

[13] misli na Trogir otok, jer su i Konst. Porf. (gl. 29) i Ptolomej smatrali Τραγούριον otokom.

[14] GGM 29.

[15] A. Mayer, oo. i 11. c.

ΠΡΟΤΕΡΑΣ treba ispraviti u ΠΡΟΤΕΡΑΙ, smatramo, da se tim nazivom ne označuju otoci Drvenik Veliki i Mali. To su ponajprije tako mali otoci, da nisu ni mogli zanimati sastavljača ovih vijesti. S druge strane, uzevši u obzir preciznost i iscrpnost autora ovog stavka, morali bismo u tom slučaju očekivati, da će navesti i ostale manje otoke uz Brač, Hvar i Vis. Mi smo skloni oblik Πρότεραι tumačiti kao atribut uz nazive ΒΡΑΤΤΙΑ ΟΛΥΝΤΑ koji se na nj nadovezuju. Na to nas ovlašćuje i sam oblik i smisao πρότεραι[16] i kontekst, koji iza njega slijedi: »Brattia, Olynta, udaljene međusobno dva stadija ili malo više, prema (nasuprot) Pharosu i Issi.« Ovime je autor htio odrediti položaj grupe otoka Brač-Šolta prema Hvaru-Visu. Brač i Šolta su u prvom nizu (πρότεραι νῆσοι), nasuprot ona druga dva. Doduše ovakvom tumačenju može se postaviti prigovor stilističke naravi, naime onaj asyndeton u sklopu ΒΡΑΤΤΙΑ ΟΛΥΝΤΑ. Međutim je utvrđeno, da je to mjesto iskvareno već time, što je ispalo Σ u nazivu Olynta, što je čitav oblik ΒΡΑΤΤΙΑ iskrivljen u ΚΡΑΤΕΙΑΙ. Upravo mi pretpostavljamo na ovom mjestu kopulu ΚΑΙ, te bi ovaj stavak ΚΡΑΤΕΙΑΙΟΛΥΝΤΑ trebao prvotno glasiti ΒΡΑΤΤΙΑΚΑΙΟΛΥΝΤΑ[17] U latinskom prijevodu glasio bi prema tome ovaj stavak: »insulae priores (πρότεραι νῆσοι) hoc in sinu sunt Brattia et Sollentia ... contra Pharum et Issam«. Time je utvrđena potpuna točnost međusobne udaljenosti tih dvaju otoka, koja se ovdje donosi: dva stadija ili malo više (oko 360 m), koliko stvarno iznosi širina Splitskih vrata između Brača i Šolte, te nema nikakve potrebe da se tu dodaju i druge mjere (vel 8 vel 12), kako je učinio Müller u latinskom prijevodu ovog mjesta. Naročito je važno istaknuti autorovu tendenciju k točnosti, gdje dopušta, da bi taj razmak mogao iznositi i nešto malo više od dva stadija.[18] Sve to ukazuje, da je autor vrlo dobro poznavao ovaj kraj, međusobni odnos pojedinih otoka i udaljenosti, kako to uostalom nalazimo i u opisu Pelješca, Korčule i Mljeta.

Takvo tumačenje ovog mjesta veoma se dobro podudara s našim već istaknutim mišljenjem, da se pojedini detalji ovog poglavlja donose u smjeru, koji ide obrnutim pravcem od onoga, kojim teče opis naše obale. I ovdje imamo u prvom nizu otoka najprije Brač, a onda Šoltu, u drugom nizu Hvar prije Visa.

Time smo ujedno utvrdili, da se isključivo svi detalji, koje sadržava ovo poglavlje, opisuju smjerom od jugoistoka prema sjeverozapadu,

[16] Primarna je funkcija i. e. sufiksa -tero (koji ima i naš oblik πρότεραι), da označuje opoziciju između dva izraza, koji su po značenju u međusobnom alternativnom odnosu, kao δεξιτερός (dexter) — ἀριστερός (sinister) i sl. Sr. Meillet-Vendryes, Traité de Grammaire comp. d. langues class. 2, Paris 1948. str. 385. – Ovdje su Brač i Šolta πρότεραι (priores), prema Hvaru i Visu, koji su ὕστεραι (posteriores).

[17] Sr. slične pojave u rukopisima Plinijeve h. n. (III, 21): arbacrexi, arberaexi, arberexi« za nazive Arba i Crexi. Vidi GN str. 15.

[18] Logično je, da to »malo više« može iznositi pola stadija ili najviše jedan stadij, kad je govor o cigla dva stadija. Po tome je jasno, da se ta distancija odnosi isključivo samo na razmak između Brača i Šolte, jer ako u Proterama gledamo Drvenik ili bilo koji drugi otok, morali bismo ovu cifru barem potrostručiti.

dok je generalni opis obale u »Periplu« usmjeren suprotnim pravcem. Takvu sličnu dosljednu inverziju slijeda pojedinih geografskih pojmova u opisu naše obale ne nalazimo ni kod jednog klasičkog pisca. Naprotiv, kako ćemo pokazati, bilo je geografa, koji su u opisivanju naše obale išli u cijelosti obratnim smjerom, od jugoistoka prema sjeverozapadu. U »Periplu« se donose, vidjeli smo, u suprotnom smjeru grupe otoka: Brač-Šolta, Hvar-Vis, Mljet-Korčula. Usporedivši nizanje tih otoka u Ptolomejevoj »Geografiji«[19] s »Periplom«, mogli bismo to shematski prikazati ovako:

Periplus donosi:	umjesto:	kao Ptolomej:
↑ Βράττια	↓ Ὁλύντα	
↑ Ὁλύντα	↓ Βράττια	
↑ Φάρος	↓ Ἴσσα	Ἴσσα
↑ Ἴσσα	↓ Φάρος	Φαρία
↑ Μελίτη	↓ Κέρκυρα ἡ μέλ.	Κόρκυρα ἡ μέλ.
↓ Κέρκυρα ἡ μέλ.	↓ Μελίτη	Μελίτη

Budući da ovu pojavu dosljedne inverzije poredaja otoka Manijskog zaliva i poluotoka Pelješca sretamo u svakom detalju poglavlja, kojim se bavimo, ne možemo nikako pretpostaviti, da je ona slučajno nastala. Zbog toga se nužno postavlja pitanje:

Da li su ti podaci, u kojima se geografski pojmovi nižu obratnim smjerom (a to ispunja čitavo ovo poglavlje) u ovakvom obliku, kako su do nas doprli, djelo prvotnog autora »Peripla«, ili je ovdje tekst bio kasnije prerađen odnosno proširen?

Ako su to kasniji umeci, odakle su uzeti, kada i zašto?

Da bismo mogli odgovoriti na ta pitanja, moramo ispitati, koji su pisci u starini opisivali našu obalu idući pravcem od jugoistoka prema sjeverozapadu. Nije sačuvano ni jedno djelo, koje bi donosilo opis naše obale tim smjerom. Spašeno je međutim u drugih autora nekoliko fragmenata geografa Apolodora i Eratostena, iz kojih se može razabrati, da su u opisu naše obale slijedili taj smjer. Kod Stjepana Bizantinca[20] nalazimo slijedeću vijest »Ὑπὲρ δὲ τοὺς Ἄλλους Λιβυρνοὶ καὶ τινες Ἴστροι λεγόμενοι Θρᾶκες.« Iz nje se vidi, da Apolodor prije navodi Liburne, a zatim Istre, t. j. da on u opisivanju obale ide obratnim pravcem, nego li je to u našem »Periplu«. Ovaj Apolodorov podatak koristio je od njega nešto mlađi Pseudo Skimno, te i on govori o tračkoj pripadnosti Istra.[21] Međutim je izvjesno, da se autor 20. pogl. »Peripla«, posvećenog Istrima, nije služio Apolodorom, a i inače to poglavlje svo-

[19] Ptolom. – Sr. i L. Jelić, Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, u GZM X (1898)) i isti rad u WMBH VII (1900) str. 200.

[20] FHG I, 119., str. 451. – FGH II. B 321. str. 1118. »Poviše Hila su Liburni i neki Istri zvani Tračani.«

[21] GGM 212.

jim opsegom, stilom i kompozicijom odgovara ostalim poglavljima, koja se mogu pripisati prvom autoru.[22] Budući pak da nemamo nikakav drugi fragment Apolodorov, u kome bi spominjao našu obalu, ne možemo utvrditi, da se naš »Periplus« proširivao uzimanjem njegovih podataka.

Izvjesno je naprotiv, da se kasniji obrađivač »Peripla« služio Eratostenovom »Geografijom« i ovdje i na drugom mjestu. U sholiji uz »Argonautika« Apolonija Rod. IV, stih 1215 čitamo: ...„καὶ Ἐρατοσθένης ἐν γ Γεωγραφουμένων φησί·" Μετὰ Ἰλλυριοὺς Νεσταῖοι, καθ' οὓς νῆσος Φάρος, Φαρίων (sc. Παρίων) ἄποικος.[23] Iz ovoga se razabire, da u Eratostenovom djelu Nesti dolaze poslije Ilira, i po tome je sigurno, da on opisuje obalu suprotnim smjerom od »Peripla«. Na ovom mjestu on spominje i otok Pharos kao naseobinu Parana, a taj se otok spominje i u ovom poglavlju. Ali to još nije dovoljno, da se utvrdi, da je kasniji autor »Peripla« crpao iz Eratostena. Sigurnu potvrdu za to nalazimo u 22. pogl. »Peripla«, gdje se za Hile kaže ovo: »Οὗτοι (sc. Ἕλλοι) δέ φασιν Ἕλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσω τῆς Πελοποννήσου.«[24]

Već je Müller pokazao, da je čitav ovaj podatak o podrijetlu Hila kasniji umetak,[25] ali on nije ispitao, odakle je uzet. Ako ovaj stavak povežemo s onim stihovima iz Pseudo Skimnove »Periegeze« (405 i d.), u kojima se opisuje zemlja Hila, vidjet ćemo, da se te dvije vijesti podudaraju u svim bitnim pojedinostima. U »Periegezi« čitamo:

405 »ἑξῆς δὲ μεγάλη χερρόνησος Ὑλλική
πρὸς τὴν Πελοπόννησόν τι ἐξισουμένη.
πόλεις δ' ἐν αὐτῇ φασι πέντε καὶ δέκα
Ἕλλους κατοικεῖν, ὄντας Ἕλληνας γένει·
τὸν Ἡρακλέους γὰρ Ἕλλον οἰκιστὴν λαβεῖν,
410 ἐκβαρβαρωθῆναι δὲ τούτους τῷ χρόνῳ
τοῖς ἔθεσιν ἱστοροῦσι τοῖς τῶν πλησίον,
ὥς φασι Τιμαιός τε κἀρατοσθένης.«[26]

I jedna i druga vijest dovode u vezu podrijetlo Hila s Heraklom, i jedna i druga demantiraju istinitost te verzije ukazujući, da su Hili barbari, odnosno da su se pobarbarili, i jedna i druga tvrde, da Hili nastavaju na poluotoku malo manjem od Peloponeza. Samo spomenuta

[22] »Poslije Veneta je narod Istra i rijeka Istros. Ova se rijeka izlijeva i u Crno more u pravcu Egipta. Uz obalu Istra plovi se dan i noć.« Sumnjiva je autentičnost samo one srednje rečenice, koja uostalom nije ni potpuno jasna.

[23] RE s. Skylax. – »I Eratosten« u III. knj. Geogr. kaže: »Poslije Ilira su Nesti, prema kojima je o. Pharos, naseobina Parana.«

[24] GGM 28.

[25] GGM Proleg. XLII n. 2.

[26] GGM 213. – U prijevodu: »Po redu je veliki Hilički poluotok, nekako jednak Peloponezu. Kažu, da na njemu petnaest gradova nastavaju Hili, podrijetlom Heleni; da su bili uzeli Heraklova sina Hila za predvodnika kod osnivanja naseobina, ali da su se s vremenom pobarbarili, što pokazuju svojim običajima, koji su kao i kod njihovih susjeda. Tako kažu Timej i Eratosten.«

»Periegeza« donosi k tome jedno dragocjeno svjedočanstvo navodeći, da su gornji podaci uzeti iz Timeja i Eratostena. Ako se autor »Periegeze« poslužio ovom mjestu Eratostenovom »Geografijom«, kako sam priznaje, onda ne može biti sumnje, da je i kasniji autor našeg »Peripla« crpao iz istog izvora to prije, kad se zna, da su oni podaci naknadno ušli u tekst. Može se dakle utvrditi, da su kasniji obrađivači »Peripla« uzimali podatke iz Eratostenova djela i nema nikakve zapreke da ne zaključimo, da su i podaci o arhipelagu Manijskog zaliva iz njega crpani, pogotovu što oni, kako smo istakli, odskaču svojom točnošću u opisu pojedinih detalja i u donošenju mjera (u stadijima),[27] točnošću, koju ćemo uzalud tražiti u poglavljima, koja se mogu pridati prvom autoru, dok se Eratostenu ne može osporiti dokazana preciznost i neprijeporna naučna visina.[28]

Time otpada Müllerova ničim nedokazana pretpostavka, da je autor »Peripla« crpao na ovom mjestu iz nekog sicilskog pisca (na pr. Filista).[29] Također i atribut »novi«, koji ima Pharos u ovom poglavlju (νέος Φάρος) ne smije se tumačiti u tom smislu, kao da je on »novi« zato, što je nedavno bio osnovan.[30] Epitet »novi« se nesumnjivo pridao Pharosu kao antiteza »starom« Parosu, koji je osnovao ovdje koloniju, o čemu je postojala živa tradicija u starini.[31]

Upravo ovo mjesto poslužilo je Mülleru i drugima kao oslonac za utvrđivanje terminusa ante quem postanja »Peripla«.[32] Našim tumačenjem tog poglavlja ono ne može poslužiti za datiranje čitava djela, već eventualno samo da se približno utvrdi vrijeme, kad je tekst bio proširen.

Potrebno je uočiti, da se svi ovi kasnije umetnuti podaci odnose na mjesta, gdje su bile grčke naseobine ili na njihovu neposrednu okolicu. To je valjda i bio razlog, zašto je ovo poglavlje bilo prošireno. Poslije osnivanja grčkih kolonija na srednjem Jadranu bila su upotpunjena

[27] Vrlo je vjerojatno Fabriciusovo mišljenje, da je prvi autor upotrebljavao samo mjere izražene u danima i noćima plovidbe, a da su stadijazmi u Periplu djelo glosatora. Analizom poglavlja, što opisuju samo našu obalu, može se naći dosta potvrda za taj zaključak.

[28] Tako o Eratostenu sudi i G. Novak, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu u »Serta Hoffilleriana«, Zagreb 1940, str. 119.

[29] GGM Proleg. XLV.

[30] A. Mayer, cit. Putovanja II: »...tako zvan očito, jer je pred kratko vrijeme utemeljen«. – Na isti je način tumačio ovo mjesto i Müller, GGM Proleg. XLII. – O Grčkoj kolonizaciji Hvara i Visa sr. sp. dj. G. Novaka, gdje je i literatura.

[31] Na pr. Ps. Skimno stih 426 i d. (GGM 214): »Φάρος... νῆσος Παρίων κτίσις ἐστίν«. – Strabon VII. 315: »ἡ Φάρος, Πάρος λεγομένη πρότερον. Παρίων γάρ ἐστι κτίσμα«. – Eratosten u III. knj. Georafije (fragment sačuvan u sholiji uz Argonautika Apolonija Rodskog IV. 1215): »... Νεσταῖοι, καθ'οὓς νῆσος Φάρος, Φαρίων (scil. Παρίων) ἄποικος«, i dr. Upravo se iz ove Eratostenove vijesti vidi, da su grčki pisci u dalmat. Pharosu gledali »Novi« Pharos prema »starom« Parosu, koji je naselio naš Hvar, pa su im i nazive dovodili u vezu. Naravno, drugo je pitanje, da li je takvo shvaćanje bilo ispravno i ne krije li se možda pod nazivom Pharos neki epihorski toponim prilagođen grčkoj fonetici.

[32] Sr. o tome i Bauerov rad u Arch. epigr. Mittheil. XVIII. 129.

grčka znanja o geografiji tog kraja, pa je kasniji autor osjetio potrebu da dotjera à jour tekst »Peripla«, koji je o ovim krajevima govorio općenito, površno i sažeto, kako su opisani i ostali krajevi u autentičnom tekstu. Nelogičan red i opis detalja geografskih pojmova spomenutog područja odaju njegovu nesposobnost da točne Eratostenove podatke uklopi u tekst »Peripla«, koji opisuje našu obalu suprotnim pravcem od onoga, kojim ju je opisivao Eratosten.

To još nije sve, što se može zapaziti analizom ovog poglavlja. Osim dodataka, proširivanja i preinaka može se ustanoviti, da su iz teksta poglavlja ispušteni neki podaci, koje je raniji tekst morao sadržavati.

Već smo upozorili, da sadržaj ovog poglavlja ne odgovara njegovu naslovu, jer se Nesti u njemu uopće ne spominju. Njih susrećemo tek u idućem poglavlju (24.), gdje se kaže: »Ἀπὸ δὲ Νεστῶν ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός.« A ipak je morala postojati neka osnova, koja je kasnijem obrađivaču teksta dala opravdanje, da tom poglavlju nadjene gornji naslov, jer svi ostali naslovi (kasnije dopisani, kako je istaknuto) odgovaraju sadržaju teksta i narodu, koji se u njemu opisuje. Srećom imamo sačuvanu vijest kod spomenutog sholijaste uz Argonaut. Apolonija Rod.,[33] iz koje se razabire, da je Skilaks spominjao Neste: „τοὺς Νεσταίους Σκύλαξ φησὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν". Tu se šta više odmah u nastavku donosi čitav citat, koji je ranije morao pripadati ovom poglavlju, a kojega danas u njemu nema: »Ἀπὸ τούτων περίπλους ἐστὶν εἰς τὸν κολπον.« Treba ispitati, što je tekst posljednje redakcije kakvog ga nalazimo u rukopisima, sačuvao od onih podataka, što ih pruža sholijast.

Tekst spominje Neste samo u naslovu poglavlja. Prema tekstu sholije, »Periplus« je morao u vrijeme sholijasta sadržavati i podatak o ilirskoj narodnoj pripadnosti Nesta. Nesti su se morali spominjati na onom istom mjestu, gdje je kasnije bio dopisan naslov poglavlja to prije, što prethodno poglavlje (22.) završava riječima ...»ἐπὶ Νέστον ποταμόν.« Na to se nastavljalo: *„Οὗτοι εἰσὶ Νεστοὶ ἔθνος Ἰλλυρικόν", što se može zaključiti iz vijesti predane u sholijasta, a na taj način se u »Periplu« spominju Manijci, Enhelejci i Taulanti.[34] Ta rečenica: »ovi su Nesti po narodnosti Iliri« uputila je još kasnijeg redaktora djela, da ovom poglavlju nadjene naslov ΝΕΣΤΟΙ, i to je jedino, što je ostalo u tekstu od rekonstruirane rečenice, koju sholijast slobodnije reproducira: »Skilaks kaže, da su Nesti ilirski narod.«

U riječima, koje slijede iza naslova 23. poglavlja, može se naći gotovo sve, što sholijast donosi u citatu iz ranijeg teksta Peripla.

[33] Sr. Eratostena u spom. sholiji. – Artemidora u Stjep. Bizant. s. Νέστος – Originalni fragmenti Skilaka v. u RE s. Skylax.

[34] U pogl. 24: »Οὗτοι δέ εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μανιοί. (Ovi su Manijci ilirske narodnosti); u pogl. 25: »Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσίν οἱ Ἐγχελεῖς ...« (Enhelejci su narod Ilira); u pogl. 26: »Ταυλαντίων δέ ἐσσι τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος ... (Taulanti su ilirski narod). – GGM 30 i d.

Tekst donosi:	Sholijast donosi:
Νεστοί	τοὺς Νεσταίους Σκύλαξ φησὶν ἔθνος Ἰλλυρ.
1. Ἀπὸ δὲ Νέστου [Νεστῶνι]	„Ἀπὸ τούτων
2. πλοῦς	περίπλους
3. ἐστὶ	ἐστίν,
4. κολπώδης.	εἰς τὸν κόλπον.“

Ove podudarnosti između sadašnjeg teksta »Peripla« i sholije potvrđuju, da se sholijastov citat iz ranijeg teksta odnosi na ovo mjesto. Samo su neznatne razlike pod 2), gdje tekst donosi πλοῦς, a sholija περίπλους i pod 4), gdje tekst ima κολπώδης, a sholija εἰς τὸν κόλπον. Prema izloženom, čitav tekst mogao bi se ovdje rekonstruirati ovako: *Οὗτοι εἰσὶ Νεστοὶ ἔθνος Ἰλλυρικόν· ἀπὸ τούτων [ὁ] πλοῦς ἐστὶν εἰς τὸν κόλπον.“ Na to se logično nadovezuje ono, što slijedi dalje u tekstu : „Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος.“

Iz izloženoga smijemo zaključiti. da je poglavlje posvećeno Nestima bilo ne samo temeljito prerađeno, nego i znatno prošireno, te se nije čuditi, što ono po svom opsegu daleko nadmašuje veliku većinu ostalih poglavlja u »Periplu«. Ono je s druge strane i neusporedivo preciznije u podacima od ostalih poglavlja. Ako eliminiramo te preradbe i proširenja, dolazimo do reduciranog kraćeg stavka, koji se nesumnjivo može pripisati prvom kompilatoru »Peripla«.

Kako smo pokazali, prerađen je bio prvi stavak poglavlja do navoda o plovidbi. S tim navodom je svršavalo kratko poglavlje posvećeno Nestima, kako to sretamo kod svih poglavlja, koja se mogu pripisati prvom autoru. Ono, što dalje slijedi poslije tog navoda, bilo je kasnije dopisano, kako smo dokazali. Ako tih nekoliko preostalih podataka iz teksta i spomenute sholije sastavimo u stereotipnu shemu, koju sretamo gotovo u svim ostalim poglavljima: »Μετὰ δὲ [τοὺς]... εἰσὶν [οἱ]... Παράπλους δ´ἐστὶ ἡμέρ...«, onda bi došli do ovakve idealne restitucije teksta:

*»Μετὰ δὲ Βουλινοὺς εἰσὶν Νεστοὶ καὶ Νέστος ποταμός. Ἀπὸ πούτων πλοῦς ἐστὶ εἰς τὸν κόλπον. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δέ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς.«

U prijevodu: »Poslije Bulina[35] su Nesti i rijeka Nestos.[36] Od njih (dalje) plovi se po zalivu. Čitav se ovaj zaliv naziva Manijskim. Plovidba traje jedan dan.«[37]

[35] Ova restitucija i rekonstrukcija bit će uvjerljivija poslije tumačenja 22. pogl. u II. dijelu ove radnje. Tu će se vidjeti, da je prethodno poglavlje bilo posvećeno Bulinima, što se vidi i na njegovom završetku, gdje se rekapitulira plovidba uz njihovu zemlju: »Παράπλους δ´ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν.«

[36] Sr. početak 20. pogl. o Istrima: »Μετὰ δὲ Ἐνέτους εἰσὶν Ἴστροι ἔθνος. καὶ ποταμὸς Ἴστρος. (Poslije Veneta je narod Istra i rijeka Istros).

[37] Ovdje se plovidba računa od rijeke Nestosa (Cetine) do Neretve. Pri restituciji teksta nismo uzeli u obzir onaj sholijastov navod o ilirskoj etničkoj pripadnosti Nesta, jer, kako ćemo ukazati u II. dijelu naše studije, prvi autor nije mogao protegnuti Illyris tako daleko prema sjeverozapadu. Sholijastov navod samo potvrđuje, da je u njegovo vrijeme već tekst sadržavao ovu glosu.

2. PSEUDO SKILAKSOVA ILLYRIS

(Pogl. 22., 28. i 29. »Peripla«)

Poglavlje 22. ima naslov ΙΛΛΥΡΙΟΙ, sadržava kratak uvodni resumee ilirskog teritorija, a zatim se opisuje zemlja Hila i Bulina. Prema kodeksima ono glasi:

»Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος, καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι Χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν. Εἰσὶ δὲ καὶ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἵδε. Ἱεραστάμναι, Βουλινοί, Ὑλλινοί· Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὕλλοι. Οὗτοι δέ φασιν Ὕλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς κατοικίσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσῳ τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον ὀρθόν· ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί. Βουλινοί δ᾽εἰσίν ἔθνος Ἰλλυρικόν. Παράπλους δ᾽ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νεστον κόλπον.»[1]

Svojim stilom početak ovog poglavlja ponavlja stereotipnu shemu, po kojoj se iza naroda spomenutog u prethodnom poglavlju navodi slijedeći narod, ovdje Iliri. Po tekstu, dakle, Iliri slijede odmah iza Liburna. Ako pođemo od usvojenog mišljenja, da se postanak ovog djela ima tražiti negdje oko sredine IV. stoljeća prije n. e., to prema navodu s početka poglavlja[2] moramo zaključiti, da je i pojam Illyris bio proširen u to vrijeme do jugoistočne granice Liburnije, t. j. približno do rijeke Krke. Tim grubim anahronizmom naš »Periplus« dolazi u oštru kontradikciju sa svim ostalim njemu suvremenim i od njega kasnijim izvorima, koji donose sjeverozapadnu granicu Illyride. A budući da i veći dio ostalog teksta iz ovog poglavlja po svom sadržaju, stilu i kompoziciji izaziva sumnje u njegovu autentičnost, potrebno je ispitati, da li je prvi autor »Peripla« mogao protegnuti svoju Illyris tako daleko na zapad uz istočnu Jadransku obalu.

Utvrđena je činjenica, da je pojam Illyris kod grčkih pisaca izraz čisto geografske naravi, kojim su oni nazivali svoje sjeverozapadne susjede. Širenjem grčkog utjecaja na teritorij, koji su nastavali Iliri, osnivanjem grčkih naseobina na njihovoj obali i s time porastom grčkog interesa za te krajeve, ovaj se geografski pojam sve više širio, dok nije u vrijeme rimske okupacije naših krajeva obuhvatio sve etničke skupine, srodne po narodnosti i jeziku.

[1] U prijevodu: »Poslije Liburna je narod Ilira i Iliri nastavaju uz more do Haonije, one nasuprot Alkinojevu otoku. I tu je grčki grad, kome je ime Herakleja i luka. A tu su i lotofazi, zvani barbari, ovi: Hijerastamni, Bulini, Hyllini. Susjedi Bulina su Hili. Ovi kažu, da ih je naselio Heraklov sin Hilo, ali su barbari. Nastavaju poluotok malo manji od Peloponeza. Od poluotoka ... (nejasan smisao, vidi tumačenje). Do njega nastavaju Bulini. Bulini su ilirski narod. Plovidba uz zemlju Bulina traje duži dan do Nesta rijeke.« (Rukopisi donose zapravo: »ἐπὶ Νέστον κόλπον« ali je sigurno, da umjesto κόλπον treba da bude ποταμόν.)

[2] »Poslije Liburna su Iliri«.

Proučavanjem podataka grčkih pisaca, koji spominju Ilire, počev od najstarijih pa na ovamo, može se utvrditi, kako se taj geografski pojam Illyride postepeno širio u raznim pravcima, a naročito uz istočnu obalu Jadranskog mora.

U sačuvanim fragmentima najstarijeg grčkog geografa, koji spominje naše krajeve, Hekateja (VI. st. prije n. e.), Iliri se spominju na nekoliko mjesta. Po njemu je »Οἰδάντιον πόλις Ἰλλυριῶν,«[3] Helidonci (Taulanti)[4] su ἔθνος Ἰλλυρικόν, a isto tako je bez sumnje on smatrao Ilirima i susjedne Enhelejce, Abre[5] i dr. Svi se ovi narodi lokaliziraju u krajnje južna ilirska područja. Međutim kad spominje Istre, Kaulike, Liburne, Mentore, Hythmite i Syope[6] ne kaže, da su oni Iliri. Ono mjesto, gdje spominje dvije Japygije, jednu u Italiji, a drugu u Illyridi,[7] predmet je različitih tumačenja, ali je sigurno, da se taj navod, predan u Stjepana Bizantinca, ne može uzeti kao dokaz, da je Hekatejeva Illyris sezala do kasnije historijske postojbine Japoda.[8] Otprilike isti opseg je obuhvaćala i Herodotova Illyris u V. st. H. Krahe je konačno utvrdio, da Herodotovi Ἰλλυριῶν Ἐνετοι nemaju veze s Venetima oko Adrije,[9] na što je, uostalom, i G. Novak prije njega ukazao.[10] Time je uklonjena svaka mogućnost, da se Illyris VI. i V. st. prije n. e.

[3] FHG 5 fg. 66 – FGH I. str. 20., fg. 98.

[4] FHG 5 fg. 67 – FGH I. str. 21., fg. 100.

[5] FHG 5 fg. 68 i 73 – FGH I. str. 21., fg. 99 i 101.

[6] FHG 4 fg. 59., 60., 61., 62., 63., 64. – FGH I. str. 20., fg. 91., 92., 93., 94., 95., 96.

[7] FHG 4 fg. 54 i str. 5 fg. 65 – FGH I. str. 20., fg. 97.: »Ἰαπυγία, δύο πόλεις· μία ἐν τῇ Ἰταλίᾳ, καὶ ἑτέρα ἐν τῇ Ἰλλυριδι.« Stjepan Bizant.

[8] Većina historičara i lingvista (počev od Mommsena, Herbiga, Kretschmera, pa do Paisa, Nordena, Jokla, Ribezza, Krahea i dr.) vide u już. ital. Iapygiji toponom. konkordanciju s balk. Japudijom, kako je i Hekatej smatrao. To je mišljenje općenito prihvaćeno, ma da lingvistima nije uspjelo potpuno protumačiti fonetske razlike u tim dvama oblicima (*g* u Iapygia uz *d* u Iapudia). Hekatejeva vijest, predana u Stjepana Biz., tumači se često pretpostavkom. da su balk. Japodi morali nekada zauzimati veći teritorij, nego li je to bilo u historijsko vrijeme. To s toga, što se u sačuvanom fgtu kaže, da su oni u Illyridi. Međutim ima i druga mogućnost tumačenja ove vijesti. Kako je Stjepan Bizantinac pogriješio u reproduciranju Hekatejeve vijesti, kad kaže, da se Iapygia nalazila u Italiji, a utvrđeno je, da pojam Italia nije do tada još bio protegnut do tog područja, mogao je istu pogrešku napraviti, kad tvrdi, da se balk. Iapudia nalazila u Illyridi, koja je u VI. st., kako ćemo ukazati, bila ograničena na južna ilirska područja. Iz Stjepanove vijesti može se dakle samo to sigurno zaključiti, da je Hekatej poznavao dvije Iapudije, jednu na Apen. poluotoku, koji se kasnije nazvao Italia, i drugu na Balk. pol., kasnijoj postojbini Ilira. O ovom pitanju postoji brojna literatura. Posebno je tome posvećena spom. radnja Fr. Ribezza, Italia e Illiria preromana i dijelovi u cit. radovima H. Krahea GN. i PN. Općenito o tome v. Joklov članak u Max Ebertovom Reallex. d. Vorgeschichte s. Albaner, Illyrier, Thraker i RE IX 727 s. Iapyges. – Svakako u historijsko vrijeme područje Iapoda se ne može tražiti dalje na istok i jugoistok od rijeke Sane i Une (v. K. Patsch u WMBH VI. 1898., str. 154 i d.).

[9] u »Rheinisches Museum« 88, 97 i d. – Sr. i A. Mayer, cit. Putovanja II.

[10] V. njegov rad: La nazionalita dei Dardani u »Arhivu za arh. starinu i jezik« IX (1929) str. 78 i drugi: Šta su nazivali Jadranskim morem Herodot i Hekat. u »Zborniku P. Nikova«, Sofija 1939., str. 338.

protegne sjevernije od onog područja, koje su nastavali plemena, što ih Plinije i P. Mela, oslanjajući se upravo na te starije pisce, nazivaju Illyrii proprie dicti.[11]

Ovdje je važno utvrditi, dokle je mogla sezati Illyris u pojedinim stoljećima, i da li je auctor prior našeg »Peripla« mogao nazvati Ilirima neposredne susjede Liburna i ostala plemena južno od rijeke Krke.

Za Tukidida (konac V. st.), čini se, Iliri gotovo i nisu zauzimali veći teritorij od onoga, što ga donose pisci stariji od njega. Iz njegova djela može se razabrati, da je on smatrao Ilirima stanovnike oko grada Epidamnosa: »Ἐπίδαμνός ἐστι ἐν δεξιᾷ ἐσπλέοντι τὸν Ἰόνιον κόλπον· προσοικοῦσι δ᾽αὐτὴν Ταυλάντιοι βάρβαροι, Ἰλλυρικὸν ἔθνος.«[12] Iz djela: de mirab. auscult,, koje potječe iz sredine III. st., može se zaključiti, da je ilirsko ime u to vrijeme bilo sigurno prošireno nešto preko rijeke Neretve. Tu se, naime, Ilirima smatraju Autarijati i Ardijejci: »... ἐν Ἰλλυριοῖς δὲ τοῖς Ἀρδιαίοις καλουμένοις, παρὰ τά μεθόρια τῶν Αὐταριατῶν κἀκείνων«.[13]

Ta se sjeverozapadna granica Illyride uz obalu, po shvaćanju tadašnjeg grčkog svijeta, dobro slaže s nešto mlađom Eratostenovom viješću, koja se sačuvala u već spomenutoj sholiji uz Apolon. Rod. Argonaut: »καὶ Ἐρατοσθένης ἐν γ΄ Γεωγραφουμένων φησι· Μετὰ Ἰλλυριούς Νεσταῖοι[14] ... »Eratosten je, dakle, obuhvatao u Ilire plemena do Nestâ, koje već ne smatra Ilirima. Tom plemenu naš »Periplus« određuje jugoistočnu granicu uz rijeku Naron (Neretvu).

Apolodor, nešto stariji od autora Pseudo Skimnove »Periegeze« (konac II. st.), još ne ubraja Hile u Ilire, kad kaže: »Ὑπὲρ δὲ τοὺς Ἕλλους Λιβυρνοί καί τινες Ἴστροι λεγόμενοι Θρᾷκες.«[15] Po tome se njegova jugoistočna granica Illyride poklapa s onom, koju donosi spomenuta »Periegeza«:

403 . . . . . »καὶ Λιβυρνῶν κατέχεται
404 Τούτοις συνάπτον δ᾽ἐστὶ Βουλινῶν ἔθνος·
405 ἡξῆς δὲ μεγάλη . . . (et c.)
407 . . . . . φασι . . . . .
408 Ἕλλους κατοικεῖν, ... (et c.)
. . . . . .
415 Ἡ δ᾽ Ἰλλυρὶς μετὰ ταυτα παρατείνουσα γῆ.«[16]

[11] Plin III, 22. – P. Mela II 3, 56.
[12] Tucid. Hist. I, 24. – U prijevodu: »Epidamnos je s desne strane onome, koji plovi u Jonsko more. Do njega nastavaju Taulanti barbari, Ilirske narodnosti.«
[13] de mirab. auscult. c. 138. – »... u Ilira zvanih Ardijejaca, uz granice između njih i Autarijata.«
[14] Sr. bilj. 23 u I. dijelu ove radnje.
[15] apd. Stjep. Biz. FHG I 119. – Sr. bilj. 20 I. dijela ove radnje.
[16] GGM 213. – Prijevod: »... i dotiče se Liburna. Na njih se nadovezuje narod Bulina. Po redu je veliki (Hilički poluotok) ... kažu da ... nastavaju Hili ... Poslije toga se pruža zemlja Illyris.«

Kako se vidi, autor ove »Periegeze«, kojoj se postanak smješta na početak I. st. prije n. e., također ne smatra Hile i Buline Ilirima. On izričito tvrdi, da se Illyris proteže poslije tih plemena. Ako uzmemo, da su Pseudo Skimnovi Bulini, u čiji su teritorij obuhvaćeni i Hili, nastavali isti teritorij kao i u Pseudo Skilaksa, otprilike do iznad Kaštelanskog zaliva, gdje ih smješta i Tabula Peuting.,[17] može se zaključiti, da je Pseudo Skimnova Illyris dopirala negdje do rijeke Cetine. Ako, dakle, potkraj III. stoljeća, po Eratostenu, Illyris seže nekako do Neretve, a oko stoipedeset godina kasnije (na početku I. st.) po Pseudo Skimnu dopire tek do Bulina, dakle negdje oko Cetine, veoma je teško dopustiti, da je ona u vrijeme postanka »Peripla« mogla sezati do Liburna, odnosno do njihove južne granice (rijeke Krke). Taj očiti anahronizam u ovom podatku, što ga pruža poglavlje, kojim se bavimo, važna je indikacija, koja sugerira reviziju čitavog ovog mjesta.[18]

Navedeni podatak o prostiranju Ilira u Pseudo Skilaksovu »Periplu« zaslužuje posebnu pažnju: ili se radi o naknadnoj preradi teksta, ili pak, ukoliko je ovaj stavak autentičan, treba pomaknuti bliže donju vremensku granicu, kojom se označuje terminus ante quem postanka djela. Analiza stavka na početku poglavlja, kojim se bavimo, može unijeti više svijetla u ovo pitanje. Tu čitamo ovo:

»Poslije Liburna slijedi narod Ilira, i Iliri nastavaju do Haonije, nasuprot Kerkire, Alkinojeva otoka. I tu je grčki grad imenom Herakleja i luka. A tu su i barbari, nazvani lotofazi, ovi: Hijerastamni, Bulini, Hyllini.«

U ovoj rekapitulaciji anticipira se za nekoliko poglavlja spominjanje Haonije i Alkinojeva otoka. Već smo ukazali na pojave, gdje se geografski pojmovi nižu redom, koji ne odgovara njihovu poredaju u prirodi. Takva mjesta, kako smo dokazali, ne možemo pripisati prvom autoru. Međutim pojave ovakve anticipacije i uvodnog resumćea teritorija, na kome nastava pojedini narod, strane su djelu u cjelini i ne možemo joj nigdje naći analogije. Na koji kraj autor ovog mjesta misli, kad kaže, da je tu »grčki grad Herakleja s lukom, ... lotofazi ... Hijerastamni, Bulini i Hyllini«, iz teksta nije posve jasno. To je i izazvalo različite ubikacije grada Herakleje i tumačenja onih lotofaga. Potražili smo u pogl. 28. i 29.[19] ona mjesta, gdje se ovi pojmovi opet opisuju, u kraju gdje se stvarno nalaze, geografskim redom kako slijede u prirodi. Uporedivši te podatke s onima, što ih pruža početak 22. poglavlja, mogu se uočiti mnoge podudarnosti:

[17] Sr. i A. Mayer, spom. Putovanja II.

[18] Očito je i navedeni sholijast uz VI. 1215. Apol. Rod. Argon. osjetio disonancu između podataka »Peripla« tadašnje redakcije, gdje se kaže, da su Nesti ilirski narod, i Eratostenova navoda, koji govori da se Iliri pružaju tek poslije Nesta.

[19] Prijevod: »Poslije Ilira su Haonci. Prema Haoniji je otok Korkira i na njemu grčki grad, koji ima tri luke, od kojih je jedna zatvorena.«

Pogl. 28.	Pogl. 22.
Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες	Παροκοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ
Pogl. 29.	θάλατταν μέχρι Χαονίας
κατὰ δὲ Χαονίαν νῆσός ἐστι Κόρκυρα,	τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον
καὶ πολις Ἑλληνὶς ἐν αὐτῇ,	Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια
λιμένας ἔχουσα τρεῖς κατὰ τήν πόλιν· τούτων ὁ εἷς κλειστός.	καὶ λιμήν.

Ako ove koincidencije nisu slučajne, a sigurno nisu, onda se može objasniti i protezanje Illyride do Liburna i oni podaci, koji se odnose na grčki grad Herakleju, Lotofage i Buline. Time opet dolazimo do tumačenja geneze ovog poglavlja.

Na ovom mjestu nije očito anticipiran samo spomen Haonije. Prethodnom delimitacijom ilirskog teritorija dospio je ovamo i otok Korkira (Krf), koji je dobio epitet Alkinojev otok, da bi se razlikovao od Crne Kerkire, koja se opisuje malo dalje u Manijskom zalivu. Taj epitet, temeljen na reminiscencijama iz Homerova epa, povukao je za sobom i Lotofage, o kojima Odisej pripovijeda na Alkinojevu dvoru.[20] te su na taj način oni ušli u tekst, a ne zbog neke njihove veze s Bulinima i Hilima, čiju zemlju opisuje ovo poglavlje. Te Lotofage treba, dakle, tražiti negdje na kopnu, oko Korkire (Krfa), gdje je antička tradicija (koju je u novije vrijeme poduprla svojim rezultatima i lingvistika) navodila i neke druge narode, koje spominje Homer.[21]

Promatrani u tom svijetlu ovi podaci s početka 22. poglavlja jasno ukazuju, da se ovdje radi o naknadnom proširivanju teksta i o vezivanju geografskih pojmova srednje Dalmacije s onima iz Novoga Epira. Ovo mišljenje potvrđuje i prisustvo etnika Ἰλλινοί, koji slijede neposredno iza Bulina u tekstu. Müller je nesumnjivo u pravu, kad te Hylline ispravlja u Bylline, ali se ne može prihvatiti njegovo mišljenje, da se ovdje ponavlja još jednom naziv Βουλινοί bez početnog B.[22] Postavljanje tih dviju gotovo izonimija jedne pored druge nema nikakva opravdanja. Ovdje se jamačno radi opet o reminiscencijama erudicije glosatora, koji je osim za Buline na Hiličkom poluotoku znao i za jedan drugi narod sličnog naziva iz Novoga Epira, koje spominju između ostalih Plinije, Livije, Strabon[23] i dr., a to su: Bulliones, Bullini, Βυλ-

[20] Homer ι 82 i s.

[21] Hekatej donosi: »Βαιάκη· πόλις τῆς Χαονίας« (apd. St. B. s. v. FHG 5 fg. 76 – FGH), a Feačane u ovom kraju spominje opet P. Mela (II, 55): »Partheni et Dassaretae prima eius tenent, sequentia Taulanti, Entellae, Phaeaces.« – Poznato je, da je ilirski jezik izgubio aspirate. Sr. H. Barić, Ilirske jezične studije, u »Radu Jug. akad. zn. i umj.« 272 (1948.) str. 174 i d. – v. i A. Mayer, Putovanja.

[22] GGM 28.

[23] Uz Bullis, Byllis u Plut. i Ptol. te Bylliake između Apolonije i Orika (Strab. VII, 316) pa Bulliones u Plin. (II, 145), sr. i oblike za isti narod: Bullini (Liv. XLIV, 30) i ager Bullinus (Liv. XXXVI, 7) koji se grafijom skoro poistovjetuju sa srednjodalmatinskim Bulinima. – Oblike i izvore v. u RE III 1105 i d. s. Bullis.

λίονες. Njih je on skupa s Lotofazima i s Alkinojevim otokom premjestio iz Epira ovamo na Hilički poluotok. Po tome ovi Bulini predstavljaju trag daljih koinciđencija geografskog nazivlja između područja tog poluotoka i Epira i oni nisu isto, što i Bulini, koje opisuje 22. poglavlje. Ti Βυλλ-ινοί i po svojoj grafiji, naročito u osnovi. odgovaraju obliku, koji za taj narod donose razni grčki i rimski pisci.

Na ovo vezivanje toponimija i etnonimija iz Epira s onima iz liburnskog susjedstva mogla je utjecati još jedna činjenica, kojoj, doduše, u tekstu ovog poglavlja ne nalazimo sigurna traga. Kako se u njemu uz Buline spominju Hili, kojima je eponim Heraklov sin Hilo, što se izričito navodi malo dalje u već spomenutoj glosi (»kažu, da ih je naselio Hilo, sin Heraklov«), to je kasnijem autoru lako mogla biti poznata tradicija, koju je zabilježio i Apolonije Rod. (IV 539),[24] po kojoj je Melita rodila Heraklu sina Hila u zemlji Feačana (δήμῳ Φαιήκων), dakle na Alkinojevu otoku Korkiri. Iako ta tradicija spada u oblast legendi, ne smije se mimoići činjenica, da se na tom otoku nalazio Χυλλαικὸς λιμήν, koji Tukidid[25] na dva mjesta spominje. I taj naziv luke na Korkiri, vezan uz ime Hilovo, ukazuje na veze toponima i etnonima Hiličkog poluotoka s onima na Korkiri (Krfu) i oko nje.

Očito je, dakle, da su Lotofazi i oni Βυλλινοί (Bulliones) dospjeli na ovo mjesto u tekstu zajedno s Alkinojevim otokom, kojim se determinira Haonija, a ova se opet označuje kao južna granica Illyride. Pitanje je, gdje se ima tražiti Herakleja, koja u tekstu slijedi neposredno iza Korkire. Dosadašnji interpretatori ovog podatka polazili su od uvjerenja, da svi pojmovi, koji se ovdje donose, pripadaju Hiličkom poluotoku, te su i taj grčki grad tražili negdje na njemu ili oko njega.[26] Sve ove ubikacije nisu mogle prijeći okvire obične pretpostavke, jer za sebe nisu mogle naći drugih dokaza osim činjenice, da se taj grad spominje u opisu kraja, koji slijedi iza Liburna. Činjenica je, međutim, da Grci nisu na našoj obali osnovali ni jednu naseobinu ili faktoriju sjevernije od Tragurija, i pitanje je, da li se uopće može tražiti kakva grčka kolonija sjevernije od današnjeg Kaštelanskog zaliva. Pitanje ubikacije Herakleje je dosta složeno i još uvijek jedno od najtežih u sklopu studija grčke kolonizacije naših obala. Njegovo rješavanje prelazi okvire ove naše rasprave. Tumačeći ovo poglavlje »Peripla«, po-

[24] Apoll. Rhod. Argon. IV. 539.

[25] Hist. III, c. 72 i 81. – Nije isključeno, da ove toponomastičke veze Korkire i okolice s onima na Hiličkom poluotoku, u neposrednom liburnskom susjedstvu, predstavljaju tragove liburnske talasokratije i njihove okupacije Korkire, o čemu Strabon govori. (V. bilj. 28.)

[26] Ima nekoliko predloženih ubikacija za ovaj grčki grad. Lanza je tražio Herakleju kod Salone (Le origini primitive di Salona, u »Atteneo Veneto« 1889), a jedan od razloga, zašto se odlučio za tu ubikaciju, jest podatak, koji donosi »Periplus«, da je uz grad luka. S obzirom na naziv Herakleja i kult Heraklov Patsch je zastupao mišljenje (WMBH VII, 1900., str. 90 i d.), da je treba tražiti na o. Braču. G. Novak pak odbacuje mogućnost, da se taj grad nalazio na otoku, već oslanjajući se potpuno na redoslijed opisa obale u tekstu, smješta Herakleju na Hilički poluotok, upravo u središnji dio njegove obale, gdje se danas nalazi mjesto Rogoznica. Ispor. njegov rad: Dimos i Herakleja u »Bulićevu zborniku« str. 657.

trebno je ipak iskoristiti tekst, ukoliko on može pridonijeti osvijetljenju tog pitanja, polazeći od našeg gledanja na postanak poglavlja, kojim se bavimo. Proučivši podatke, koje ono donosi, odrekavši prvom autoru podatke s početka stavka, gdje se prethodno delimitira ilirsko područje (o čemu će još biti govora), skloni smo da ovaj grad Herakleju premjestimo zajedno s Lotofazima i Byllinima u područje oko Haonije i Alkinojeva otoka, koji se tu spominju. Držimo, da imamo potpuno pravo na taj zaključak, ako se oslonimo na sam tekst s početka poglavlja, gdje se doslovno kaže: »... *do Haonije,* (koja se pruža) *nasuprot* Alkinojevu otoku *Korkiri.* I *tu je* grčki grad imenom *Herakleja* i luka.« Kad smo već pokazali na činjenicu, da se u ovom stavku »Peripla« vežu geografski nazivi Epira s onima na Hiličkom poluotoku, doslovni smisao citirane rečenice ne ostavlja nas nimalo u sumnji, gdje treba tražiti Herakleju, naravno na temelju samog zaključka, koji se može povući iz »Peripla«. Neposredno na rečenicu, u kojoj se spominje Haonija (pobliže lokalizirana Alkinojevim otokom) nastavlja se ova, koja počinje riječima: »i tu (ἐνταῦθα) je grčki grad . . .« Ne može, dakle, biti, nikakve sumnje, da se ono ἐνταῦθα odnosi na Haoniju, koja se odmah prije toga navodi. Po tome i Pseudo Skilaksovu Herakleju treba lokalizirati uz geografske pojmove s južne periferije ilirskog teritorija, negdje na kopnu nasuprot otoku Korkiri (Krfu), kako se iz teksta razabire. Historicitet ovog grada konačno su potvrdili nalazi novca, koje je on kovao,[27] a možda će dalja arheološka otkrića omogućiti, da se odredi i njegova detaljnija ubikacija. Korkiru su, poslije Eretrijaca, naselili dorski Korinčani, protjeravši Liburne s tog otoka.[28] Oni su sa sobom donijeli i Heraklov kult, te ne bi bilo nimalo presmiono zaključiti, da toj okolnosti Herakleja duguje svoje ime i brojne predstave na novcu, koji je kovala.[29] Tome ide u prilog i spomenuta legenda o rođenju Heraklova sina Hila u zemlji Feačana. Kao potvrdu ovakvom našem lokaliziranju Herakleje mogli bismo navesti i nalaz novca, koji nesumnjivo ima provenijenciju u južnim ilirskim oblastima, s natpisom kralja Mytilija (ΒΑΣΙΛΕΩΣ ΜΥΤΙΛΙΟΥ), a koji ima potpuno iste predstave kao i novci Herakleje: na aversu Heraklovu glavu s lavljom kožom, na reversu luk i kijaču.[30]

Poslije Lotofaga navode se Hijerastamni (Ἱεραστάμναι), pred Byllinima. Što se stvarno krije pod tim nazivom i gdje treba smjestiti taj narod, nije do danas utvrđeno. Već je Müller, vođen homofonijom, bio predložio za taj naziv tumačenje: Ἰαδερατῆναι (stanovnici liburnskog

[27] Neki su smatrali, da ne treba pokloniti vjere ovoj vijesti »Peripla« i da taj grad nije uopće postojao. Ispor. J. Brunšmid, Die Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens, Beč 1898. str. 657.

[28] Strab. VI, 269.

[29] Redovito na av. – Heraklova glava s lavljom kožom, na rv. – luk i kijača s natpisom ΗΡΑΚΛ[εια] i sl. Mnogo primjeraka novca tog grada nađeno je na Hvaru, gdje su pronađeni novci i drugih gradova i zemalja iz južnih ilirskih područja (Ispor. Brunšmid sp. dj. str. 54).

[30] Brunšmid sp. dj. str. 54 bilj. 47. – Posve je razumljivo, da je kralj Mytilije, u želji da prekuje neki grčki novac kao svoj, posegnuo za kojim bližim gradom i da nije tražio novac nekog podaljeg.

Jadera),[31] jer bi se grad Jader po njegovoj lokalizaciji Hiličkog poluotoka,[32] nalazio na tom poluotoku. Obaranjem ovakve lokalizacije otpala je mogućnost, da se Hijerastamni dovode u vezu s liburnskim Jaderom. U novije vrijeme smješta D. Rendić Iadassine s poznatog hvarskog natpisa u Ager Salonitanus,[33] te bi po tome donekle odgovarala interpretacija, koju je predlagao Müller, t. j. da su ΙΕΡΑΣΤΑΜΝΑΙ - ΙΑΔΕΡΑΤΗΝΑΙ, stanovnici oko Solinske rijeke Jadra. Pitanje je ipak, u kolikoj je mjeri ovaj oblik koruptela[34] i da li se uopće Hijerastamni moraju vezati uz Hilički poluotok. Ne može se isključiti mogućnost, da on predstavlja grčki epitet za neki narod ili stanovnike, kao što je to slučaj kod nekih drugih toponima na našoj obali, na pr. nazivi otoka Elektrides, Dyskelados, Elaphites i dr.[35] Ako se ti Hijerastamni vežu s Lotofazima geografski, kao što ih tekst veže, ne krije li se, možda, u tom nazivu aluzija na intenzivnu keramičku produkciju,[36] koju su Korinćani presadili na Korkiru i potom na njezine kolonije na susjednom kopnu, i koja im je, uz produkciju vina, omogućila, da se dovinu tolikog bogatstva i moći?[37] U nizu pretpostavki, koje su postavljene u vezi s ovim pitanjem, treba će i tu imati na umu.

Iz svega izloženoga može se zaključiti:

da Illyris prvog autora nije mogla obuhvatiti Buline i Hile te sezati do rijeke Krke,

da je navod na početku 22. poglavlja, koji govori o prostranstvu Illyride, kasnije ušao u tekst i

da se veći dio geografskih imena, koja slijede iz Alkinojeva otoka, odnosi na južnu ilirsku periferiju oko Korkire (Krfa), a ne na Hilički poluotok.

Preostaje još da se odredi:

dokle je mogla sezati Illyris prvog autora Peripla i

što je prvotni tekst mogao sadržavati u ovom poglavlju, odnosno što je od njega ostalo.

[31] GGM 28.

[32] Müller je smatrao Hiličkim poluotokom onaj jezik zemlje, što ga zatvara Zadarski kanal, more između o. Vira i Paga i kopna, te Planinski kanal i Novigradsko more. Po tome su i njegovi Liburni dosezali do rijeke Zrmanje. Svakako začuduje, da je Müller mogao imati ovakvo pogrešno shvaćanje o lokalizaciji tog poluotoka, kad ga spominje i Ps. Skimno i jasno stavlja iza Liburna. Osim toga, kad on nije posumnjao u autentičnost vijesti iz 21. pogl., gdje se kaže, da uz otoke Elektride, Mentoride i Istros ima u Liburniji »još mnogo drugih bezimenih«, ove posljednje nije mogao nigdje drugdje tražiti, nego u arhipelagu Zadarskog i Srednjeg kanala, do Mortera, a dotle je otprilike i dopirala Liburnija.

[33] V. D. Rendić, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba, u VAHD LII (1950) str. 29 i d.

[34] Po formantima, koje sadržava ovaj oblik, mogao bi se pridati ilirskoj toponomastici. To su form. -st i -amno, kao u: Burnistae, Isamnus, Palamnos i dr. Sr. GN 57.

[35] Sr. GN 2, gdje su i ostali primjeri.

[36] J. Alačević je također bio sklon, da ovaj naziv tumači kao epitet u vezi s keramičkom produkcijom. Ostatke te tradicije on vidi u lončarskom obrtu iz okolice Sinja, gdje i lokalizira ove Hijerastamne. – Ispor. BD XXVII (1904) s. 29.

[37] Ispor. o tome G. Glotz, Histoire ancienne II, 1 (1938) str. 181. Opširnije v. Kahrstedt, Griech. Staatsrecht I (1922) s dodatkom: Das Korintische Kolonialreich, str. 358 i d.

Od svih navedenih izvora, koji daju naslutiti, dokle je u pojedinim historijskim periodima dopirala Illyris, odlučujuću vrijednost imaju vijesti, koje su o tome ostavili Eratosten i autor Pseudo Skimnove »Periegeze«. Ps. Skimnova sjeverna granica Illyride iz konca II, i početka I. st. mogla je, kako smo pokazali tek neznatno prelaziti rijeku Cetinu, dok je u Eratostenovo vrijeme, u III. st., bila mnogo niže, negdje oko rijeke Neretve. To sukcesivno širenje geografskog pojma Illyris, što ga pratimo u raznih grčkih pisaca, posve je logično i opravdano i moramo mu pokloniti potpunu vjerodostojnost. Ali onda ujedno moramo odbaciti autentičnost ovog stavka iz »Peripla«, po kome Iliri sežu do Krke, a također i onih mjesta, gdje se za Buline, Hile i Neste kaže da su Iliri.

U rješavanju ovog pitanja, u kome se možemo osloniti samo na indirektne dokaze, dobro može poslužiti i statistika, pogotovu u tumačenju ovakvog jednog djela sa stereotipnom shemom, koja se neprekidno provlači kroz čitav tekst. Iliri se spominju na mnogim mjestima u opisu obale poslije Liburna. Na početku 22. pogl. u rečenici: »Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσιν Ἰλλυριοὶ ἔθνος« i u onoj pri kraju: Βουλινοὶ δ´εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν«; zatim u slijedećem poglavlju prema podatku sačuvanom u spomenutoj sholiji: »οὗτοι εἰσὶ Νεστοὶ ἔθνος Ἰλλυρικόν; nadalje u 24. pogl. gdje se i za Manijce tvrdi, da su Iliri: »Ἰλλυριοὶ ἔθνος Μανιοί« i na početku 25. pogl. u rečenici: »Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ Ἐγχελεῖς« Prema Gronoviusovoj sanaciji početak 26. pogl. trebao bi glasiti: Ταυλαντίων δέ ἐστι τό Ἰλλυρικόν ἔθνος«, a 27. pogl. prema Müllerovoj: »οἱ δὲ εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοί«. Napokon na početku 28. pogl. čitamo: »Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες.« Po tome je »Periplus spominjao ukupno devet puta Ilire. Toliko puta se ne spominje ni jedan drugi narod u čitavu djelu. Po ustaljenoj shemi, što je sretamo u »Periplu«, pojedini se narod spominje redovito tri puta: na početku stavka (Poslije naroda A slijedi narod B), pri kraju poglavlja (Plovidba uz zemlju naroda B traje n dana) i na početku slijedećeg poglavlja (Poslije naroda B slijedi narod C). Može se postaviti ozbiljno pitanje, da li je auctor prior uopće obuhvatio pojedine narode u generički pojam Ἰλλυριοί. Ako ispitamo čitavo djelo, vidjet ćemo, da on to nije napravio ni na jednom drugom mjestu. Tako u opisu naroda na Pirinejskom poluotoku, počev od Heraklovih stupova, donosi se svaki narod odjelito; u opisu brojnih italskih naroda također. Ni ovdje nije obuhvatio više njih u jedan širi naziv. Ista je pojava i u opisu zemalja, što slijede poslije Ilira. Drugi veliki narod Balkanskog poluotoka, Tračane, autor prikazuje u jednom stavku, i od toga je nastalo poglavlje posvećeno opisu njihove zemlje s naslovom ΘΡΑΙΚΗ.[38] U tom ovećem poglavlju nema pojave, da bi se spominjala druga plemena i naglašavalo, da su ona tračke narodnosti. Podaci, dakle, ovakove vrste, i po svom broju, i po svojoj kvaliteti, strani su djelu u cjelini.

Da li je prvi autor spominjao Ilire, na kome mjestu, da li kao jedan od mnogih naroda, što se uzastopce nižu, ili pak kao širi generički

[38] GGM 54.

pojam, u koji je obuhvatio više plemena, može se razabrati analizom nekih mjesta u tekstu, gdje se Iliri spominju. Ta analiza, naročito stilska, dovest će do zaključka, da su to od reda mjesta korumpirana, nepovezana s kontekstom, s očitim tragovima intervencije kasnijih autora. Dijelom smo na tu pojavu već upozorili, a još ćemo se u daljem izlaganju s njom sresti.

Naše je mišljenje, da tekst po podacima, koje donosi o protezanju Iliride, sadržava dvije faze, od kojih se jedna može pridati prvom autoru, a druga kasnijim obrađivačima »Peripla«. U toj prvoj fazi Iliri su se spominjali kao i ostali narodi, t. j. njima je bilo posvećeno jedno kraće poglavlje. To je onaj stavak, koji danas sačinjava 26. poglavlje, s naslovom ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ. Početak tog poglavlja prema Gronoviusovoj ispravci glasi: »Ταυλαντίων δέ ἐστι τὸ Ἰλλυρικόν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπιδαμνός ἐστι.«[39] Rukopisi, pak, imaju naslov ΙΛΛΥΡΙΟΙ iza kojega slijedi početak poglavlja: »Κατ'ἀντίον δέ ἐστι τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος...«[40] Müller smatra, da je ime Taulanta već prije bilo iskvareno u rukopisu i da je stoga kasniji obrađivač teksta, koji je nadjenuo naslove pojedinim poglavljima, napisao ΙΛΛΥΡΙΟΙ umjesto ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ.[41] Za potvrdu tom mišljenju navodi izvore, koji kažu, da se grad Epidamnos nalazio u zemlji Taulanta. To međutim nije nikakav dokaz. Na sigurnijem smo tlu, ako se oslonimo na početak poglavlja, u kome se opisuje narod, koji slijedi poslije Ilira. To je današnje 28. pogl. posvećemo Haoncima, koje počinje riječima: »Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες». (Poslije Ilira su Haonci). Taj početak savršeno odgovara već izloženoj shemi nizanja pojedinih naroda, a s ovim poglavljem tekst opet poprima svoju ustaljenu formu, koja je bila prekinuta poslije opisa zemlje Istra. Sigurno je prema tome, da je poglavlje pred Haoncima bilo posvećeno Ilirima i da se može pridati vjerodostojnost tekstu, kako je predan u rukopisima. Mogao bi se doduše postaviti prigovor, da tekst u 25. poglavlju donosi posebno Enhelejce i kaže, da su oni Ἰλλυριῶν ἔθνος. Ali upravo u ovakvom povezivanju Enhelejaca s narodom generičkog naziva Iliri vidi se odraz starijeg shvaćanja, koje je imao i Herodot, kad kaže: »Ἰλλυριοί τε καί ὁ Ἐγχελέων στρατός.«[42] (u akuz.). Enhelejci su prvi narod, kojega su Grci upoznali i po tome se on prvi izdvaja iz kruga etničkih grupa nazvanih općim imenom Iliri. Tim izrazom: »Enhelejci i Iliri« mogao je prvi autor označiti narode uz obalu sjeverno od Epira, pogotovu što se kod sastavljanja djela koristio podacima starijih pisaca. Od sekundarne je važnosti za ovu stvar pitanje, da li je lokalizacija Enhelejaca uz Rhizon, kako je sretamo u »Periplu«, točna. Vjerojatno nije, jer je u suprotnosti sa svim ostalim starijim autorima.[43]

[39] GGM 32. – »Taulanti su ilirski narod, u kome je Epidamnos.«

[40] Prijevod: »Nasuprot (u produženju) je ilirski narod ...«

[41] GGM 32.

[42] Spom. hendiadiotički izraz: »Iliri i Enhelejci«.

[43] Enhelejce spominju mnogi pisci od Hekateja dalje. Lokaliziraju ih uz Haoniju, uz Lihnidsko jezero, kod spom. crnotekle rijeke (Drima), uz Keraunsko gorje, ali nikad uz Rhizon, kao što je u »Periplu«. – V. Zippel, sp. dj. str. 12 i d.

Ovakvom interpretacijom »Peripla« dobivamo odgovor na pitanje, dokle je sezala Illyris u autentičnom tekstu »Peripla«. Ona je uz obalu išla od epirotskih Haonaca do nešto poviše Sinus Rhizonicusa. A to je upravo ono područje, što su ga po starijim izvorima (Hekateju, Herodotu i dr.) nastavali Iliri, koje po njima Plinije i P. Mela posebno izdvajaju pod nazivom Illyrii proprie dicti.

Kasnije se taj geografski pojam širio prema sjeverozapadu, i to je našlo odraza u brojnim glosama »Peripla«, gdje se uz pojedina plemena dodaje, da su ilirske narodnosti, a naročito na analiziranom početku 22. pogl., gdje se kaže, da se Iliri protežu od Liburna do Haonaca. To preliminarno razgraničenje Ilira dobilo je svoj pendent na kraju opisa ilirskih plemena, u početku sadašnjeg 27. pogl. gdje prema Müllerovoj restituciji teksta čitamo: » Οἱ δὲ εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν«. (Od Bulina pa dovle su Iliri). Takvog završnog resummea nema nigdje drugdje u »Periplu«. A i iz samog teksta, kako ga kodeksi donose, vidi se jasno, da je ovo mjesto bilo interpolirano i korumpirano: »ΩΡΙΚΟΙ Οἱ δὲ Ὡρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαντίας χώρας. Οἱ δὲ Ἀμαντιεῖς εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυρ. ἀπὸ Βουλ.« (ORICI. Orici pak nastavaju uz zemlju Amantiju. Amantijci su dotle Iliri od Bulina). Očito je, da je ovakvu zbrku i poremećaj mogla izazvati samo interpolacija.

Potrebno je osvrnuti se s par riječi na ovo (27.) poglavlje. Najprije valja uočiti, da ono nije posvećeno Oricima, već opisu Hidruntskog puta (Otranta). Zbog toga naslov ΩΡΙΚΟΙ nikako nije na mjestu. Uvjerljivo je naprotiv mišljenje Gailiusovo, da je ono trebalo imati naslov ΤΟΣΤΟΜΑ ΤΟΥ ΚΟΛΠΟΥ.[44] Taj naslov, isprva marginalna glosa, bio je kasnije umetnut u tekst, ali ne na početak poglavlja, već u sredinu teksta. Nadalje u njemu se donosi udaljenost od Keraunskih gora do Japigije u stadijima,[45] što ukazuje na kasnije mijenjanje i dopunjavanje teksta. Otrantska vrata nazivlju se ovdje: τὸ στόμα τοῦ Ἰονίου (vrata Jonskog mora), kao što se i Jadransko more naziva Jonskim. Pri kraju je dodano, da »na Jadranu ima mnogo luka« (Λιμένες εἰσὶ πολλοὶ ἐν τῷ Ἀδρίᾳ, misli svakako na istočnu Jadransku obalu). Da bi se uklonila mogućnost nesporazuma, jer se more najprije zove Jonskim, a zatim Jadranskim, dodano je na kraju » Jadransko more i Jonsko su jedno te isto« (τὸ δὲ αὐτὸ Ἀδρίας ἐστὶ καὶ Ἰόνιος). Ne želimo ovdje ulaziti u pitanje, kada je stvarno Jadransko more i Jonsko postalo jedno te isto, ali je sigurno, da prvi autor »Peripla« to nije mogao ustvrditi.[46] Napokon valja napomenuti, da ovo poglavlje rastavlja ono, u kojemu

[44] Sadašnje 26. pogl. sumnjivo je svim interpretatorima »Peripla«. Ispor. GGM 34.

[45] Evo u prijevodu čitava poglavlja: »ORICI. Orici nastavaju niže zemlje Amantije. Amantijci su dotle Iliri (počev) od Bulina. Vrata pak Jonskog mora su od Keraunskih gora do rta Japigije. Do grada Hidrunta u Japigiji od Kerauna je oko 500 stadija, to su vrata mora, a ono, što je s unutrašnje strane, Jonsko je more. Na Jadranu ima mnogo luka; Jadransko more i Jonsko su jedno te isto.«

[46] Upor. spom. dj. G. Novaka, Šta su nazivali Jadranskim morem Hdt. i Hekat, u bilj. 10.

se opisuju Iliri, od slijedećeg koje je posvećeno Haoncima. Iz svih ovih napomena može se barem zaključiti, da je 27. pogl. bilo temeljito prerađeno u nekoliko navrata. Što se tiče naroda Orika s početka poglavlja, oni su došli u tekst u vezi s gradom Orikom, koji se navodi na kraju prethodnog (26) poglavlja. Prema tome je i ovdje kasniji autor, koji je dijelio poglavlja, pogriješio. Ako izdvojimo taj navod o Oricima, Amantijcima i Ilirima poslije Bulina, dobili bismo donekle suvisli prijelaz iz poglavlja u poglavlje: prethodno (26.) pogl. posvećeno Ilirima svršava navodom plovidbe do Orika, zatim slijedi kratak opis Hidruntskog puta (pogl. 27), na koje se nastavlja 28. pogl. s Haoncima poslije Ilira.

Tako smo uočili drugu fazu u protezanju Illyride, koju moramo pripisati kasnijem autoru. Sigurno je po tome, da auctor prior »Peripla« nije nikako mogao ustvrditi za Buline, Hile, Neste, a ni za Manijce da su ilirski narod.

Još riječ, dvije, o kompozicij i rekonstrukciji 22. poglavlja. Utvrdili smo, da je čitav prvi stavak tog poglavlja, gdje se spominju Iliri, Haonija, Alkinojev otok, Herakleja, Lotofazi i Hijerastamni djelo glosatora, te da prema tome ne pripada prvom autoru. Dalje se na nj nadovezuje stavak, koji govori o podrijetlu plemena Hila od Heraklova sina Hila i o poluotoku malo manjem od Peloponeza. Već smo u I. dijelu naše rasprave dokazali, da su ti podaci uzeti iz Timeja i Eratostena i da prema tome ne pripadaju prvom autoru. Međutim, osim ovih dodataka i onog mjesta, gdje se nalazi nesumnjiva interpolacija o ilirskoj etničkoj pripadnosti Bulina, može se utvrditi, da tekst sadržava i niz drugih umetaka i preinaka. Ako je podatak o poluotoku malo manjem od Peloponeza[47] kasnije umetnut, onda su interpolirana i sva ostala mjesta, gdje se taj poluotok spominje. Mislimo na dvije rečenice, koje slijede poslije navoda poluotoka: »Ἀπὸ δὲ χερρονήσου παραστόνιον ὀρθὸν· ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί«. Prva rečenica čini se da je ovdje nespretno interpolirana, a osim toga je i nejasna smisla. Müller donosi u komentaru nekoliko prijedloga za njezinu sanaciju, kako su predložili Holstenius, Gronovius i Fabricius. On ne prihvaća nijednu od njih, jer su neodržive, ali ni njegova konjektura: »ἀπὸ δὲ Χερρονήσου [Σίσουα νῆσος] παρα[τείνει] ἀντ ταινίον ὀρθόν· ταύτην κ.τ.λ.« nije nipošto prihvatljiva.[48] Prvo, otok Sissa nije postojao, ukoliko ne misli na Plinijevu

[47] Čudna je ova komparacija tog poluotoka s Peloponezom. Veličinom se ne mogu nikako usporediti, a tako ni razvedenošću niti ičim drugim. Mislimo, da je to čisto literarna konstrukcija, nastala na temelju učenih reminiscencija o sebi Dorana, o Heraklu i njegovu sinu Hilu, koji je predvodio Hile kao Heraklo Dorane. S druge strane i sami Hili (Ὕλλεῖς), jedna od tri dorske file, navodila ih je na zaključak, da su dalm. Hili (Ὕλλοι) bili Heleni.

[48] Gronovius je predlagao: »παρὰ τὸν ὄχθον· ταύτη...«, ali to nije nitko prihvatio. Holstenius: »Post Chersonesum litus directum accolunt Bulini«. Po njemu slično i Fabricius: »... παράκτιον ὀρθόν· ταύτη...«. Müller odbacuje sve ove prijedloge (GGM 28), ali nema sumnje, da je njegov najneprihvatljiviji iz razloga, koje smo naveli.

(III, 22) Lissa (contra Jader est Lissa), a ova se nije nalazila u zemlji Bulina, već Liburna i s Hiličkim poluotokom nema nikakve veze. Uostalom, već smo ukazali, da je Müller imao krivo shvaćanje o lokalizaciji Hiličkog poluotoka. Mi, pak, u ovoj rečenici vidimo interpoliranu glosu, koja je nastala kao antiteza po smislu onome, što se navodi na početku slijedećeg 23. poglavlja: »Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης« i predlažemo: »Ἀπὸ δὲ χερρονήσου [πλοῦς] παρὰ στόμιον ὀρθός«, t. j. od (Hiličkog) poluotoka dalje, uz pouśće (παρὰ στόμιον) rijeke (Nesta) plovi se ravno, a poslije toga je κολπώδης, jer se plovi kroz (Manijski) zaliv (εἰς τὸν κόλπον kako kaže citirani sholijast), bilo da se plovi kroz kanale između pojedinih otoka ili kroz uske prolaze (vrata), a naročito, kad se u njegovu južnom dijelu ulazi ili izlazi iz njega. Ova restitucija zahtijeva minimalne grafijske korekture i veoma dobro pristaje smislu čitava konteksta, ukoliko je shvatimo kao glosu. Izraz στόμιον za ušće vrlo je rijedak u klasičkih pisaca, ali ga zato sretamo u kasnijem periodu u toj uporabi.[49] I on sa svoje strane pokazuje, da je to mjesto bilo kasnije dopisano.

Od sveg ovog opširnog poglavlja ostalo je nekoliko rečenica, koje se mogu smatrati autentičnim. To poglavlje (upravo kraći stavak) bilo je posvećeno opisu obale Bulina. To se lijepo razabira iz činjenice, da se na njegovu završetku navodi plovidba uz zemlju Bulina, što se po stilu i shemi podudara s ostalim poglavljima »Peripla«. Sigurno je već prvi autor uz Buline spominjao Hile, kako to nalazimo i u mlađoj Pseudo Skimnovoj »Periegezi«.[50] Na osnovu svega izloženoga moglo bi se ovo poglavlje ovako restituirati:

*»Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσι Βουλινοὶ ἔθνος. Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὕλλοι. Παράπλους δ' ἐστὶ τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν.«

U prijevodu: »Poslije Liburna je narod Bulina. Susjedi Bulina su Hili. Uz zemlju Bulina plovidba traje duži dan do rijeke Nesta.«

Tako dolazimo do stavka, koji svojim stilom, kompozicijom, shemom i opsegom odgovara velikoj većini onih karakterističnih manjih poglavlja »Peripla«, u kojima se opisuju krajevi, gdje nema ni gradova, ni rijeka, ni otoka niti bilo kojih drugih geografskih pojmova.

Kad se studijem navoda o prostranstvu Illyride, što ih donose pojedini klasički pisci, može utvrditi, kako se taj geografski pojam postepeno širio, to se iz samog teksta na ovom mjestu može približno odrediti vrijeme, kad su bili umetnuti spomenuti podaci na početku 22. poglavlja. Ako su po tadašnjem shvaćanju Iliri sezali do Liburna, a kod Pseudo Skimna u početku I. stoljeća prije n. e. Bulini i Hili se još ne

[49] Imenica τὸ στόμιον u značenju »ušće« vrlo se rijetko javlja u starijih klasičkih pisaca. Sretamo je samo u Timeja iz Lokri (IV. st. prije n. e., u fil. djelu Περὶ ψυχᾶς 101. – upor. L. Rocci, Vocabol. greco-ital. 1939. str. 1711). U kasnijih je češća. Upor. Steph. Thesaurus linguae Graecae s. Στόμιον: »Graecis est ἐκβολὴ ποταμοῦ εἰς θάλασσαν.«

[50] stih 405 i d. – GGM 213.

smatraju Ilirima, mora se dopustiti, da ti podaci nisu mogli doći u tekst »Peripla« prije postanka spomenute »Periegeze«. Prema tome ona u ovom slučaju predstavlja pouzdani terminus post quem. Terminus ante quem proširenja teksta i teritorija Ilira bilo bi doba definitivne rimske okupacije ovih krajeva i političko-administrativne organizacije Ilirika, kad su se sva plemena na zapadnom dijelu Balkanskog poluotoka, pa i Liburni, nazivali Ilirima, kako se vidi u djelima tadašnjih pisaca: Strabona, Plinija, Apijana i drugih. Ovi nas termini vode u kasno aleksandrinsko doba, kad je bila presahla originalna književna stvaralačka djelatnost putopisa i sličnih djela i kad se obilno obrađuju i komentiraju starija djela. Tada je već bio zamro interes za putovanja i upoznavanje grčkom svijetu podaljih krajeva, interes, koji je bio veoma živ u VI. i V. stoljeću i koji je bio opet oživio za pohoda Aleksandra Velikog. Sada se pak sastavljaju kompilacije na temelju podataka uzetih iz starijih djela i izvora, a upravo takva jedna kompilacija je i Pseudo Skimnova »Periegeza«. Važno je i ovdje podvući, da ona u opisu naših obala ima veoma mnogo dodirnih točaka s »Periplom« i sigurno nije slučaj, što i ta »Periegeza« i »Periplus« donose nerazmjerno opširniji opis Jadranskih obala od bilo koje druge, pa čak i grčke, zemlje.

PSEUDO SKILAKOVA LIBURNIJA

Poglavlje, u kojem se opisuje liburnska zemlja, sadržava navod gradova uz more, podatak o ginekokratiji kod Liburna, spominje grupu otoka u Kvarneru i sjevernoj Dalmaciji i rijeku Katarbates.

Čitavo poglavlje u rukopisima glasi:[1]

Λιβυρνοὶ. — Μετὰ δὲ Ἴστρους Λιβυρνοὶ εἰσιν ἔθνος. ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις εἰσὶ παρὰ θάλλατταν· λιὰς· ἴδασσα, ἀττιενίτης. δυύρτα ἁλουψοὶ· ὁλσοι· πεδήται ἡμίονοι οὗτοι γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρ, μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι. κατὰ ταύτην τὴν χώραν, αἵδε νῆσοι εἰσὶν ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα. εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλαί, εἴστρις νῆσος σταδ τί πλατα δὲ ρκ΄. κλείτρειλιτρία μεντορίδες, αὗται δὲ αἱ νῆσοι εἰσὶ μεγάλαι, καταρβάτης ποταμὸς. παράπλους τῆς λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο:

Kako se vidi, tekst sadržava niz naziva gradova Liburnije. Nažalost, ti su nazivi veoma korumpirani, teško ih je protumačiti, te nije čudo.

[1] U prijevodu: »Poslije Istra je narod Liburna. U tom narodu su gradovi uz more: Lias, Idassa, Attienites, Dyyrta, Aloupsoi, Olsoi, Pedetai, Hemionoi. Ovima vladaju žene, i te su žene slobodnih ljudi, a pare se s robovima i ljudima iz susjedstva. Uz tu zemlju su ovi otoci, kojih znam reći imena, a ima ih mnogo drugih bezimenih. Eistris otok (dug) stadija 310, širok stadija 120, Kleitreilitria (iskvareno, vidi tumačenje), Mentorides. Ti su otoci veliki. Rijeka je Katarbates. Plovidba uz liburnijsku zemlju traje dva dana.«

što u njihovoj interpretaciji postoje znatna razmimoilaženja. Ima različitih konjektura, više ili manje uvjerljivih, koje su predložene u tumačenju ovih geografskih imena. Možda ne će biti suvišno još jednom ispitati te toponime i njihove dosadašnje interpretacije, uzete u cjelini s čitavim poglavljem, o kome svakako treba reći riječ-dvije. Postavlja se pitanje:

Da li je tekst ovog poglavlja u cjelini autentičan, osobito na mjestu, gdje nabraja liburnske gradove, i po tome, da li se može utvrditi historicitet njihov u IV. st. prije n. e.

Da li slijed gradova u nabrajanju teče od sjeverozapada prema jugoistoku, kako se do sada tumačilo i

da li postoji mogućnost nove interpretacije spomenutih naziva, naročito onih, koji su do sada ostali neobjašnjeni.

Ta tri pitanja rješavat ćemo zajedno.

I u ovom slučaju treba odmah na početku raspravljanja upozoriti na upadnu opširnost poglavlja posvećenog Liburnima. Nju opažamo lako, ako usporedimo to poglavlje s onima prethodnima, gdje su spominjani Veneti i Istri. To povećanje ide gotovo isključivo na račun geografskih pojmova, koji su u Liburna preopširni za Ps. Skilakove relacije: osam gradova, tri otoka i mnogo bezimenih, jedna rijeka i još k tome neobično opširan podatak o ginekokratiji. Karakteristično je, da se i na ovom mjestu, što se opširnosti tiče, »Periplus« slaže s kasnijom Ps. Skimnovom »Periegezom«.

Što se tiče gradova, o kojima je riječ, ne možemo, naravno, nijekati njihovo postojanje u doba postanja »Peripla«. Arheološki nalazi iz nekih od njih ukazuju na njihovo opstojanje u periodu starijeg željeznog doba, u koliko su, razumije se, točne dosadašnje interpretacije ili one, koje ćemo predložiti. Radi se samo o tome, da li je »Periplus« prve redakcije zaista sadržavao tolike liburnske toponimije. U raspravljanju tog pitanja ostaje nam kao glavna sigurna argumentacija usporedba tih podataka iz ovog poglavlja s ostalima. Pogledajmo najprije poglavlja, štono prethode Liburnima: u Veneta se ne spominje nijedan grad, u Istra također.[2] Dalje, u opisu obale, koja se nastavlja na liburnsku, također se ne spominje nijedan grad, isključivši dva grčka grada Pharos i Issu (za koje se izričito navodi da su grčki gradovi) i nešto južnije Budvu (24. i 25. pogl.), za koju doduše Ps. Skilak ne tvrdi da je grčki grad, ali arheološki nalazi iz predrimskog perioda ukazuju, da je Budva bila ne samo poznata grčkom svijetu, već i znatno infiltrirana grčkom kulturom, a to ukazuje na prisan dodir toga grada s grčkim svijetom. Osim toga upravo Budva služi u tekstu kao dolazna (u 24. pogl.) i kao polazna (u 25. pogl.) točka za plovidbu. Stoga ne samo da se nije čuditi, što je spomenuta, već je njezino prisustvo u tekstu logično i potrebno. Ako krenemo dalje prema Epiru, situacija je ista: spominju se samo grčki gradovi Epidamnos i Apolonija, dok u zemlji Haonacâ (pogl. 28.), Tesprońanâ (pogl. 30.), Kasopâ (pogl. 31.), Molosâ (pogl. 32.) i dalje

[2] Pogl. 19. i 20, GGM str. 26.

nema nikakva spomena bilo kakvom gradu.[3] A ipak je tu gradova bilo, i to su uostalom krajevi, s kojima grčki svijet ima kontakta još u doba najranije grčke kolonizacije, ti su krajevi Grcima bliži i neusporedivo poznatiji od daleke i negostoljubive piratske Liburnije. Očito je, da autor ovog mjesta »Peripla«, bio on prvi ili kasniji, veoma slabo poznaje gornji Jadran. Dovoljno je navesti, da ne spominje Japode, neposredne susjede Liburna, koji su već u pretpostavljeno vrijeme postanka »Peripla« sigurno tu i tamo izbili u podvelebitsko primorje,[4] dok ih Hekatej već u VI. st. pozna.[5] I on donosi podatak, da se rijeka Istros izlijeva i u Jadransko more, podatak nesumnjivo literarne provenijencije, a nikako nastao autopsijom.[6] Nadalje spominje otok Istros u Liburniji (na to ćemo se još osvrnuti), koji ne ćemo naći ni u jednog drugog antičkog pisca. Ako ovim manjkavostima i geografskim netočnostima te oskudnosti znanja o gornjem Jadranu pribrojimo ono, o čemu smo malo čas natuknuli, sam od sebe se nameće zaključak:

Autor opisa gornjeg Jadrana veoma površno poznaje taj kraj i nikako ne može biti slučaj, da na čitavoj jadranskoj obali, što je opisuje Ps. Skilak, nalazimo imena negrčkih gradova samo u opisu Liburnije.

Prema tome treba s pravom sumnjati u autentičnost tog pasusa u liburnskom poglavlju.

Ta će sumnja naći svojih daljih potvrda u izlaganju, koje slijedi. Pokušat ćemo još jednom analizirati te nazive gradova. Sva nastojanja dosadašnjih interpretatora ovog mjesta bila su usmjerena na to, da one nazive, povodeći se za više ili manje nametljivom homofonijom, prilagode toponimima poznatim iz drugih klasičkih izvora, u redoslijedu od Alvone do Stinice to više, što se donedavna Pseudo Skilakova Liburnija i ograničavala na to područje. Našu pažnju je privukao jedan od tih naziva, koji je do sada gotovo uvijek ostajao izvan pokušaja bilo čije interpretacije.[7] To je treći, odnosno četvrti po redu naziv u ovom poglavlju Δυύρτα. Držeći se redoslijeda od Albone do Zrmanje on nije mogao naći mjesta uz druge kako tako razjašnjene nazive, jer se prethodni nazivi ΙΔΑΣΣΑ ΑΤΤΙΕΝΙΤΗΣ većinom tumače kao ΔΑΣΣΑΤΙΚΑ i ΣΕΝΙΤΗΣ (= Tarsatica i Senites, od Senia), a naziv, koji neposredno slijedi iza ΔΥΥΡΤΑ - ΑΛΟΥΨΟΙ razrješavao se u ΛΟΨΙΚΑ (= Lopsica, Sv. Juraj kod Senja).[8] Na kratkom razmaku između Senja i Sv. Jurja antička tradicija nije zabilježila nikakva

[3] GGM str. 34 i d.

[4] Od kasnijih pisaca dio obale na tom traktu pridavali su Japodima Strabon (VII, 315) i Plinije (III, 19), koji kaže: »nonnulli in Flanaticum sinum Iapydiam promovere.«

[5] Hekat. u Stj. Biz., FGH I 54 i 65, Jacoby FGH I. fg. 86., 97. na str. 20.

[6] Tako su mislili, između ostalih, Eratosten, Apolonije Rodski i dr. Sr. PWRE IV 2109 i d. s. Danuvius.

[7] GGM str. 27: »... de qua aliunde non constat.« – A. Mayer kaže o tom obliku (u De Japodibus u »Serta Hoffiller.« str. 194): Quod denique quartum (= δ' ?) nomen δυυρτα vel δ'υυρτα, ουρτα attinet, sub illis litteris nomen civitatis nobis adhuc ignotae latere dicam«. – J. Alačević (Bull. dalm. XXVI. 1903. str. 160) razrješava Δυύρτα u Δῶρτα i traži u tom obliku prvi dio naziva Ortopla.

[8] GGM str. 27, K. Patsch, Lika, str. 21, A. Mayer, sp. dj. str. 194.

naselja, pa tako ni ova δυύρτα nije mogla naći svoje tumačenje. Bolje će biti i u ovom slučaju, kao što je to bilo i ranije, odustati od nastojanja da se svi ti gradovi nižu redom u Velebitskom kanalu. Naime, sitnom jednom grafijskom korekturom, najnedužnijom od svih, koje su do sada učinjene pri tumačenju liburnskih nazivā iz »Peripla«, dolazimo do oblika ΑΨΥΡΤΑ, koji nas pošteđuje od smionijih kombinacija. Slova *Δ* i *Α* lako se zamijenjuju u rukopisima, kako smo vidjeli kod tumačenja rijeke ΑΡΙΩΝ = ΔΡΙΑΩΝ[9] a da dobijemo *φ* od *υ* potrebna je samo jedna hasta. Doduše, oblik Apsyrta nije nigdje zabilježen u starini za Osor. Mogao bi to prije biti naziv za sam otok, a ne za naselje, koje se zvalo Apsorus. Taj toponim ima korijen *ap-*, kome neki lingvisti pridaju pred i. e. podrijetlo,[10] proširen s jednim *-s-*, kao i u nazivima *Crep-s-a, Lop-s-ica* iz istog kraja. Taj isti elemenat imaju i njegove konkordancije u Epiru, Brutiju i u Picenu: Apsos, Apsia.[11] Ali u tvorbi ilirskih denominativa i etnika često se upotrebljava sufiksalni elemenat *-t-*, pomoću kojega je na pr. od imena grada Curicum (Κούρικον) izveden naziv otoka Curicta (Κουρίκτα).[12] U takvu bi odnosu stajao i naš oblik Apsyrta (Ἀψύρτα) prema nazivu mjesta Apsorus (Ἄψωρος).[13] Ali prisustvo -t- elementa može govoriti i za to, da se ovdje ne radi niti o nazivu grada, niti o nazivu otoka, već o etniku izvedenom od imena mjesta. Etnik za taj grad donosi Stjep. Bizant.[14] (s. v. Ἀψυρτίδες): Ἀψυρτιεῖς i Ἄψυρτοι. Taj posljednji bi bio najbliži našem Apsyrta i vjerojatno se ovdje radi o etnonimiji. Ispitujući, naime, nazive, koji se donose za ostale gradove Liburnije, može se utvrditi, da to nisu nazivi za pojedine gradove, sudeći barem po oblicima, koji su predani u rukopisu, već imena stanovnika odnosnih gradova. Prešavši preko oblika Ἴδασσα (koji je nesumnjiva koruptela, na koju ćemo se još osvrnuti), u tekstu nalazimo oblike: Attien-*ites*, Alups-*oi*, Ols-*oi*, Pedet-*ai*, Hemion-*oi*. Sve su to etnonimici u nom. plurala i zbog toga bi pojam πόλις, kojim se oni označuju, našao adekvatnije latinski prijevod u riječi *civitas* (njem. Gemeinwesen). Povezujući ove oblike s onim Apsyrta, možemo slobodno dopustiti, da je i on imao nastavak nom. plurala. Da li Apsyrtai s *a* vokalom, kao u obliku, što ga donosi Konst. Porf.,[15] i u nazivu konkordantnog imena u Epiru (Absura) i što ga ima naziv Pedet-ai, ili pak s *o* vokalom, Apsyrtoi, kako donosi Stjep. Bizant.,[16] za naše pitanje nije od bitne važnosti. Važno je to, da

[9] Upor. moju studiju: »Gdje se nalazilo jezero iz 24. pogl. Ps. Skilakova »Peripla« u GZM N. S. V (1953) str. 117.

[10] Upor. o tome H. Barić, Ilirske jezične studije u »Radu Jug. akad. zn. i umj.« 272. sv., 1948., str. 169, gdje su sva mišljenja o tome i liter.

[11] H. Krahe, GN str. 14, Ribezzo, Italia e Illiria preromana, Rim 1942., str. 45.

[12] O -t- elementu u ilir. toponomastici upor. P. Skok, u GZMBH XXIX (1917.) str. 117 i d. Upor. i Krahe, GN str. 65 i d.

[13] U Plinija (III, 140) Apsortium. Možda se naziv Absyrtus pridavao i rijeci. Upor. Lukan, Phars. III, 190: »Adriacas spumans Absyrtos in undas«; sr. Krahe PN str. 132. Ostale oblike vidi u PWRE II 283 i d. s. v.

[14] Stjep. Biz. s. v.

[15] De adm. imp. bonn. izd. = Rački, Documenta str. 267.

[16] Sp. dj. i mj.

je ovo tumačenje nedvojbeno najtočnije od svih dosadašnjih,[17] i to, što možemo utvrditi, da ni u nabrajanju gradova Liburnije tekst ne ide neprekidno u nizu sjeverozapad–jugoistok.

Pseudo Skilakovim geografskim nazivljem Liburnije pozabavio se i poznati ilirolog H. Krahe. On zastupa autentičnost u »Periplu« predanog naziva ΙΔΑΣΣΑ, o kome će još biti govora, i naziva, koji odmah slijedi ΑΤΤΙΕΝΙΤΗΣ.[18] Svoje mišljenje potkrepljuje činjenicom, da se među ilirskim imenima mjesta nalazi i takvih, koja po svojim korijenima odgovaraju geografskim nazivima. U ovom konkretnom slučaju uz geogr. naziv Attienites postoji i lično ime Attienus,[19] analogno slučajevima Iadia-Iader, Blendo-Blandona i dr.[20] Međutim ostaje otvoreno pitanje ubikacije ovih toponima, u što Krahe nije ulazio. Ipak, povodeći se za tim metodom, mogli bi predložiti novu interpretaciju za peti po redu naziv, koji »Periplus« donosi u ovom poglavlju. On se redovito vezao sa slijedećim ΠΕΔΗΤΑΙ i tumačio kao ΟΡΤΟΠΕΛΗΤΑΙ (Ortopla, dan. Stinica).[21] To vezivanje dvaju oblika u jedan, kao i rastavljanje jednog oblika na dva naziva dosta je česta pojava u kodeksima.[22] Ipak bez velikog razloga ne smijemo dopustiti takvu pretpostavku, dok nismo ispitali mogućnost, da se protumači sam predani oblik svim sredstvima, koja pružaju historija, lingvistika i filologija. Daleko smo od toga, da ulazimo u rješavanje lingvističkih problema, ali ipak u slučaju naziva ὁλσοὶ usudili bismo se predložiti novo tumačenje, kako je to učinio H. Krahe za naziv Attienites. Naime, u epigrafičkim spomenicima nalazimo čitav niz ličnih imena, koja spadaju u repertoir ilirskih ličnih imena, a koji sadržavaju isti korijen kao i spomenut ὁλσοί. Što je isto tako važno (i u čemu je prednost našeg tumačenja naspram onog H. Krahea), sva se ta imena susreću na jednom prilično ograničenom arealu u sjevernoj i srednjoj Liburniji, dakle na mjestu, gdje i treba tražiti one 'ΟΛΣΟΙ, koje tekst donosi. Evo nekoliko tih imena s mjestima, gdje se javljaju: *Volso* (CIL III 2968 a, Iader), *Volsetis* (CIL III 3055, Alvona), *(V)olso* (CIL III 3040, Flanona), *Volso* (CIL III 3052 =10.066, Alvona), *(V)olsonis (V)olsoni* ? (CIL III 3134=10.127, Curicum), *Volsouna* (CIL III 3149, Apsorus), *Volsun-* (CIL III 3151=10.132, Apsorus), *Volsus* (CIL III 2985, Aenona), u apofoniji o/e: *Velsouna* (CIL III 3038, Flanona) i dr.[23] Imena s korijenom *Vols-* mogu se dovo-

[17] Pošto je ova radnja već bila dogotovljena, došla nam je u ruke radnja dr. P. Lisičara, Crna Korkira, Skoplje 1951. Sa zadovoljstvom konstatiramo, da i on, neodvisno od mene, donosi isto tumačenje za ovaj toponim. na str. 11.

[18] Indogerm. Bibl. III Abt. 7 Heft 10, i GN str. 10, 26 i 89.

[19] CIL III 10.946 (iz Scarabantije): L. Attieni Rufi i L. Attieni Ser.

[20] Više primjeraka u Krahe, PN str. 140 i Anna Karg. Die Ortsnamen des antiken Venetien u. Istrien (II) u »Wörter und Sachen« NF IV. (1941–42) str. 183 i d.

[21] ...»pro 'Ολσοὶ Πεδῆται fuisse puto 'Ορτοπιλῆται vel 'Ολποπολῖται? incolae Ortopulae.« GGM str. 27. – Upor. i Patsch, Lika 21, s kime se složio i Krahe, GN str. 31.

[22] Na pr. u Ptol. Geogr. (II, 16): arbaerexi, arberaexi, arberexi = Arba + Crexi. Ista pojava u djelu Konst. Porf. de adm. imp (= Rački. Docum. str. 404): Σκιρδάκισσα = Σκιρδα + Κισσα (Škarda i Kissa, Časka na o. Pagu) i dr.

[23] Krahe, PN str. 128.

diti u vezu s našim ΟΛΣΟΙ, kad je utvrđeno, da se *μ* u ilirskom jeziku sačuvalo, dok je u grčkom ispalo u svim pozicijama.[24] Ta konkordancija korijena u nazivu ΟΛΣΟΙ s korijenom brojnih ličnih imena iz Liburnije ukazuje na genuinost u »Periplu« predanog oblika, pa će se teško moći održati dosadašnja interpretacija ΟΛΣΟΙΠΕΔΗΤΑΙ = ΟΡΤΟΠΕΛΗΤΑΙ, koja je bila *gotovo općenito* usvojena. Tim prije što se drugi dio – ΠΕΛΗΤΑΙ – može sam dosta pouzdano emendirati, kako će se dalje vidjeti.

I u pogledu posljednjeg naziva, što ga donosi »Periplus« u opisu Liburnije, ΗΜΙΟΝΟΙ, mišljenja nisu složna. Neki ga dovode u vezu s Pseudo Skimnovim Ἰσμενοι, Plinijevim (III, 21) Himani.[25] Sigurno je, da se u ovom korumpiranom obliku krije naziv za neko mjesto Liburnije, zapisano u nom. plurala, kako smo ukazali. Moglo bi se u ovom slučaju raditi i o pokušaju etimologije (grčke, naravno), po kojoj su hemioni (ἡμι-όνοι, polumagarci, mazgovi) oni stanovnici, kojima vladaju žene,[26] kako se malo dalje u tekstu navodi, a te žene se pare s robovima i strancima (dakle ne sa svojim muževima, od kojih su slobodne – ἐλευθέρ.[αι] po našoj interpretaciji), dakle bi to bili bastardi. Ali, ako i ima mjesta ovakvom tumačenju, do takve eventualne etimologije moglo je doći tek vrlo kasno, kad je prvotni i izvorni oblik bio veoma iskvaren. Treba reći, da se izraz γυναικοκρατοῦνται odnosi jamačno na sve Liburne, a ne samo na ove Hemione. Najvjerojatnijim nam se čini mišljenje, da se u tom obliku krije naziv za veoma važan i poznat liburnski grad na moru, Aenonu (Nin).[27] Po tome bi ti Ἡμίονοι bili Αἴνωνοι t. j. stanovnici Aenone (u grč. izvorima Αἴνων-α).

Četvrti po redu naziv, što ga donosi ovo poglavlje – Ἀλουψοὶ – čini se da je našao najbližu homofoniju od svih ostalih liburnskih naziva »Peripla« u obliku Λοψίκα (Lopsica, Sv. Juraj kod Senja). Ona se spominje i u drugim, kasnijim izvorima. Ova interpretacija je više manje općenito prihvaćena, ma da se temelji isključivo na podudarnosti od cigla tri glasa (*λ*, *ο*, *ψ*), koja su zajednička onim ΑΛΟΥΨΟΙ s ovim ΛΟΨΙΚΑ, od ukupno sedam.[28] Važan oslonac i u slučaju ove interpretacije bilo je uvjerenje, da se ti liburnski gradovi nižu po redu od Kvarnera do Zrmanje. Ali mi smo već ranije, a i u tumačenju ovog po-

[24] Općenito o gubitku tog glasa u grč. jez. (sačuvao se samo u nekim dijalektima do u historijsko vrijeme) upor. Meillet- Vendryes, Traité de grammaire comp. d. langues class. 2, Paris 1948., str. 45. i d. U ilir. jez. se *μ* sačuvalo na pr. u imenima Clevatus, Vescleves (naprama grč. Κλεο-πάτρα) i dr. O tome ispor. H. Barić, sp. dj. str. 185. i d. – Transkribirajući ilir. nazive Grci katkada, u pomanjkanju znaka za glas *μ* pišu *ου*, na pr. Ptol II, 16: Οὐόλκερα = Volcera, Οὐαρδιαῖοι = Vardaei i sl. Italske Volščane donosi naš Periplus također bez *μ:* Ὀλσοί, Ὀλσων, GGM str. 19.

[25] Pseudo Skimno stih 394, GGM str. 215. Plinije (III, 25): »Pars eius (sc. gentis Liburnorum) fuere Mentores, Himani . . .«

[26] V. Brunelli, Storia di Zara I, Venezia 1913. str. 65.

[27] J. Alačević, Bull. dalm. XXVI (1903) str. 162.

[28] GGM str. 27. I K. Patsch, Lika str. 21, tumačio je Ps. Skilakove Ἀλουψοί kao etnikon i dovodio ih u vezu s Plinijevim (III, 21) Lopsi, a to je prihvatio i Krahe, GN str. 27.

glavlja, dokazali, da takav redoslijed nije moguće uvijek pratiti.[29] To dokazuje i položaj protumačenog naziva ΔΥΥΡΤΑ = Apsyrta. Možda bi se mogao i ovaj naziv protumačiti s manje nasilja nad tekstom, ako potražimo te ἀλουψοὶ tamo nedaleko one Apsyrte, na važnom putu, prema jugu, u sjevernom zadarskom arhipelagu, »gdje se lađe ne trebaju bojati oluja«, kako je već i Konstantin Porfirogenit zapisao.[30] Naziv ἀλουψοὶ mogao bi se dovesti u vezu s oblikom Ἀλωήπ, što ga donosi Konst. Porf. za današnji Olib.[31] Kako je utvrdio P. Skok, fonetska transkripcija careva naziva glasi Aluip, vjerojatno od korijena *aluv-*, *alub-*,[32] s početkom palatalizacije tamnog *-u-*, od koga je preko *-ui-* postalo *-i-* u hrvatskom obliku Olib. Po tome bi ova grafija Alub-s-oi, predana u »Periplu«, predstavljala stariji oblik od onoga, što ga donosi Konst. Porf. Jedina teškoća kod ovakvog tumačenja jest prisustvo glasa -s-, koji je nastavljen na korijen u obliku iz »Peripla«. Ta bi se pojava mogla dovesti u vezu s već spomenutim ostalim nazivima iz sjeverne Liburnije: Crep-s-a, Ap-s-orus, Lop-s-ica. Međutim protiv prisustva tog -s- govori današnji naš naziv Olib, pa je moguće, da je ono -ps- u »Periplu« grafijska grješka, i to bi bila jedina u ovom nazivu prema našem tumačenju.

Prije nego li prijeđemo na tumačenje ostalih naziva, potrebno je na ovom mjestu upozoriti na činjenicu, koja je od velike važnosti za objašnjenje postanka ovog poglavlja »Peripla« i za tumačenje geografskog nazivlja, koje ono sadržava, a ta je, da se gotovo svi liburnski nazivi iz »Peripla« moraju lokalizirati na jedno uže područje Liburnije, u njezinu sjevernu dijelu, bilo da se prihvate dosadašnja tumačenja, ili ova, koja mi predlažemo. To je i bio glavni razlog, zbog koga su mnogi ranije najstariju Liburniju ograničavali na Kvarner i Velebitsko podgorje, što je potpuno netočno. Pokušat ćemo objasniti, zašto je to tako.

Polazimo od zaključka, koji ćemo nastojati i argumentirati, da je veći dio ovih geografskih podataka ušao u tekst relativno veoma kasno. Već smo ukazali na preopširnost ovog poglavlja i na njegovu usamljenost u pogledu obilja geografskog nazivlja naspram ostalih poglavlja, u kojima se opisuju jadranske obale. Postoje indikacije, koje govore za to, da su ti nazivi većim dijelom dospjeli u tekst preko marginalnih nota čak u ranom Srednjem vijeku. »Periplus« je u to doba još bio aktuelan. Na to nedvojbeno ukazuju njegove analogije s nekim pasusima iz djela »De administrando imperio« Konstantina Porfirogenita iz sredine X. st. To je ono mjesto iz našeg »Peripla«, gdje se spominju otoci u zemlji Liburna: »U toj zemlji (sc. Liburniji) su ovi otoci, kojih

[29] Upor. naše tumačenje naziva za otočje u Manijskom zalivu, u I. dijelu ove rasprave.

[30] »... ὥστε μηδέποτε φοβεῖσθαι κλύδωνα ἐκεῖσε τὰ πλοῖα...« De adm. imp. gl. 29. = Rački. Documenta, str. 404.

[31] Ibid.

[32] Prema P. Skoku, Kako bizantinski pisci pišu slovenska mjesna i lična imena u »Starohrv. prosvjeta« N. S. I (1927) str. 169 i 172 i »Slavenstvo i roman.« str. 79., u carevu Ἀλωήπ, ω = u, η = i, dakle Ἀλωήπ = Aluip. U dokumentima se nalaze grafije Alluybum, Luibo, Alluyba.

su mi imena poznata (a ima mnogo drugih bezimenih)...« Izraz: »εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλαί (sc. ὧν οὐκ ἔχω εἰπεῖν τα ὀνόματα), bez čvrste veze s kontekstom i s pravom odvojen zagradama, odgovara potpuno stavku iz navedenog djela Konst. Porf.,[33] koji iza nabrajanja otoka u tadašnjoj dalmatinskoj temi kaže: «καὶ ἕτερα πάμπολλα ὧν τὰ ὀμόματα οὐ νοοῦνται«. Teško je nijekati vezu između »Peripla« i djela »De adm. imp.« u ovom opisu. Ali imamo i drugih potvrda, da je »Periplus« preživio antiku kao udžbenik historijske geografije, te se proširivao naknadnim podacima, i to upravo u doba, koje smo spomenuli. U ovom poglavlju spominje se u Liburniji i otok Εἴστρις. Koji je to otok u Kvarneru ili sjevernoj Dalmaciji, na prvi mah je teško ustanoviti, jer se danas tako ne zove ni jedan naš otok, a nije se zvao ni u starini, jer ga ne nalazimo ni u jednog antičkog pisca. Odakle je, dakle, taj »otok« dospio u »Periplus«? Tek kod autora Chron. Paschale nalazimo podatak, da je Konstancije ubio Gala »ἐν Ἴστρῳ νήσῳ«,[34] dok izvori kažu, da se to dogodilo na otoku, koji se zvao Flanona.[35] Po tim piscima bili bi dakle jedan te isti »otok« Istris i Flanona. Istris prema tome ne će biti ništa drugo nego Istria, poluotok doduše, a ne otok, i stoga to ne može biti o. Cres kako je Müller mislio, već je izvjesno, da je autor ovog mjesta ... »Istriam, acten in mare procurrentem, insulam dixisse.«[36] Osim toga dvije stvari udaraju u oči, a te su, da se jedino za taj liburnijski otok donose mjere u stadijima,[37] koje prvotni autor nije upotrebljavao, i drugo, da taj »otok« više i ne spada u Liburniju, već u zemlju Istra, koja je bila opisana u prethodnom poglavlju. Pa kad prvi autor nije za Istru ustvrdio, da je otok na onom mjestu, gdje opisuje zemlju Istra, nimalo nije vjerojatno, da bi to učinio u opisu zemlje Liburna. Bit će, dakle, da je kasniji autor ovog mjesta »Peripla« crpao iz istog izvora, iz koga je i autor navedene kronike doznao za otok Ἴστρος.

Ali ipak je ova geografska netočnost važna za utvrđivanje približnih termina, kad je djelo dobilo spomenuta proširenja. Jedan te isti autor nije mogao tvrditi, da je Istra otok i da se nalazi u Liburniji, a ne kazati ranije, da je Istra otok u opisu zemlje Istra. Taj dodatak o Istri otoku mogao je doći u tekst, kad je stvarno nešto takvo i bilo, t. j. kad je dio Liburnije zaista pripadao Istri. Postavlja se pitanje, koji je to dio Liburnije.

Liburnija spada u red onih rijetkih antičkih (upravo predrimskih) naziva, koji su se sačuvali i poslije propasti Zapadnog Rimskog Carstva i koji su preživjeli seobu naroda. Nestao je i opći naziv Iliri, Ilirik[38] uz

[33] De adm. imp. g. 140 (Rački, Docum.). U prijevodu: »...i mnogo drugih, kojima se ne znaju imena.«

[34] Chron. Pasch. izd. Bonn. str. 541.

[35] Sokrat II, 34 i Sozomen, GGM str. 27.

[36] GGM str. 27. Upor. naše tumačenje mjesta u »Periplu«, gdje se navode otoci Liburnije. u daljnjem raspravljanju.

[37] Taj bi otok bio širok 120 stadija, (dugačak) 310 stadija.

[38] Ti su nazivi ponovo u upotrebi od humanizma dalje za označavanje naših krajeva.

mnoštvo imena ilirskih plemena i sl., a Liburnija se, kao i Dalmacija, sačuvala mnogo duže. U franačkim izvorima važnim za poznavanje naše ranije nacijonalne historije, Liburnija se spominje nekoliko puta.[39] Pitanje je samo koji je geografski sadržaj te Liburnije, odnosno da li ga je i imala. F. Šišić, na primjer, smatra, da je Liburnija u naslovu dalmatinsko-hrvatskog kneza Borne »dux Dalmatiae et Liburniae« puki pleonazam, jer već, po njemu, Dalmacija uključuje Liburniju. Šišić drži, da je ta Liburnija franačkih izvora isto što i ona antička, od rijeke Raše do rijeke Krke.[40] Sudbinom Liburnije i njezinih granica pozabavit ćemo se drugom prilikom. Ovdje treba upozoriti samo na neke činjenice, koje su u vezi s pitanjem, o kome raspravljamo. Smatramo, da Liburnija IX. stoljeća nije možda samo literarna rekonstrukcija karolinških pisaca, već stvarni geografski pojam, ali ne jednak onoj Liburniji iz antičkog perioda. Ako, naime, ispitujemo franačke izvore, vidimo, da oni razlikuju Liburniju od Dalmacije, a od ove posljednje opet *civitates maritimae*, primorske gradove, koji nisu ništa drugo do li bizantski posjed, tema. Druga je stvar s bizantinskim izvorima, koji razlikuju samo Hrvatsku od Dalmacije, a njihova Dalmacija nije opet ništa drugo nego li bizant, temat, ma da se nailazi na reminiscencije stare Dalmacije, rimske provincije. Iz sadržaja navedenih franačkih vijesti izlazi, da su oni lokalizirali tadašnju Liburniju u najsjevernije područje antičke Liburnije, t. j. da je ona zahvatala područje oko današnjeg Kvarnera s otočjem. Zašto je to bilo tako i zašto se naziv Liburnija sačuvao tako dugo, lako ćemo razabrati, ako razmotrimo sudbinu tog područja od Plinija do Konstantina Porfirogeneta. To je granični pojas, koji je bio izložen različnim administrativnim promjenama upravo zbog svog graničnog položaja. Već se u Plinijevo vrijeme razmatrala mogućnost, da se ovo područje pripoji X. regiji Italije.[41] Poslije provale Kvada i Markomana ono je bilo uže povezano s Istrom u obrambene svrhe, za gotskog vladanja sretamo tamo komese Gothorum,[42] kojih je funkcija prvenstveno vojna, za Franaka ulazi u Marku, a u Konst. Porf. već vidimo, da to područje čini sastavni dio hrvatske države. Vjerojatno je, da se to zbilo upravo za Borne (o čemu ćemo na drugom mjestu raspravljati), koji je pred smrt dobio ne samo titulu uz

[39] Po Annales Laurissenses, objelod. u Monum. Germ. Hist. I, knez Erih je bio ubijen »iuxta Tarsaticam Liburniae civitatem«; u Einhardovim analima također »apud Tharsaticam, Liburniae civitatem«. Saks. pjesn. de gestis Caroli Magn. III, 257 kaže, da je Erih: ... »Liburnorum contenderat urbem Tharsaticam.« U Einhardovoj Vita Karoli Mag. gl. 15 govori se, da je Karlo pokorio. »Datiam, Histriam quoque et Liburniam atque Dalmatiam, exceptis maritimis civitatibus, quas ... Constantinopolitanum imperatorem habere permisit.« Napokon u Vita Hludowici gl. 34 naziva se knez Borna »Dux Dalmatiae atque Liburniae.« – Za ove citate i izvore upor. Rački, Docum. str. 300, 315 i 325. – Upor. i stih: »Arva Liburnorum, vel que vocitantur ab Histro«, Doc. 315.

[40] F. Šišić. Povijest Hrvata, Zagreb 1925., str. 310.

[41] Upor. Premersteinov rad u »Bulićevu zborniku«, Zagreb–Split 1924, str. 205 i d. i Polaschekov rad u Zborniku radova posvećenih Brusini (»Studi Aquileiesi« 1953. g.), str. 35 i d.

[42] »Comes insulae Cuxritanae et Celsinae«, PWRE IV 642.

dux Dalmatiae i onaj Liburniae, već i odgovarajuće područje. Razumljivo je, što je jedan tako izloženi kraj, nekad u sastavu Istre, nekad u sastavu zemalja na istoku, sačuvao svoje posebno ime i što je to ime upravo Liburnija, jer to nije više ni Dalmacija, koja je obuhvatila svojim nazivom veći dio rimske Liburnije, niti Istra, kojoj je granica išla rijekom Rašom. Stoga držimo, da je Šišić olako prešao preko Drinovljeva mišljenja, da je Liburnija zaista u Bornino doba geografska stvarnost i da povećanje njegove titule znači ujedno i povećanje teritorijalne vlasti.[43] S ovakvim lokaliziranjem Liburnije franačkih izvora slaže se i dr. M. Barada.[44]

Sada nam je jasnije, kako je moglo doći do toga, da se Istra smjesti u liburnsku zemlju. Ali to se nije moglo dogoditi ni u doba postanka »Peripla«, niti u rimsko doba, već mnogo kasnije, u ranom Srednjem vijeku, u kome je, kako smo pokazali, »Periplus« još bio aktuelan. U to doba su jamačno dospjeli u tekst ovog poglavlja i brojni gradovi Liburnije. Njih je kasniji autor crpao iz starijih djela, vjerojatno ponajviše iz Plinija.[45] Uzimao je naravno najviše one, koji su se nalazili u tadašnjoj Liburniji, njemu savremenoj, i tako smo dobili čudnu sliku »Liburnije IV. stoljeća«, u koju gotovo ne spada matica zemlja liburnska, sjeverna Dalmacija. Osim u ovom nabrajanju gradova Liburnije, na temelju dosadašnje interpretacije (Alvona, Tarsatica, Senites, Lopsica, Ortopla), tekst »Peripla« podudara se s Plinijem i u jednom drugom podatku, ondje gdje spominje insulae Creteae,[46] o kojima je bilo riječi u prvom dijelu ove rasprave. Teško da se Plinije ovdje ugledao u »Periplus«, jer bi tragove tih veza morali naći i u ostalim njegovim poglavljima, štono opisuju našu obalu. Držim, da je bilo upravo suprotno, naime, da je prema Pliniju kasniji autor »Peripla« iskvario točan oblik naziva za otok Brač (Βράττια), pa su tako nastali κρατειαὶ, koji odgovaraju Plinijevim Creteae.[47]

Opravdano je, dakle, mišljenje, na temelju izloženoga, da je »Periplus« u ranom srednjem vijeku još bio aktuelan i da je tada ovo poglavlje, u kome se opisuje zemlja Liburna, bilo znatno prošireno umetanjem različnih geografskih podataka. Imamo još jedan dokaz manumisije izvršene nad tekstom u tom periodu. To je, koliko znamo, do sada nezapažen oblik Ἰστριανῶν, koji se nalazi na samom kraju prethodnog (20.) poglavlja posvećenog Istrima: »Παράπλους δὲ τῆς Ἰστριανῶν χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός«[48] Redovito pri kraju svakog poglavlja, u kome se opisuje pojedina zemlja, navodi se dužina plovidbe uz obalu, koju taj narod nastava: τῆς [τῶν]... χώρας παράπλους. Tu se često spominje ime naroda (demotikon) u genitivu pl.: Βουλινῶν (pogl. 22.), Κασσωπῶν (pogl. 31.) i t. d.,[49] a ovdje: Ἰστριανῶν. Međutim

[43] Upor. F. Šišić, sp. dj. i mj., gdje je i liter.
[44] M. Barada, Hrvatski vlasteoski feudalizam, Zagreb 1952, str. 14.
[45] Iz poglavlja gdje opisuje gradove Liburnije uz more, III, 21.
[46] III, 22.
[47] Upor. naše tumačenje u I. dijelu ovog rada.
[48] GGM str. 27. U prijevodu: »Plovidba uz zemlju Istrana traje dan i noć.«
[49] GGM str. 28 i 35.

naziv Ἰστριανοί (nom. pl. od predanog Ἰστριανῶν) gotovo nije poznat u antici, jer ga nema ni u epigrafičkim spomenicima niti u starijih pisaca sve tamo do Diona Kasija.[50] Taj narod zvao se Istri, Histri, Ἴστροι, kako pravilno donosi i početak 20. poglavlja u ak. pl.: »Μετὰ δὲ Ἴστρους Λιβυρνοί.« Zbog toga je malo vjerojatno, da se oblik Istri-an-oi uopće mogao pojaviti u djelima starijih klasičkih pisaca kao naziv za stanovnike Istre, a pogotovo je nemoguće dopustiti, da je prvotni tekst sadržavao takav oblik, kad na dva mjesta donosi ispravno Ἴστροι (u nom. i ak. pl.). Postanje, dakle, ovom usamljenom obliku treba tražiti u postklasičnom romanskom periodu, kad su Istrani zaista bili nazivani Istri-ani, t. j. kad se romanskim sufiksom -ano, inače veoma produktivnim u tom periodu, načinio etnik i ktetik od naziva Istria.[51] Ovako gledajući na postanje poglavlja, o kome je riječ, lako je dopustiti, da je naše tumačenje Pseudo Skilakovog ἅλουψοι =alup-si (Olib) moguće i održivo, sve ako je pouzdana etimologija, koju je za taj naziv predložio P. Skok, t. j. ako je on romanskog postanja.[52]

Ostaje još da se kaže nekoliko riječi o ostalim geografskim nazivima iz ovog poglavlja. Za prvi naziv, koji se nalazi na čelu liburnskih gradova u »Periplu«, ΛΙΑΣ, ima mnogo tumačenja. Nama se čini najuvjerljivijim ono, koje u tom iskvarenom obliku ne gleda nikakav grad, već jednostavno neznatno korumpiranu pokaznu zamjenicu ΑΙΔΕ,[53] dakle sa značenjem »gradovi uz more su ovi: . . .« Takvo tumačenje i po stilu i po značenju najbolje odgovara, a grafije Λ umjesto Α, Α umjesto Δ, Σ umjesto Ε česte su i drugdje, kako smo već ukazali.[54]

[50] U Hekateja (FHG fg. 59 str. 4 = Jacoby FGH I. fg. 91. str. 20.): Ἴστροι, u Ps. Skimna GGM str. 203, stih 195): Ἴστρων i Ἴστροι (GGM str. 212 stih 391), u Livija (X. 2, 4 i dr.): Histri (s neorg. H), u Diod. (IV, 56, 17): Ἴστρων, u Strabona (VII, 314): Ἰστρίων, (V, 215): Ἴστρους, u P. Mele (II, 57): i u Plinija (III, 129): Histros, u Just. XXXII, 13): Histri i Histrorum, u Apijana (Illyr. VIII): Ἴστρους, u Eutrop., (III, 7): Histris i mnogo drugih primjera (Sr. PWRE s. Histria). Jedini Dion Kasije (XXXVIII 10 i LI 26) donosi spomenuti oblik Ἰστριανῶν, kao i naš »Periplus.« Taj oblik bi mogao biti značajan u toliko, što je Dion bio prokonzul u prov. Dalmaciji, pa je mogao event. doznati za epihorski oblik ovog naziva. Ipak treba imati na umu, da je njegova Ῥωμαϊκὴ ἱστορία bila dovršena tek oko 220 god. n. e. Niti jedan raniji pisac ne pozna tog oblika. O Dionu i njegovu djelu upor. PWRE III, 1684. s. v.

[51] O tom sufiksu u rom. jezicima upor. Meyer Lübke, Einführung in das Stud. der Romanischen Sprachwissensch., Heidelberg 1909., str. 255. Poznavao ga je i ilirski jezik u tvorbi toponima, Krahe GN str. 42., ali za Istre on nije zajamčen u starije doba. Treba napomenuti, da oblici Istrenses i sl. u sredovj. dokumentima (sr. Smičiklasov Codex dipl., Indices) nisu nastali na temelju antičke tradicije, već su to kasniji oblici u oficijelnoj srednjevjekovnoj latinštini, kao i Jadrenses, Jadratini i t. d.

[52] Po svom značenju ovaj toponim predstavlja romansku toponomastičku paralelu s hrvat. nazivom otoka Plavnik, kako drži P. Skok, Slavenstvo i rom. str. 80. I. (1927).

[53] K. Müller predlaže tumačenje (GGM str. 27): Φλάνων ili Ἅλως (= Alvona) ili pak: Ἰὰς. Ἰλλυρίας μέρος· οἱ οἰκοῦντες Ἰάται prema Stjep. Biz. Alačević (Bull. dalm. XVI, 1903. str. 159) predlaže, da se ovaj λιας poveže s prijedlogom παρά, koji se nalazi ispred θάλατταν u παραλίας, ali ni to nije sretno rješenje. Najvjerojatnije je Gailiusovo rješenje, koji ΛΙΑΣ ispravlja u ΑΙΔΕ: »gradovi su uz more ovi (αἵδε).« GGM str. 27.

[54] Upor. tumačenje ΑΡΙΩΝ = ΔΡΙΑΩΝ u mojoj raspravi, u GZM NS. 1953, str. 117. i dalje u ovom dijelu radnje, gdje se tumače otoci Kassiterides.

Poseban problem u tumačenju liburnskih gradova iz »Peripla« predstavlja interpretacija, odnosno sanacija naziva ΙΔΑΣΣΑ, prvog grada, koji se ovdje spominje. L. Holstenius, poznati humanista, nazrijevao je u tom obliku naziv za jedan od najpoznatijih liburnskih gradova, Zadar,[55] koji je već u kasnijoj antici preuzeo vodeću ulogu među liburnskim centrima, pa ga i Vegecije naziva *caput Liburniae*.[56] Zbog toga ne bi bilo čudno, da ga i autor ovog mjesta »Peripla« stavi na čelo ostalih gradova. U tom obliku gledao je ime Zadra i naš Lucius[57] te mnogi drugi poslije njih. Gronovius pak, čijem se mišljenju pridružio K. Müller i drugi, spaja taj oblik sa susjednom riječi ΑΤΤΙΕΝΙΤΗΣ i predlaže: ΔΑΣΣΑΤΙΚΑ i ΣΕΝΙΤΗΣ t. j. Tarsatica i Senites.[58] Ostala je usamljena, koliko nam je poznato, interpretacija H. Krahea, koji je, kako je spomenuto, prihvatio kao neiskvaren oblik Ἀττιενίτης jer mu odgovara lično ime Attienus s ilirskog područja, dok oblik ἰδασσα izdvaja posebno te i za njega smatra, da je točno predan.[59] Njegov korijen veže uz ilir. ime mjesta Id-anum, na koji je nastavljen pred. i. e. sufiks -ssa. S formalne strane ovakvom se tumačenju ne može staviti prigovor, ali je još uvijek pitanje, da li su ti oblici zaista prošli neiskvareni kroz tolika pera prepisivača, pogotovo ako imamo na umu vrijeme postanja većeg dijela ovog poglavlja i činjenicu, da te gradove ne nalazimo ni u jednog drugog pisca. Osim toga je vjerojatno, da su i ovi oblici bili u nom. plurala kao i ostali. Ako jesu, onda bi se ipak moglo ono ιδασσα zajedno sa αττιενιτης rekonstruirati u ime Zadra, odnosno u njegov etnik, ali ne u obliku, u kakvom ga sretamo u antici (Jadestini),[60] već u kasnijem, ranosredovječnom Jaderatini[61] (ΙΑΔΕΡΑΤΙΝΟΙ) prema obliku Jadera, koji je u kasnoj antici i u ranom Srednjem vijeku posvema prevladao, naprama klasičkom Jader. Ovo iznosim samo kao jednu mogućnost.

Postoji napokon još jedan naziv, za koji uopće nije nađena ni približno plausibilna interpretacija. To je predzadnji naziv ΠΕΔΗΤΑΙ.[62] Poslije svega, što smo izložili, usudio bih se smionije na pokušaj, da ovaj toponim, upravo etnonim kao i većinu ostalih, dovedem u vezu s jednim poznatim etnikom, predanim na pr. u Plinija i u brojnim natpi-

[55] GGM str. 27.

[56] Veget. V, 3.

[57] De regno Dalm. et Cr., Amsterdam 1666, str. 28. Upor i V Brunelli, sp. dj. str. 68.

[58] GGM. str. 27. Upor. A. Mayer, De Japodibus u spom. Hoff. zborniku, str. 194, koji u Ταρσατικά vidi kasnije izveden oblik pomoću sufiksa — ικα.

[59] Upor. spom. rad H. Krahea u Indogerm. Bibl. i GN str. 10, 26 i 89. To tumačenje je prihvatio i Fluss u PWRE Supl. V, 311 s. v.

[60] Oblike i izvore za ovaj etnik v. u GN s. v.

[61] Sredovječne oblike: Jadratini, Jadertini, Jaderense, Jadrenses, Zaderensis i dr. upor. u Račkoga, Docum. i u Smičiklasovom Cod. dipl. uz neke do sada nepoznate oblike (Jaderani, Jaderitani) u mom radu o Imenu Zadra, u Zadarskom zborniku, izd. Matice hrv. – O imenu Zadra dosta je pisao P. Skok, literaturu vidi u spom. mom radu.

[62] Gailius je u tom obliku gledao toponom. konkordanciju s ital. gradom Πέδα, πόλις Αὐσονική što ga donosi Stjep. Biz., Müller je dopuštao mogućnost, da se u tom iskvarenom obliku jednostavno krije riječ πολῖται, koja se veže s prethodnim nazivom. Upor. GGM str. 27.

sima. To su *Neditae*.[63] Radi se samo o korekturi prvog slova, *Π* u *N*, a ta dva slova su u ranijim rukopisima morala imati veoma sličnu grafiju. Kako sam ukazao, sve ove geografske denominacije ušle su u tekst dosta kasno, većim dijelom u postklasičkom periodu. U ovo vrijeme već se grčko eta (η) izgovaralo *i*,[64] a ona ovdje i dobro pristaje, jer se radi o dugom *ī* u *Neditae-Neditai*. To, što se stari Nedinum i njegovi stanovnici Neditae nalaze u unutrašnjosti Liburnije, govori samo za to, da je zaista većina ovih naziva ušla u tekst kasnije, da ne pripada prvom autoru i da ih u čišćenju teksta treba eliminirati. I ovaj oblik je zacijelo uzet iz Plinija, kojim se, kako smo napomenuli, kasniji autor poslužio.

Prema tome latinski prijevod stavka, gdje se navode liburnski gradovi u »Periplu«, glasio bi: »Post autem Istros Liburnorum gens est. Ea in gente civitates sunt iuxta mare hae: Iaderatini, Apsyrti, Alub(s)i, Volsi, Neditae, Aenoni.«

I ono mjesto, gdje se spominju otoci Liburnije, korumpirano je u rukopisima. O otoku Ἴστρις već je bilo govora. Međutim, u nešto izmijenjenom obliku taj se naziv još jednom ponavlja, neposredno iza toga, u aglomeratu: κλειτρειλιτρια, koji je Holstenius[65] rastavio u: Ἠλεκτρίδες i Ἰστρια, te se tako Istra kao otok još jednom javlja. To ponavljanje će imati svojih opravdanja; jamačno je kasniji autor opazio, da oblik Ἴστρις u njegovo vrijeme nije u upotrebi, pa je u bilješci sa strane dopisao tadašnji oblik Istria, koji je opet kasniji prepisivač ubacio u tekst, prilično nespretno to prije, što nije osjetio vezu između ranijeg Ἴστρις i kasnijeg Ἰστρία. Pitanje je, koji se otok krije pod iskvarenim oblikom κλειτρειλιτρια. Holsteniusova sanacija u Ἠλεκτρίδες je vrlo uvjerljiva, jer mnogi stariji pisci spominju tu grupu otoka u sjevernoj Liburniji, počev od Pseudo Aristotela do rimskih pisaca. Tako smo i mi restituirali ovaj odlomak teksta. Međutim na prvi mah je očito, da je veoma teško skup slova κλειτρειλ sanirati u ηλεκτριδες. Naprotiv, ako tu koruptelu dovedemo u vezu s Pseudo Skimnovim nazivom, koji je zabilježio za grupu jadranskih otoka u Kvarneru, mogućnosti interpretacije su mnogo veće. Navodeći otoke poslije zemlje Istra on kaže:[66]

»Ἐνετῶν ἔχονται Θρᾷκες Ἴστροι λεγόμενοι.
Δύο δὲ κατ' αὐτούς εἰσι νῆσοι κείμεναι,
κασσίτερον αἵ δοκοῦσι κάλλιστον φέρειν...«

Kako se vidi, on ne spominje Elektride otoke ni elektron (jantar), po kome su otoci dobili ime, već κασσίτερον (kositar), za koji kaže, da ga ti otoci daju. Budući da se naš »Periplus« u mnogim detaljima slaže s Ps. Skimnovom »Periegezom«, moglo bi se prema njemu emendirati

[63] Plin. III, 139. – Upor. CIL III, 2882, 2883 i dr. *Neditae* je etnik od topon. *Nedinum* (dan. Nadin).

[64] Upor. spom. dj. Meillet-Vendryes, str. 101. (Ispor. i našu bilj 32), za η = i, u Αλωήπ.

[65] GGM str. 27.

[66] GGM str. 212, stih 391 i d. – U prijevodu: »Do Veneta su Tračani zvani Istri. Prema njima su položena dva otoka, koja daju prekrasan kositar.«

i ovo mjesto. Skup slova: ΚΛΕΙΤΡΕΙΛ mogao bi se lakše sanirati u ΚΑΣΙΤΡΕΙΔ.[ες] = ΚΑΣΣΙΤΕΡΙΔ.[ες]), nego li u ΧΛΕΚΤΡΙΔ.[ες]. Oblik Κασσιτερίδες bio je poznat u antici kao naziv za Kositrene otoke (danas Scylly oi, zapadno od Engleske), a spominju ih Herodot (III, 115) i Strabon (120, 129). U kasnijoj fazi prepisivanja riječ je ostala bez nastavka, upravo kao u riječi ἐλευθερ. nešto naprijed u tekstu istog poglavlja. Ali ipak je vjerojatno, da prvi tekst nije donosio ovakav naziv za tu grupu otoka, već da je on nastao ugledanjem na spomenutu »Periegezu« ili pak korištenjem istog izvora.

Posljednji geografski pojam, što ga donosi ovo poglavlje jest rijeka Καταρβάτης. Pitanje identifikacije te rijeke ima za sebe dug historijat.[67] Oni, koji su Pseudo Skilakovu Liburniju lokalizirali u Kvarneru i u Podgorskom kanalu, tražili su i tu rijeku negdje u ovom predjelu, ili su pak u njoj gledali današnju Zrmanju. Neki su čak lokalizirali u današnjoj Lici pleme naziva Katarbates, koje u ostalom nije postojalo. Poslije nego li je bilo utvrđeno, da se Pseudo Skilakova Liburnija protezala uglavnom u istim granicama kao i u historijsko vrijeme, t. j. negdje do rijeke Krke, pojavila su se mišljenja, da u toj rijeci treba tražiti onaj Katarbates, pogotovo što se ona nalazi pri južnoj granici Liburnije, a ona je ujedno i posljednji geografski pojam, što ga sadržava opis Liburnije. Ima nekoliko interpretacija i predloženih etimologija za ovaj hidronim, u kome neki vide epihorski naziv za rijeku (Zrmanju ili Krku), a neki ga smatraju samo općim grčkim epitetom za određenu rijeku (Krku, ličke ponornice).[68] Ne ulazeći ovdje u pitanje etimologije i sanacije tog naziva, može se ipak utvrditi jedno, i to: da ovu liburnsku rijeku moramo tražiti na području Liburnije. Prema tome dolaze u obzir samo Zrmanja ili Krka. Pitanje je, koja rijeka ima više izgleda da se identificira s Pseudo Skilakovim Katarbates. Svakako rijeka Krka. Ona se u opisu liburnske obale nalazi pri kraju, s njome završava Liburnija i njezin opis. Nadalje, po svom mjestu u tekstu i načinu, na koji je spomenuta, ona se vrlo lijepo slaže s ostalim slučа-

[67] Mannert (Geogr. VII str. 286) i Gailius (GGM 28) gledali su u toj rijeci Krku. Müller, koji je pogrešno lokalizirao Liburniju, kako smo ukazali, odbacio je ovo mišljenje (GGM str. 28). Holstenius je tumačio Katarbates = iuxta est Arbates fluvius, dovodeći ga u vezu s Arvom (Rab). Lucius se povodi za njim (sp. dj. str. 13). Alačević gleda u njoj Zrmanju, kojoj bi ušće išlo do Raba (Bul. dalm. XVI str. 201), pretpostavljajući razne kataklizme i aluvije, u čemu ga pobija Brunelli (sp. dj. str. 73), ali ipak zagovara Zrmanju. Tako su mislili Zippel (str. 8) i Cons (sp. dj. str. 51). Neko vrijeme je u njoj gledao Zrmanju i A. Mayer (De Japod. str. 194), ali se kasnije odlučio za Krku (Putovanja II). L. Jelić (WMBH VII str. 192) i neki drugi (upor. Enciclop. ital. Treccani XXI str. 81) izjednačuju Katarbates s Gackom, Pichler (Austria Romana II–III str. 131 i 270) smjestio je tamo u Lici i pleme Katarbates, inače nepoznato u starini, a po njemu reproducirao je istu stvar i Bruneli (spom. dj. str. 98). Napokon i D. Rendić je traži u ličkim ponornicama (Histor. zbornik 1950. III, str. 223 i d.).

[68] Liter. o tome vidi u spom. radu D. Rendića. On sam zastupa mišljenje, da Katarbates treba korigirati u καταιβάτης i da se tim nazivom ne determinira neka određena rijeka, već da je to opći epitet, kojim se karakteriziraju lička ponornice. Rendićeva sanacija je vrlo prihvatljiva, ali s ubikacijom se veoma teško složiti, jer taj sistem ponornica pripada Japodima, a ne Liburnima. Naziv καταιβάτης koji on predlaže, mogao bi se odnositi lijepo i na rijeku Krku.

jevima u mnogim poglavljima gdje se spominju rijeke i prema tome nema nikakve indikacije, na temelju koje bi je mogli odrediti prvom autoru. Najvažnije je to, da su grčki navigatori tu rijeku morali zapaziti. Lako je zamisliti, uz kolike je opasnosti bio vezan ulazak u Podgorski kanal i u Novigradsko more, gdje se Zrmanja izlijeva. Ona nije na generalnoj liniji navigacije ovim dijelom Jadrana. Naprotiv, na rijeku Krku se mora naići izlazeći iz kanala zadarskog arhipelaga, bez obzira na pitanje, da li su grčki moreplovci ulazili u nju. Kao što je grčkim piscima Kotorski zaliv bio rijeka,[69] tako isto je Šibenski kanal mogao fungirati kao ušće Krke. Tu su, dakle, rijeku Grci ne samo mogli, već upravo morali zapaziti putujući uz sjeverni Jadran i stoga je izvjesno, da se na nju odnosi (vjerojatno korumpirani) naziv Καταρβάτης, što ga »Periplus« donosi na kraju opisa liburnske obale, tamo gdje se rijeka Krka stvarno i nalazi.

Ovo poglavlje posvećeno Liburnima donosi i jednu vijest velike vrijednosti, o specifičnoj društvenoj pojavi kod njih, o ginekokratiji. Već je naglašeno, da su podaci ovakve naravi strani djelu, jer je »Periplus« traktat, koji obrađuje u prvom redu fizičku geografiju uz najosnovnije etnografske podatke. Neki smatraju, kao K. Müller i drugi, tu vijest glosom, a neki se zalažu za njezinu autentičnost. Drugi opet ne osporavaju autentičnost tom podatku, ali mu odriču historicitet.[70] O tom pitanju već smo na drugom mjestu kratko raspravljali nastojeći utvrditi, da je izvjestan oblik matrijarhata u Liburna, naslijeđenog od mediteranskog supstrata, bio historijska stvarnost, pozivajući se na ostale mediteranske survivalse, koji su uspjeli da se održe u ovom kraju do u historijsko vrijeme.[71] U pitanju autentičnosti te vijesti pozvali smo se na jedno drugo mjesto u »Periplu«, gdje i za Sauromate kaže, da su γυναικοκρατούμενοι.[72] Prema tome podaci takve vrste ne bi bili strani djelu. Ipak se ne može osporiti upadna sličnost ovog podatka s onim, što ga o istoj pojavi u Liburna donosi Nikola Damasc. Niti jedan drugi pisac antičke starine nije zabilježio za Liburne nešto slično, pa je teško nešto pouzdanije o tom reći. Međutim, ako je ova vijest i kasnije ušla u tekst, na historijskoj vrijednosti ona ne gubi mnogo, jer, kako smo pokazali, kasniji autori »Peripla« crpli su ipak svoje podatke, kojim su proširili djelo od različnih pisaca, često veoma pouzdanih i vrlo malo ima podataka u »Periplu«, koji bi bili plod puke fantazije, osim, naravno, onih iz područja mitologije.

Na kraju poglavlja, u kome se opisuje Liburnija, tekst donosi, da uz tu zemlju plovidba traje dva dana:

[69] Sigurnu potvrdu za to mišljenje nalazimo u Polibija, II, 11, 16.

[70] GGM Prolegomena XLII. A. Mayer dopušta, da se ovi Ἡμίονοι dovode u vezu s Azinates (Nast. vjesn. XLIII str. 38). Držalo se, naime, da bi ti ginekokratumeni bili sami Hemioni, ali je izvjesno, da se to odnosi na sve Liburne. Brunelli (sp. dj. str. 65) uopće ne pridaje važnosti toj vijesti: ... »siffatte favole ... sieno sorte nell'era quasi preistorica, continuando poi a ripetersi e a moltiplicarsi per opera di altri scrittori.«

[71] u VAHD LIII (1952) str. 85 i d.

[72] GGM pogl. 70 str. 59.

Pošto je utvrđeno, da nije bilo točno mišljenje onih, koji su Pseudo Skilakovu Liburniju smještali na primorskom pojasu od Raše do rijeke Zrmanje, a Hiličkim poluotokom, što ga tekst spominje, zemljište između Planinskog kanala, Novigradskog mora i Zadarskog kanala (utvrdivši, da je taj poluotok našeg »Peripla«, kao i onaj, što ga donosi Pseudo Skimno, zemljište između rijeke Krke i Kaštelanskog zaliva), pojavilo se mišljenje, da je u tekstu »Peripla« na ovom mjestu lakuna, jer da dva dana ne bi bila dovoljna, da se oplovi liburnska obala.[73] Naše je mišljenje, da su ipak dva dana plovidbe dovoljna, da se pređe put od Kvarnera do rijeke Krke. Treba imati na umu, da grčke lađe nisu jamačno plovile kroz unutrašnje uske kanale, pune opasnosti i zasjeda liburnskih talasokrata. To možemo zaključiti i iz činjenice, da nijedan antički pisac sve do rimskog vremena ne spominje niti jedan grad u Velebitskom primorju (pa ni Pseudo Skilak, kako smo dokazali), ali mnogi poznaju grupe otoka Elektride, Apsirtide i Mentoride, od kojih prve i posljednje poznaje i autor »Peripla«.[74] I putovi legendarnih Argonauta išli su tom linijom. Plovidba kroz unutrašnje kanale bila je i suviše opasna za grčke moreplovce. Ta i na samom otoku Visu morali su stacionirati svoju flotu, da bi osigurali nesmetanu plovidbu srednjim Jadranom,[75] koji je još uvijek daleko manje opasan od Podgorskog kanala i uskih tjesnaca između Krka i kopna, u Senjskim vratima ili u »Fortici« između kopna i Paga. Niti su grčke lađe tuda plovile niti su stoga grčki moreplovci poznavali bolje taj kraj. Ako se pak plovidba odvijala kroz vanjske kanale, u ravnoj liniji od Kvarnera do kraja Zadarskog arhipelaga, otprilike do Šibenskog otočja, onda su za taj trakt mogla biti dovoljna dva dana plovidbe. Dužina te linije iznosi oko 200 km, dakle oko 1120 stadija. Utvrđeno je, kako ćemo kasnije naglasiti, da Pseudo Skilakov dan plovidbe odgovara približno razmaku od 500 stadija. Ne smijemo smetnuti s uma, da se do ovih relacija nije došlo pretvarajući stadije ili druge dužinske mjere u dane plovidbe, već da se navodi o trajanju plovidbe uz određenu zemlju temelje na iskustvu pomoraca, koji su ovuda plovili. A kad je u pitanju ovaj kraj, ta su iskustva, što se tiče brzine plovidbe, bila vrlo povoljna, jer su mornari, kao i danas, uvijek nailazili na svjež sjeverozapadnjak (maištral), koji ih je tjerao u pravcu navigacije. I danas jedrenjaci s lakoćom pređu za dva dana taj razmak. Po tome je navod o dužini plovidbe uz Pseudo Skilakovu Liburniju približno točan i nesumnjivo autentičan. U toj stvari ne smijemo biti manje kritični od antičkih pisaca, na pr. Marcijana iz Herakleje, koji prigovara raznim piscima, što tako sigurno donose pojedine udaljenosti, kao da su ih užetom mjerili.[76]

[73] A. Mayer, spom. Putovanja II.

[74] Krahe GN str. 14, 28 i 2. Za te otoke vidi izvore u PWRE s. vv.

[75] Upor. o tome, G. Novak, Koloniz. djelovanje Dioniz. Star. na Jadranu u »Serta Hoffiller.« str. 120 i d.

[76] Marciani Heracl. Periplus Maris externi pogl. 2, GGM str. 517: ... ὥσπερ σχοινίῳ διαμεμετρημένης τῆς θαλάττης, οὕτω τὸν ἀριθμὸν τῶν σταδίων ἀπαγγειλάντων ...« Trajanje plovidbe zavisi, kaže on nadalje, od toga, da li se obilaze uvale, poluotoci i sl., ili se plovi ravno.

Na kraju, potrebno je istaknuti još jednu činjenicu: opis sjeverne Liburnije mnogo je opširniji od opisa južne. Izvjesno je, da tome nisu krive lakune u drugom dijelu ovog poglavlja, već glose ubačene u opis sjeverne Liburnije. Poslije svega, što smo izložili, ta se neujednačenost može sasvim lako opravdati. Kasniji su autori proširivali novim podacima onaj kraj, koji je u njihovo vrijeme predstavljao Liburniju, a to je, kako smo ukazali, bio najsjeverniji kraj antičke Liburnije.

Iz analize, dakle, poglavlja, u kojemu se opisuje zemlja Liburna u »Periplu«, možemo povući ove zaključke:

Prvi autor »Peripla« je slabo poznavao gornji Jadran.

Obilje geografskih podataka u opisu sjeverne Liburnije djelo je kasnijih obrađivača i prepisivača »Peripla«.

»Periplus« je bio aktuelan do u bizantsko doba i neki geografski podaci poglavlja, koje opisuje liburnsku zemlju, dospjeli su u tekst u to vrijeme.

Dosadašnje interpretacije geografskog nazivlja Pseudo Skilakove Liburnije dijelom su nepouzdane, a dijelom i promašene, što dokazuje i naš pokušaj novog tumačenja, koje je u nekim slučajevima, vjerujemo, izvan diskusije.

Poslije svega, što smo izložili, idealna restitucija teksta u poglavlju posvećenom Liburnima izgledala bi ovako:

»Iza Istra je narod Liburna. Uz tu zemlju su otoci Elektridi i Mentoridi, rijeka Katarbates. Plovidba uz liburnsku zemlju traje dva dana.«[77]

ZAKLJUČAK

Analizom opisa naše obale u »Periplu« uspjeli smo, vjerujemo, dokazati

da geografsko nazivlje Pseudo Skilaksove Liburnije ne pripada prvom autoru »Peripla«, već da je kasnije, vjerojatno ne odjednom, umetnuto u tekst;

da geografski pojam Illyris nije mogao oko sredine IV. st. prije n. e., t. j. u vrijeme, koje se uzima kao doba postanka djela, sezati do jugoistočne granice Liburnije (rijeke Krke), već negdje ispod rijeke Narona (Neretve), oko Rhizona, gdje se smještaju Enhelejci u »Periplu«. Ovaj, do sada nezapaženi, anahronizam iz teksta »Peripla«, daje ključ za objašnjenje geneze mnogih poglavlja u opisu naše obale;

da je ono mjesto, gdje se navode srednjodalmatinski otoci u Manijskom zalivu, bilo kasnije prerađeno i prošireno uzimanjem podataka iz kasnijih autora, koji su našu obalu opisivali obratnim smjerom od onoga, kojim teče taj opis u »Periplu«;

da je, napokon, i ona vijest, koja govori o velikom jezeru, od koga otječe rijeka Naron, refleks vijesti, koje su kolale o nekom velikom

[77] Vidi restituciju na grč. i lat. u prilogu I i II uz ovaj rad.

jezeru na najjužnijem ilirskom području. Tu je očito rijeka Naron bila zamijenjena s rijekom Drilonom (koju vidimo u korumpiranom obliku Arion), kao što su se zamijenjivale međusobno rijeke Bojana (Barbanna) i Drim (Drilon) te jezera, od kojih te rijeke otiču (Labeatsko i Lihnidsko). Usput smo dokazali, da navod iz »Peripla« o protezanju plemena Autarijata poviše onog jezera samo potvrđuje vijest predanu i u Strabona, po kojoj Autarijati sežu do rijeke Drilona (Drima).

Ne smatramo, da smo ovim iscrpli sve, što se može reći o djelu, koje smo obradili. Nu, ipak i ono, što smo izložili, pokazuje sigurno, da o »Periplu« u cjelini još nije kazana posljednja riječ. U svakom slučaju mi smo, obradivši samo poglavlja, koja opisuju našu obalu, potkrijepili mišljenja onih brojnih autora, koji su se bavili ovim djelom, koji »Periplus« ne smatraju djelom jednog pisca niti jednog vremena. I na temelju rezultata, što smo ih ovdje iznijeli, trebat ćemo znatno proširiti vremenski raspon između termina post quem i onoga ante quem, koji su se do sada kretali otprilike od 380. do 335. god. prije n. e.

Zaključujući raspravljanje o naprijed izloženim problemima, javlja se ponovo samo od sebe pitanje: da li je imala ikakva temelja tradicija, koja je »Periplus« pridavala starom logografu Skilaksu iz Karijande, s kraja VI. st. prije n. e? Pomnjivim studijem čitava djela, uočavanjem i izdvajanjem anahronizama, glosâ i svih ostalih elemenata tuđih »Periplu« u cjelini, koji su djelo glosatora, prepisivača i dopisivača, moglo bi se jamačno doći do temeljne jezgre čitava djela, koja bi ovako pročišćena, po svojim podacima, karakterističnim za djelo, mogla da se smjesti u konac VI. st. To je dokazao i studij onih nekoliko poglavlja, u kojima se opisuje naša obala. Stoga će trebati prihvatiti mišljenje, koje se u novije vrijeme sve glasnije, ali samo uzgred, pojavljuje, da je zaista postojao jedan opis Jadranskih obala u VI. st., koji je temelj konačnom opisu naše obale u Pseudo Skilaksovu »Periplu«. To mišljenje može se potkrijepiti i historijskim faktima. Već smo pokazali, da je i sholijast uz Apol. Rod. Argon. IV. 1215 imao pred sobom Skilaksovo djelo, koje je, u opisu naše obale, bilo veoma blizu autentičnom tekstu. Nadalje, kad Herodot (I, 163) u V. st. govori o Fokejcima, koji su ναυτιλίῃσι μακρῇσι plovili u Jadran i koji su τὸν Ἀδρίην... οὗτοι οἱ καταδέξαντες, ove su njihove ekspedicije već tada morale imati iza sebe bogat historijat i utrte staze. Taj ekonomsko-trgovački interes Fokejaca za Jadran u VI. st. jamačno je išao uporedo sa zanimanjem putopisaca, kao što je to uvijek slučaj. Stoga će biti točno ono, što je R. L. Beaumont o tome napisao (u Journ. of Hellenic stud. LVI, 1936, str. 172): »Scylax of Caryanda was able to write up the human and perhaps the physical geography of the Illyrian coast. He may well have been standing on the shoulders of Phocaean pioneers.«

Zaključci, do kojih smo došli, omogućuju novo gledanje na postanak »Peripla«. Što je za nas najvažnije (i što nas je potaklo, da se prihvatimo ovog posla), oni ujedno određuju. koliku naučnu vrijednost kao historijskom izvoru treba pridati ovom djelu.

APPENDIX I.

ANONYMI (vulgo Scylacis) PERIPLUS

(ab Histris ad Chaones)

Emendationes, coniecturae, adnotationes

* – verba sine interpretatione
[[ ]] – emendationes
[ ] – glossae

Periplus in cod. Vatic.:

Ἴστροι. — Μετὰ δὲ ἑνετοὺς εἰσὶν ἔθνος Ἴστροι, καὶ ποταμὸς Ἴστρος. οὗτος ὁ ποταμὸς καὶ εἰς τὸν Πόντον ἐκβάλλει ἐνδιασκευνῶς εἰς Αἴγυπτον παράπλους δὲ τῆς Ἰστριανῶν χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός:

Λιβυρνοὶ. — Μετὰ δὲ Ἴστρους λιβυρνοὶ εἰσιν ἔθνος. ἐν δὲ τούτω τῶ ἔθνει πόλεις εἰσι παρὰ θάλατταν· λιὰς· ἴδασσα, ἀττιενίτης· δυύρτα· ἁλουψοὶ. ὁλσοὶ· πεδήται· ἡμίονοι· οὗτοι γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρ, μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις, καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι. κατὰ ταύτην τὴν χώραν αἵδε νῆσοι εἰσὶν ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα. εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλαί, εἵστρις νῆσος σταδ τ΄ πλάτα δὲ ρκ΄. κλείτρει λιτρία μεντορίδες, αὗται δὲ αἱ νῆσοι εἰσὶ μεγάλαι, καταρβάτης ποταμὸς. παραπλους τῆς λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο:

12 — ἁλουψοὶ: in cod. Vat. tantum, ceteris deest.

Periplus emendatus:

Ἴστροι. — Μετὰ δὲ Ἐνέτους εἰσὶν Ἴστροι ἔθνος, καὶ ποταμὸς Ἴστρος. [Οὗτος ὁ ποταμὸς καὶ εἰς τὸν Πόντον ἐκβάλλει, ἐνδιασκευνῶς* εἰς Αἴγυπτον.] Παράπλους δὲ τῆς [[Ἴστρων]] χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός.

Λιβυρνοί. — Μετὰ δὲ Ἴστρους Λιβυρνοί εἰσιν ἔθνος [Ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πόλεις εἰσὶ παρὰ θάλατταν [[αἵδε· Ἰαδερατῖνοι, Ἀψύρται, Ἁλουψοί, Ὁλσοί, Νεδήται, Αἴνωνοι.]] Οὗτοι γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσὶν αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρ[[ων]], μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις, καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι.] Κατὰ ταύτην τὴν χώραν αἵδε νῆσοι εἰσιν, ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα (εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι πολλαί). Ἴστρις νήσος σταδίων τ΄, πλάτος δὲ ρκ΄, [[Κασσιτερίδες,]] Μεντορίδες. Αὗται δὲ αἱ νῆσοί εἰσι μεγάλαι.] [[Καταιβάτης]] ποταμός. Παράπλους τῆς Λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο.

Auctori priori tribui:

Μετά δὲ Ἐνέτους εἰσὶν Ἴστροι ἔθνος, καὶ ποταμός Ἴστρος.

Παράπλους δὲ τῆς Ἴστρων χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός.

Μετὰ δε Ἴστρους Λιβουρνοί εἰσιν ἔθνος.

Κατὰ ταύτην τὴν χώραν νῆσοι εἰσὶν

[[Ἠλεκτρίδες,]] Μεντορίδες.

Καταιβάτης ποταμός. Παράπλους τῆς Λιβουρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο.

Adnotationes:

3. – Locum, ubi Istrum fl. in Pontum Eux. influere dicitur, suspectum habeo. | 5. – ἐνδιασκευνῶς sine interpretatione reliqui, cfr. edd. | 6. – Ἰστριανῶν in Ἴστρων correxi, quia forma Istr-iani scriptoribus classicae aetatis ignota usque ad Dion. Cass. erat, sicut pag. 159 h. o. demonstravi.

11. – Nomina urbium Liburniae (rectius civitatum), in nom. pl., serius in Periplo immissa sunt, qua de re p. 156 h. o. disserui. | Series geographica locorum hicque inversa est. Nomina civitatum huius cap. sic emendavi: laderatini, Apsyrti, Alup(s)i, Volsi, Neditae, Aenoni. | 14. – Eodem modo auctori posteriori tribui locum, qui, cum Nic. Damasc., Liburnos gynaecocratumenos dicit. | 15. – ἐλευθέρων melius quam ἐλευθέραι mihi videtur. | 19. – Nomina omnium insularum, praeter Mentorides et Electrides, auctori posteriori tribuenda sunt, una cum ins. Istris appellata (cfr. p. 157 h. o.). | 22. – Verba corrupta in codd: ΚΛΕΙΤΡΕΙΛΙΤΡΙΑ cum eo loco in Anonymi (vulgo Scymni) Periegesi colligenda, ubi de insulis Liburniae » κασσίτερον αἳ δοκοῦσι κάλλιστον φέρειν . . . « mentionem facit et emendanda in ΚΑΣΣΙΤΕΡΙΛΕΣ (et iterum ΙΣΤΡΙΑ ins), sed certe auctor prior Electrides habuit. | 24. – ΚΑΤΑΡΒΑΤΗΣ in ΚΑΤΑΙΒΑΤΗΣ cum Rendicio emendavi.

Periplus in cod. Vatic.:

Ἰλλύριοι. — Μετὰ δὲ λιβυρνοὺς εἰσίν, Ἰλλύριοι ἔθνος καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλύριοι παρὰ θάλατταν μέχρι χλωνίας τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον καὶ πόλις ἐστὶν ἑλληνὶς ἐνταῦθα ἥ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν, εἰσὶ δὲ καὶ οἱ Λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι, οἵδε, ἱεραστάμναι βουλινοὶ, ὑλλινοὶ, βουλινῶν λινοτέρμονες, ὕλλοι οὗτοι δέ φασιν ὕλλον τὸν ἡρακλέους ἀυτοὺς τοῦ κατοικῆσαι. εἰσὶ δὲ βάρβαροι κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγω ἐλάσσω τῆς πελοποννήσου ἀπὸ παραστόνιον ὀρθὸν, ταύτην παροικοῦσι βουλινοὶ δ'εἰσὶν ἔθνος ἰλλυρικὸν παράπλους δέ ἐστι τῆς βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ νεστὸν κόλπον:

Νεστοὶ. — Ἀπὸ δὲ νεστοῦ πλοῦς ἐστι κολπώδες. καλεῖται δὲ μάνιος ἅπας οὗτος ὁ κόλπος, παράπλους δέ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς. εἰσὶ δὲ ἐν τούτω τῶ τόπω

Periplus emendatus:

Ἰλλυριοί. — Μετὰ δὲ Λιβυρνούς εἰσιν [Ἰλλυριοὶ] ἔθνος, [καὶ παροικοῦσιν οἱ Ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι [[Χαωνίας]] τῆς κατὰ Κέρκυραν τὴν Ἀλκινόου νῆσον. Καὶ πόλις ἐστὶν Ἑλληνὶς ἐνταῦθα, ᾗ ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν. Εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλούμενοι βάρβαροι οἵδε· Ἱεραστάμναι, Βουλινοί, Βυλλινοί.] Βουλινῶν[[ὁμοτέρμονες]] Ὕλλοι. [Οὗτοι δέ φασιν Ὕλλον τὸν Ἡρακλέους αὐτοὺς τοῦ κατοικίσαι. Εἰσὶ δὲ βάρβαροι. Κατοικοῦσι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσω τῆς Πελοποννήσου. Ἀπὸ[[δὲ χερρονήσου παρὰ στόμιον πλοῦς ὀρθός.]] Ταύτην παροικοῦσι Βουλινοί. [[Βουλινοὶ]] δ'εἰσὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν.] Παράπλους δέ ἐστι τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον [[ποταμόν.]]

Νεστοί. — Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστι κολπώδης. Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δέ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς. [Εἰσὶ δὲ ἐν τούτῳ τῷ [[κόλπῳ]]

Auctori priori tribui:

Μετὰ δὲ Λιβουρνοὺς εἰσὶν [[Βουλινοὶ]] ἔθνος.

Βουλινῶν ὁμοτέρμονες Ὕλλοι.

Παράπλους δέ ἐστι τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν.

[[Μετὰ δὲ Β. εἰσὶ Νεστοὶ ἔθνος καὶ Νέστος ποταμός.]] Ἀπὸ δὲ Νέστου πλοῦς ἐστὶ κολπώδης, Καλεῖται δὲ Μανιὸς ἅπας οὗτος ὁ κόλπος. Παράπλους δέ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς.

Adnotationes:

Auctor prior Illyridem ad Titium fl. protendere non potuit, quod pag. 138 h. o. demonstravi. Omnes locos h. cap., ubi Illyrii, Chaonia, Alcinoi ins., Byllini, urbs Heraclea, Lotophagi et Hierastamni memorantur, auctori posteriori tribui, ideoque pro Illyriis in l. 2. – Bulinos posui: »Post Liburnos sunt Bulini.« Nam in fine h. cap. (l. 20.) praeternavigatio est: τῆς Βουλινῶν χώρας. Lotophagi, Byllini, Hierastamni iuxta Chaoniam situendi sunt (cfr. pag. 141 h. o.) – Id, quod de paeninsula Peloponneso paulum minore scriptum est, auctori posteriori cum Mullero tribui; hanc auctor posterior ex eadem fonte sumpsit, ex qua auctor anonymus Periegesis (vulgo Scymnus) sua sumpsit, i. e. ex Timaeo et Eratostene (cfr. pag. 132 h. o.). 17. – παρασπόνιον ὀρθόν in παρὰ στόμιον ὀρθός (sc. Nesti fl.) correxi; iuxta Nestum fl. navigatio est recta (ὀρθός), post autem flumen κολπώδης, sicut in l. 23. dicitur.

1.25: Hoc cap. in Periplo auctoris prioris paraplo Sinus Manii finiebatur; sequentia serius immissa sunt. (cfr. pag. 131 h. o.)

Periplus in cod. Vatic.:

νῆσοι. προτερὰς, κρατειαὶ, ὀλύντα. αὗται δὲ ἀπ'ἀλλήλων ἀπέχουσι σταδ β΄ ἢ ὀλίγω πλέον κατὰ φάρον καὶ Ἴσσαν· ἐνταῦθα γὰρ ἐστι νέος Φάρος νῆσος ἑλληνὶς καὶ ἴσσα νῆσος, καὶ πολεις ἑλληνίδες αὗται, πρὶν ἐπὶ τὸν νάρωνα ποταμὸν παραπλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν καὶ νῆσος τῆς παραλῖ χώρας ἐγγὺς ἥ ὄνομα μελίτη καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς ταύτης ἥ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα καὶ ἐρρέχει περὶ τὸ ἀκρωτήριον νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν· ἀπὸ δὲ τῆς μελίτης ἀπέχει σταδ κ΄ τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει σταδ η΄:

Μανιοὶ: Ἀπὸ δὲ Νεστῶν ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμὸς ὁ δὲ εἴσπλους εἰς τὸν Νάρωνα ἐστὶν οὐ στενὸς, εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρις καὶ πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης σταδ π΄ οὗτοι δὲ εἴσιν ἰλλύριοι ἔθνος

Periplus emendatus:

νῆσοι[[πρότεραι Βράττια καὶ Ὀλύντα]] (Αὗται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στάδια β΄, ἢ ὀλίγῳ πλέον,) κατὰ Φάρον καὶ Ἴσσαν. Ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος Φάρος, νῆσος Ἑλληνὶς, καὶ Ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις Ἑλληνίδες αὗται. Πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλεῦσαι πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θαλασσαν. Καὶ νῆσος τῆς παραλίας χώρας ἐγγὺς, ᾗ ὄνομα Μελίτη, καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς ταύτης, ᾗ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα. Καὶ [[ἐντρέχει τῷ ἑνὶ τῶν ἀκρωτηρίων]] νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρωτηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν. Ἀπὸ δὲ τῆς Μελίτης ἀπέχει στάδια[[ρ]]κ΄, τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η΄.]

Μανιοί. — Ἀπὸ δὲ Νέστων ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός· [ὁ δὲ εἴσπλους εἰς τὸν Νάρωνά ἐστιν οὐ στενός· εἰσπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρης, καὶ πλοῖα εἰς τὸ ἄνω ἐμπόριον, ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π΄. Οὗτοι δέ εἰσιν Ἰλλυριοὶ] ἔθνος

Auctori priori tribui:

Ἀπὸ δὲ Νεστῶν εἰσὶν [[Μανιοί ἔθνος]] καὶ ὁ Νάρων ποταμός.

Adnotationes:

l. 1: ΠΡΟΤΕΡΑΣ cum A. Mayero in ΠΡΟΤΕΡΑΙ correxi. Attinent, puto, ad ins. Brattiam et Sollentiam, quae sunt »insulae priores ... contra Pharum et Issam (cfr. pag. 129 h. o.). – | 1 4 et s: omnia nomina insularum serie geographica inversa scripta sunt: Brattia-Sollentia, Pharus-Issa, Melita-Corcyra Nigra (cfr. pag. 126 h. o.). Hanc seriem quoque auctor posterior ex Eratostene, haud dubie, sumpsit, qua de re cfr. pag. 132 et s. h. o. – | Huic cap. deest id, quod scholia ad Apoll. Rhod. Argon. IV, 1215 refert: »τοὺς Νεσταίους Σκύλαξ φησὶν ἔθνος Ἰλλυρικόν.« cfr. pag. 134 et s. h. o.).

De rebus geographicis huis cap. separate pertractavi in GZM N. S. VIII, (1953) pag. 111–129.

Periplus in cod. Vatic.:

μανιοὶ λίμνη δέ ἐστι εἴσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη καὶ ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας ἔθνος ἰλλυρικὸν καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνη ἔνεστι σταδ ρκ΄· ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργος σφόδρα· ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμὸς ἀπορρεῖ καὶ ἀπὸ τοῦ νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ πλοῦς ἡμέρας ἥμισυ, καὶ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας αἱ λίθοι εἰσὶν ἐνταῦθα καὶ ἱερὸν ἄποθεν τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ, ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ εἰς βουθόην ὁ πλοῦς καὶ τὸ ἐμπόριον:

Ἐγχελεῖς. — Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ ἐγχελεῖς ἐχόμενοι τοῦ ῥιζοῦντος ἐκ βουθόης δὲ εἰς Ἐπίδαμνον πόλιν ἑλληνίδα πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν:

3 — in codd. Paris. et Monac: αὐγαριατας; 13 — in margine aliena manu scriptum est Κάδμος.

Periplus emendatus:

Μανιοί. [Λίμνη δέ ἐστι τὸ εἴσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη, καὶ ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν. Καὶ νῆσος ἐν τῇ λίμνῃ ἔνεστι σταδίων ρκ΄· ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὐγέωργος σφόδρα. Ἀπὸ δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ [[Δρίλων]] ποταμὸς ἀπορρεῖ. Καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν [[Δρίλωνα]] ποταμὸν ἡμερῶν... ἐστὶ πλοῦς. Ἀπὸ δὲ τοῦ [[Δρίλωνος]] ποταμοῦ πλοῦς ἡμέρας ἥμισυ, καὶ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας οἱ λίθοι εἰσὶν ἐνταῦθα, καὶ ἱερόν, ἄποθεν τοῦ [[Δρίλωνος]] ποταμοῦ.] Ἀπὸ δὲ τοῦ [[Νάρωνος]] ποταμοῦ εἰς Βουθόην ὁ πλοῦς [[ἡμερῶν δύο]] [[τὸ κάτω]] **ἐμπόριον**

Ἐγχελεῖς. — Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ Ἐγχελεῖς, ἐχόμενοι τοῦ Ῥιζοῦντος. Ἐκ Βουθόης δὲ εἰς Ἐπίδαμνον, πόλιν Ἑλληνίδα, πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς, ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν.

Auctori priori tribui:

Adnotationes:

'Αρίων in l. 11, 15 forma corrupta pro Δρῖλων, in l. autem 16 pro Νάρων quia navigatio est a Narone in Buthuam (v. pag. 127 et s. o. c. in GZM) – | Certe auctor poster. Naronem pro Drilone, habuit et magnum lacum (λίμνη μεγάλη in l. 1, 2), ex quo Drilo delabitur, ad Naronem transtulit. Naro fl. autem a nullo lacu delabitur. – | Omnia loca ad quas veteres sepulcrum aut fanum Cadmi posuerunt (Drilo, Naro, Buthua, Enchelei et lacus quidam, apud plerosque Lychnis appellatus) in eundem locum Peripli collecta sunt (cfr. pag. 120 o. c. in GZM). – Hunc magnum la cum eundem esse puto ac lacus valde magnus (λίμνη εὖ μάλα μεγάλη) in anonymi (vulgo Scymni Chii) Periegesi, quae eum ponit post Corcyram Nigram, apud Brygos, Encheleos et Epidamnum. (cfr. pag. 125 o. c. in GZM). – | l. 18: pro καὶ τὸ ἐμπόριον: κάτω ἐμπόριον conieci (cfr. τὸ ἄνω ἐμπόριον in l. 24, pag. 172), qua de re cfr. pag. 126 h. o. et pag. 126 et s. o. c. in GZM.

'Από δὲ τοῦ Νάρωνος ποταμοῦ εἰς Βουθόην ὁ πλοῦς ἡμερῶν δύο.

'Ιλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ 'Εγχελεῖς, ἐχόμενοι τοῦ 'Ριζοῦντος. 'Εκ Βουθόης δὲ εἰς 'Επίδαμνον, πόλιν 'Ελληνίδα, πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτὸς, ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν.

Hoc breve cap., forma et volumine Periplo proprium, totum auctori priori tribuendum est. Sed vereor, ne situs gentis Encheleorum iuxta Rhizuntem haud verus sit. Nam ab eo, quem omnes ceteri scriptores praebent, valdeabhorreti. – cfr. p. 145 h. o.

Periplus in cod. Vatic.:

Ἰλλύριοι. — Κατ' ἀντίον δέ ἐστιν τὸ ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνος ἐστὶ, καὶ ποταμὸς παρὰ τὴν πόλιν παραῤῥεῖ, ὦ ὄνομα πάλαμνος, ἐκ δὲ Ἐπιδάμνον εἰς Ἀπολλωνίαν πόλιν ἑλληνίδα ὁδὸς ἡμερῶν δύο, ἡ δὲ Ἀπολλωνία ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀπέχει σταδ ν΄, καὶ ποταμὸς δίας παραῤῥει τὴν πόλιν. ἀπὸ δὲ Ἀπολλωνίας εἰς Ἀμαντίας ἐστι σταδ τκ΄. καὶ ὁ Αἴας ποταμὸς ἀπὸ τοῦ πίνδου ὄρους παρὰ τὴν Ἀπολλωνίαν παραῤῥεῖ πρὸς ὠρίκου εἴσω μᾶλλον εἰς τὸν ἰώνιον τῆς ὠρικίας καθήκει εἰς θάλατταν σταδ π΄ τῆς δὲ ἀμαντῖ σταδ. ξ΄. ἄπασιν ὅμοροι ἐν μεσογεία Ἀγίντανες ὑπὲρ τῆς ὠρικίας καί Καρῖ μέχρι ἠδωνίας ἐν τῇ Κάστιδι χώρα εἶναι λέγεται δὲ διὸς

Periplus emendatus:

Ἰλλυριοί. — Κατ' ἀντίον δέ ἐστιν τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνός ἐστι, καὶ ποταμὸς παρά τὴν πόλιν παραρρεῖ, ᾧ ὄνομα Πάλαμνος. Ἐκ δὲ Ἐπιδάμνου εἰς Ἀπολλωνίαν, πόλιν Ἑλληνίδα, ὁδὸς ἡμερῶν δύο. Ἡ δὲ Ἀπολλωνία ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀπέχει στάδια ν΄, καί ποταμὸς [[Λΐας]] παραρρεῖ τὴν πόλιν. Ἀπὸ δέ Ἀπολλωνίας εἰς Ἀμαντίαν ἐστὶ στάδια τκ΄. Καὶ ὁ Αἴας ποταμὸς ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους παρὰ τὴν Ἀπολλωνίαν παραρρεῖ, πρὸς Ὠρικὸν [ἐκβάλλει] εἰς τὸν Ἰόνιον. Τῆς Ὠρικίας καθήκει εἰς θάλατταν στάδια π΄, τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ξ΄. Ἅπασιν ὅμοροι ἐν μεσογείᾳ [[Ἀτιντᾶνες]] ὑπὲρ τῆς Ὠρικίας καὶ Καρίας* μέχρι [[Δωδωνίας]]. Ἐν τῇ Κέστριδι χώρᾳ εἶναι λέγεται πεδίον,

5 — cod. Vat. in margine, aliena manu scriptum, habet: πάλαμνος; 10 — eadem manu scriptum δίας ποτ; 21 — Ἀγίντανες in marg.

ταρας, καὶ λιμὴν Ὕδρους ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀδρίου, ἢ τῷ τοῦ Ἰον-
ίου κόλπου στόματι·

Μετὰ δὲ Ἰάπυγας ἀπὸ Ἀριάδνου ὄρους Δαυνῖται ἔθνος ἐστίν· ἐν
δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει γλῶσσαι εἰσὶ στόματα τάδε· Λατέρνιοι
Ὀπικοί, Κραμόνες· Βορεοντῖνοι· Πευκετιεῖς διήκοντες, ἀπὸ
τοῦ Τυρσηνικοῦ πελάγους εἰς τὸν Ἀδρίαν· παράπλους τῆς Δαυ-
νίτιδος χώρας ἡμερῶν δύο καὶ νυκτῶν·

Μετὰ δὲ Δαυνίτας, ἔθνος ἐστὶν Ὀμβρικοί καὶ πόλις ἐν αὐτῷ
Ἄγκων ἐστίν· τοῦτο δὲ τὸ ἔθνος τιμᾷ Διομήδην εὐεργετηθὲν
ὑπ' αὐτοῦ· καὶ ἱερόν ἐστιν αὐτοῦ· παράπλους δὲ τῆς Ὀμβρικῆς
ἐστὶν ἡμερῶν δύο καὶ νυκτός·

Μετὰ δὲ τὸ Ὀμβρικὸν Τυρρηνοί· διήκουσι δὲ καὶ οὗτοι ἀπὸ 114
τοῦ Τυρσηνικοῦ πελάγους ἔξωθεν εἰς τὸν Ἀδρίαν διήκοντες
καὶ πόλις ἐν αὐτῇ Ἑλληνὶς καὶ ποταμός· καὶ ἀνάπλους εἰς τὴν
πόλιν κατὰ ποταμὸν ὡς κ σταδίων· καὶ Τυρρηνία ἐστὶ διή-
κουσα ἀπὸ τῆς ἔξωθεν θαλάττης ἕως εἰς τὸν Ἀδρίαν κόλπον
ἀπὸ πόλεων πόλεως καὶ ἐστὶν ὁδὸς ἡμερῶν τριῶν: Κελτοί

Μετὰ δὲ Τυρρηνοὺς εἰσὶ Κελτοὶ ἔθνος ἀπολειφθέντες τῆς στρατείας
ἐπὶ στενῶν μέχρι Ἀδρίου, ἐνταῦθα δέ ἐστιν ὁ μυχὸς τοῦ Ἀδρί-
ου κόλπου

Μετὰ δὲ Κελτοὺς Ἐνετοί εἰσιν ἔθνος καὶ ποταμὸς Ἠριδανὸς
ἐν αὐτοῖς· ἐντεῦθεν δὲ παράπλους ἐστὶν ἐπ' αὐτῆς ἀπὸ Σπίνης
πόλεως ἡμέρας μιᾶς:

Μετὰ δὲ Ἐνετοὺς εἰσὶν ἔθνος Ἴστροι, καὶ ποταμὸς Ἴστρος· οὗτος
ὁ ποταμὸς καὶ εἰς τὸν πόντον ἐκβάλλει ἐνδιεσκευασμένως εἰς Αἴ-
γυπτον· παράπλους δὲ τῆς Ἰστριανῶν χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός·

Μετὰ δὲ Ἴστρους Λιβυρνοί εἰσιν ἔθνος· ἐν δὲ τούτῳ τῷ ἔθνει πό-
λεις εἰσὶ παρὰ θάλατταν· Λίας· Ἰάδασιν, Ἀττιενῖτες Δρύψα· Ἀλου-

ψοὶ· ὅλοσοι πεδῆται ἡμίσεοι· οὗτοι γυναικοκρατοῦνται, καὶ εἰσὶν
αἱ γυναῖκες ἀνδρῶν ἐλευθέρων, μίσγονται δὲ τοῖς ἑαυτῶν δούλοις,
καὶ τοῖς πλησιοχώροις ἀνδράσι. κατὰ ταύτην τὴν χώραν αἵδε νῆ-
σοι εἰσὶν ὧν ἔχω εἰπεῖν τὰ ὀνόματα. εἰσὶ δὲ καὶ ἄλλαι ἀνώνυμοι
πολλαί, ἴστρις νῆσος στα τι πλάτα δὲ ρκ· ἠλέκτρα λίβια μεν-
τορίδες, αὗται δὲ αἱ νῆσοι εἰσὶ μεγάλαι, καταρβάτης ποταμὸς
παράπλους τῆς λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο: Ἰλλυριοί
Μετὰ δὲ λιβυρνοὺς εἰσὶν, ἰλλυριοὶ ἔθνος καὶ παροικοῦσιν οἱ
ἰλλυριοὶ παρὰ θάλατταν μέχρι χαονίας τῆς κατὰ Κέρκυραν
τὴν Ἀλκινόου νῆσον καὶ πόλις ἐστὶν ἑλληνὶς ἐνταῦθα ᾗ
ὄνομα Ἡράκλεια, καὶ λιμήν, εἰσὶ δὲ καὶ οἱ λωτοφάγοι καλού-
μενοι βάρβαροι, οἵδε, ἱεραστάμναι βουλινοί, ὑλλινοί,
βουλινῶν ὁμοτέρμονες. ὕλλοι οὗτοι δὲ φασιν ὕλλον τὸν
ἡρακλέους αὐτοὺς τοῦ κατοικῆσαι· εἰσὶ δὲ βάρβαροι κατοικοῦ-
σι δὲ χερρόνησον ὀλίγῳ ἐλάσσω τῆς πελοποννήσου ἀπὸ
ἀκρωτήριον ὀρθόν. ταύτην παροικοῦσι βουλινοί δ' εἰσὶν ἔθνος
ἰλλυρικόν παράπλους δ' ἐστὶ τῆς βουλινῶν χώρας ἡμέρας
μακρᾶς ἐπὶ νέστον κόλπον: Νέστοι
Ἀπὸ δὲ νέστου πλοῦς ἐστι κολπώδης. καλεῖται δὲ μάνιος
ἅπας οὗτος ὁ κόλπος, παράπλους δέ ἐστιν ἡμέρας μιᾶς. εἰσὶ
δὲ ἐν τούτῳ τῷ κόλπῳ νῆσοι· προτεράς, κρατεαί, ὀλύντα. αὗ-
ται δὲ ἀπ' ἀλλήλων ἀπέχουσι στα β ἢ ὀλίγῳ πλέον κατὰ
φάρον καὶ ἴσσαν. ἐνταῦθα γάρ ἐστι νέος φάρος νῆσος ἑλλη-
νὶς καὶ ἴσσα νῆσος, καὶ πόλεις ἑλληνίδες αὗται, πρὶν
~~ἐκ γεγονέναι αὐτοῦ καὶ ἱερὸν ἐστὶ αὐτοῦ παράπλους~~ δὲ τῆς
~~ἀκρωτηρίου ἐστὶ ἡμερῶν δύο καὶ νύκτας.~~ ἐπὶ τὸν νάρωνα ποταμὸν
~~παραπλεῦσαι~~ πολλὴ χώρα ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν καὶ νῆσος
τῆς παραλίου χώρας ἐγγὺς ᾗ ὄνομα μελίτη. καὶ ἑτέρα νῆσος ἐγγὺς

ταύτης ἡ ὄνομα Κέρκυρα ἡ μέλαινα· καὶ ἐκκεῖται περὶ τὸ ἀκρωτή-
ριον νῆσος αὕτη τῆς παραλίας χώρας σφόδρα, τῷ δὲ ἑτέρῳ ἀκρω-
τηρίῳ καθήκει ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμόν. ἀπὸ δὲ τῆς μελίτης ἀ-
πέχει στάδια κ. τῆς δὲ παραλίας χώρας ἀπέχει στάδια η. Μανιοί

Ἀπὸ δὲ Νεστῶν ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός, ὁ δὲ ἔσπλους εἰς τὸν Νά-
ρωνα ἐστὶν οὐ στενός, ἀναπλεῖ δὲ εἰς αὐτὸν καὶ τριήρεις καὶ πλοῖα εἰς
τὸ ἄνω ἐμπόριον ἀπέχον ἀπὸ θαλάσσης στάδια π. οὗτοι δὲ εἰσὶν
Ἰλλυριοὶ ἔθνος μανιοί. λίμνη δὲ ἐστι τὸ ἄνω τοῦ ἐμπορίου μεγάλη
καὶ ἀφήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας ἔθνος Ἰλλυρικόν· καὶ νῆσος ἐν τῇ 117
λίμνῃ ἔνεστι στάδια ρκ. ἡ δὲ νῆσος αὕτη ἐστὶν εὔγεωργος σφόδρα. ἀπὸ
δὲ ταύτης τῆς λίμνης ὁ Νάρων ποταμὸς ἀπορρεῖ· καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρ-
ωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν ἡμέρας ἐστὶ πλοῦς. ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρ-
ίωνος ποταμοῦ πλοῦς ἡμέρας ἥμισυ, καὶ Κάδμου καὶ Ἁρμονίας
οἱ λίθοι εἰσὶν ἐνταῦθα καὶ ἱερὸν ἄποθεν τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ.
ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ εἰς βουθόην ὁ πλοῦς καὶ τὸ ἐμπό-
ριον:

Ἐγχελεῖς

Ἰλλυριῶν ἔθνος εἰσὶν οἱ ἐγχελεῖς ἐχόμενοι τοῦ ῥιζοῦντος. ἐκ βου-
θόης δὲ εἰς Ἐπίδαμνον πόλιν ἑλληνίδα πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκ-
τός· ὁδὸς δὲ τριῶν ἡμερῶν: Ἰλλυριοί

Ταυλαντίων δέ ἐστι τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνός ἐστι,
καὶ ποταμὸς παρὰ τὴν πόλιν παραρρεῖ, ᾧ ὄνομα Πάλαμνος. πάλαμνος
ἐκ δὲ Ἐπιδάμνου εἰς Ἀπολλωνίαν πόλιν ἑλληνίδα ὁδὸς
ἡμερῶν δύο. ἡ δὲ Ἀπολλωνία ἀπὸ τῆς θαλάσσης ἀπέχει στάδια
ν, καὶ ποταμὸς Αἴας παραρρεῖ τὴν πόλιν. ἀπὸ δὲ Ἀπολλωνίας εἰς
Ἀμαντίαν ἐστὶ στάδια τκ. καὶ ὁ Αἴας ποταμὸς ἀπὸ τοῦ Πίνδου ὄρους
παρὰ τὴν Ἀπολλωνίαν παραρρεῖ πρὸς Ὠρικοῦ ἔσω μᾶλλον εἰς τὸν 118
Ἰώνιον· τῆς Ὠρικίας καθήκει εἰς θάλατταν στάδια π· τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ξ.

ἄπλουν ὅμοροι ἐν μεσογείᾳ Ἀτίνταμες ὑπὲρ τῆς ὠρικίας καὶ Καστ
μέχρι δωδωνίας ἐν τῇ Καστίῃ χώρᾳ εἶναι λέγεται δὲ ... ὄνομα
ἐρύθεια ἐνταῦθα ὁ γηρυόνης λέγεται ...
καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν, κατὰ ταῦτα ἐστὶ τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ ἠ-
πείρῳ καὶ νῆσος παρὰ ταῦτα ἐστὶ μικρά, ᾗ ὄνομα σάσων.
ἐντεῦθεν εἰς ὠρικὸν πόλιν ἐστὶ παράπλους ἡμέρας τρίτον μέρος

Οἱ δὲ ὠρικοὶ κατοικοῦσιν τῆς Ἀμαντίας χώρας. οἱ δὲ ἀμάντιες
εἰσὶ μέχρι ἐνταῦθα ἰλλύριοι ἀπὸ βουλινῶν. τὸ δὲ στόμα
τοῦ ἰονίου κόλπου ἐστὶν ἀπὸ Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι ἄκρας
ἰαπυγίας. ἐπὶ δὲ ὑδροῦντα πόλιν ἐν τῇ ἰαπυγίᾳ ἀπὸ τῶν
κεραυνίων στάδια τοῦ διάπλους ὡς φ. ἐστὶ τὸ στόμα τοῦ κόλπου
τὰ δὲ ἐντὸς ὁ ἰώνιος, λιμένες δ' εἰσὶ πολλοὶ ἐν τῷ ἀδρίᾳ. τὸ
δὲ αὐτὸ ἀδρίας ἐστὶ καὶ ἰώνιος:

Μετὰ δὲ ἰλλυρίους χάονες ἡ δὲ χαονία ἐστὶν εὐλίμενος
οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ χάονες παράπλους δ' ἐστὶ χαο-
119 νίας ἡμίσου ἡμέρας.

Κατὰ δὲ χαονίαν νῆσος ἐστὶ Κόρκυρα καὶ πόλις ἑλληνὶς
ἐν αὐτῇ λιμένας ἔχουσα τρεῖς κατὰ τὴν πόλιν τούτων ὁ εἷς
κάλλιστος, ἐπιβάλλει δὲ ἡ Κόρκυρα καὶ ἐπὶ τὴν θεσπρωτῶν
πλέον, ἢ ἐπὶ τὴν χαονίαν, ἐπάνειμι δὲ πάλιν ἐπὶ τὴν
ἤπειρον, ὅθεν ἐξετραπόμην.

Μετὰ δὲ χαονίαν θεσπρωτοί εἰσιν ἔθνος οἰκοῦσι δὲ καὶ
οὗτοι κατὰ κώμας. ἐστὶ δὲ καὶ αὕτη εὐλίμενος ἐνταῦθα ἐστὶ
λιμὴν ᾧ ὄνομα ἐλαία εἰς τοῦτον τὸν λιμένα ποτα-
μὸς ἐξίησιν Ἀχέρων, καὶ λίμνη Ἀχερουσία ἐξ ἧς ὁ Ἀχέ-
ρων ποταμὸς παράπλους δὲ τῆς θεσπρωτίας ἡμίσου ἡμέρας

Auctori priori tribui:

Κατ' ἀντί

ον δέ ἐστιν τὸ Ἰλλυρικὸν ἔθνος, ἐν ᾧ ἡ Ἐπίδαμνος ἐστὶ, καὶ ποταμὸς παρὰ τὴν πόλιν παραῤῥεῖ, ᾧ ὄνομα Πάλαμνος. Ἐκ δὲ Ἐπιδάμνου εἰς Ἀπολλωνίαν, πόλιν Ἑλληνίδα, ὁδὸς ἡμερῶν δύο.

Adnotationes:

l. 1 et s: Initium h. cap., ut in codd. traditum, auctori priori tribuendum est, et non emendandum in ΤΑΥΛΑΝΤΙΟΙ, sicut Gronovius et Mullerus coniecerunt. (cfr. pag. 145 h. o.). Hoc cap., cum eo ubi regio Encheleorum descripta est, Illyriis actoris prioris dicatum fuit. Nam in initio cap. sequentis, post descriptionem oris Ionii maris, dicitur: »Post Illyrios sunt Chaones.« (l. 1 et s. pag. 181). – | Omnes stadiasmi auctoribus posterioribus tribuendi sunt, una cum eo, quod de Amantia, Atintanibus, Cestride, Erytheia, Geryone Aeante fl., et Orico dicitur. – |

Periplus in cod. Vatic.:

ὄνομα ἐρυθεῖα ἐνταῦθα ὁ Γηρυόνης λέγεται ἥκειν καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν, κατὰ ταῦτα ἐστὶ τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ ἠπείρῳ καὶ νῆσος παρὰ ταῦτα ἐστι μικρὰ, ἥ ὄνομα Σασών. ἐντεῦθεν εἰς ὠρικὸν πόλιν ἐστί παράπλους ἡμέρας τρίτον μέρος.

Ὡρικοὶ: — Οἱ δὲ ὠρικοὶ κατοικοῦσιν τῆς Ἀμαντίας χώρας. οἱ δὲ ἀμαντιεῖς εἰσὶν μέχρι ἐνταῦθα ἰλλύριοι ἀπὸ Βουλινῶν. τὸ δὲ στόμα τοῦ Ὀνέου κόλπου ἐστὶν ἀπὸ Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι Ἄκρας ἰαπυγίας. ἐπὶ δὲ ὑδροέντα πόλιν ἐν τῇ ἰαπυγία ἀπὸ τῶν κεραυνἰ σταδ. τοῦ διάπλους ὡς φ΄. ἐστι τὸ στόμα τοῦ κόλπου τὰ δὲ ἐντὸς ὁ ἰώνιος, λιμένες εἰσὶ πολλοὶ ἐν τῶ ἀδρία, τὸ δὲ αὐτὸ ἀδρίας ἐστὶ καὶ ἰώνιος:

Periplus emendatus:

ὄνομα Ἐρύθεια. Ἐνταῦθα ὁ Γηρυόνης λέγεται ἥκειν καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν.] κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραύνια ὄρη ἐν τῇ Ἠπείρῳ, καὶ νῆσος παρὰ ταῦτά ἐστι μικρὰ, ἣ ὄνομα Σάσων. Ἐντεῦθεν εἰς Ὡρικὸν πόλιν ἐστὶ παράπλους ἡμέρας τρίτον μέρος.

[Ὡρικοί. — Οἱ δὲ Ὡρικοὶ κατοικοῦσι τῆς Ἀμαντίας χώρας. Οἱ δὲ εἰσὶν μέχρι ἐνταῦθα Ἰλλυριοὶ ἀπὸ Βουλινῶν.] Τὸ δὲ στόμα τοῦ [[Ἰονίου]] κόλπου ἐστὶν ἀπὸ Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι ἄκρας Ἰαπυγίας. [Ἐπὶ δὲ Ὑδρόεντα πόλιν ἐν τῇ Ἰαπυγίᾳ ἀπὸ τῶν Κεραυνίων στάδια τοῦ διάπλου ὡς φ΄. [[Ὅ]]στι τὸ στόμα τοῦ κόλπου, τὰ δὲ ἐντὸς ὁ Ἰόνιος. Λιμένες εἰσὶ πολλοὶ ἐν τῷ Ἀδρίᾳ. Τὸ δὲ αὐτὸ Ἀδρίας ἐστὶ καὶ Ἰόνιος.]

1 — inter: ὄνομα ⊢ ἐρυθεῖα ⊢ ἐνταῦθα lacunae in cod. Vat. (cfr. phototyp.)

7. — in cod. Vat. in margine, aliena manu scriptum est: Σασών ωρικὸς πό.

Auctori priori tribui:

κατὰ
ταῦτά ἐστι τὰ Κεραύνια ὄρη
ἐν τῇ Ἠπείρῳ, καὶ νῆσος παρὰ
ταῦτα ἐστὶ μικρὰ, ᾗ ὄνομα
Σάσων. Ἐντεῦθεν εἰς Ὠρικὸν
πόλιν ἐστι παράπλους ἡμέ-
ρας τρίτον μέρος.

Τὸ δὲ στόμα
τοῦ Ἰονίου κόλπου ἐστὶν ἀπὸ
Κεραυνίων ὀρῶν μέχρι ἄκρας
Ἰαπυγίας.

Adnotationes:

Auctori autem priori distantiae diebus computatae tribuendae sunt, i. e. iter pedestre ex Epidamno in Apolloniam et navigatio ab ins. Sasone in Oricum.

l. 10–14: Quod de Oricis et de Illyriis post Bulinos dicitur serius in Periplum immissum est (cfr. pag. 146 h. o.). – | Hoc breve cap. os tantum Ionii maris tractabat. – | l. 20 τὸ στόμα τοῦ κόλπου, ut iam edd. demonstraverunt, fuit nota marginalis, inepte in medium cap. immissa. – | l. 23: Auctor prior dicere non potuit idem esse mare Hadriaticum ac Ionium (cfr. pag. 146 h. o.).

Periplus in cod. Vatic.:

Χάονες: — Μετὰ δὲ ἰλλυρίους χάονες ἡ δὲ χαονία ἐστιν εὐλίμενος οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ χάονες παράπλους δ΄ἔστι χαονίας ἥμισυ ἡμέρας:

Periplus emendatus:

Χάονες. — Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες. Ἡ δὲ Χαονία ἐστὶν εὐλίμενος· οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ Χάονες. Παράπλους δ΄ ἐστὶ Χαονίας ἥμισυ ἡμέρας.

Auctori priori tribui:

Μετὰ δὲ Ἰλλυριοὺς Χάονες. Ἡ δὲ Χαονία ἐστὶν εὐλίμενος· οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ Χάονες. Παράπλους δ´ ἐστὶ Χαονίας ἥμισυ ἡμέρας.

Adnotationes:

Ab hoc cap. Periplus iterum modum suum narandi, post cap. 20. interruptum, recipit.

APPENDIX II.

Restitutio commentitia Peripli (cap. XX ad XXVIII)

Idealna restitucija »Periplа« (pogl. 20. do 27.)

(Cap. XX – Istri).

Post autem Venetos sunt Istri et flumen Ister. Navigatio regionis Istrorum est diei noctisque.

(Cap. XXI – Liburni)

Post autem Istros Liburnorum gens est. In hac regione insulae sunt Electrides, Mentorides, flumen Catarbates. Navigatio regionis Liburnorum est dierum duorum.

(Cap. XXII – Bulini)

Post autem Liburnos Bulinorum gens est. Bulinorum contermini Hylli. Navigatio est regionis Bulinorum longi diei unius ad Nestum flumen.

(Cap. XXIII – Nesti)

Post autem Bulinos sunt Nesti et Nestus flumen. Ab his navigatio est in sinum. Totus hoc sinus Manius appellatur. Navigatio est diei unius.

(Cap. XXIV – Manii)

Post autem Nestos Maniorum gens est et flumen Naron. A Narone flumine in Buthoam navigatio est [dierum duorum vel diei noctisque].

(Cap. XXV – Enchelei)

Sequitur gens Encheleorum iuxta Rhizuntem. Ex Buthoa in Epidamnum urbem graecam, navigatio est diei noctisque, iter pedestre dierum trium.

(Cap. XXVI – Illyrii)

Sequitur gens Illyriorum in qua urbs Epidamnus et Palamnus flumen. Ex Epidamno in Apolloniam, urbem Graecam, iter est dierum duorum. In hac regione montes sunt Cerauni et iuxta insula parva cui nomen Sason. Ab ea in Oricum urbem navigatio est tertiae diei partis.

(Cap. XXVIII – Chaones)

Post Illyrios sunt Chaones etc.

(Pogl. 20. – Istri)

Poslije Veneta su Istri i rijeka Istros. Uz zemlju Istra plovidba traje jedan dan i noć.

(Pogl. 21. – Liburni)

Poslije Istra je narod Liburna. U toj zemlji su otoci Elektridi, Mentoridi i rijeka Katarbates. Uz zemlju Liburna plovi se dva dana.

(Pogl. 22. – Bulini)

Poslije Liburna je narod Bulina. Susjedi Bulina su Hili. Uz zemlju Bulina plovidba traje duži dan do rijeke Nesta.

(Pogl. 23. – Nesti)

Poslije Bulina su Nesti i rijeka Nestos. Od njih se plovi u zaljevu. Čitav se ovaj zaliv naziva Manijski. Plovidba traje jedan dan.

(Pogl. 24. – Manijci)

Poslije Nesta slijedi narod Manijaca i rijeka Naron. Od rijeke Narona do Butue plovidba traje [dva dana ili dan i noć].

(Pogl. 25. – Enhelejci)

Slijedi narod Enhelejaca uz Rhizon. Iz Budve do Epidamna, grčkog grada, plovi se dan i noć, a kopnom tri dana.

(Pogl. 26. – Iliri)

Slijedi narod Ilira, gdje je grad Epidamnos i rijeka Palamnos. Iz Epidamna do grčkog grada Apolonije kopnenim se putem putuje dva dana. U toj je zemlji Keraunsko gorje i uza nj mali otok, kome je ime Sason. Od njega do grada Orika plovi se trećinu dana.

(Pogl. 28. – Haonci)

Poslije Ilira slijede Haonci i t. d.

DODATAK III.

Rekapitulacija plovidbe uz istočnu jadransku obalu

Analizom onih poglavlja »Peripla«, što opisuju našu obalu, mi smo, vjerujemo, čvrsto poduprli Fabriciusovo mišljenje, da je prvi autor »Peripla« upotrebljavao samo relacije izražene u vremenskim jedinicama za označivanje dužine plovidbe uz obalu pojedinih naroda. Te jedinice su dani (jedan ili više), dani i noći te duži dani. Tako i u opisu naše obale.

Pogl. 20. – *Istri*

Uz zemlju Istra plovi se jedan dan i noć. Linija navigacije uz Istarski poluotok, od Tršćanskog zaliva do Flanatskog (Kvarnera), iznosi u dužinu oko 210 km, 113,5 mor. milja, 1161 stadij.

Pogl. 21. – *Liburni*

Kroz Liburniju plovidba traje dva dana. Od Flanatskog zaliva do rijeke Krke (Šibenskog kanala) u ravnoj liniji ima nekih 215 km, 116 mor. milja, 1195 stadija.

Pogl. 22. – *Bulini*

Uz zemlju Bulina plovi se duži dan. Od Šibenskog kanala (rijeke Katarbates) do rijeke Cetine (Nestos), do koje se u »Periplu« računa plovidba, ima 92 km, 49,2 mor. milje, 612 stadija.

Pogl. 23. – *Nesti*

Kroz Manijski zaliv plovidba traje jedan dan. Kako je posljednji geografski pojam do koga se računa plovidba u prethodnom (22) pogl. rijeka Nestos (Cetina), a slijedeći opet geografski pojam, od koga se računa plovidba u pogl. 24., jest rijeka Naron (Neretva), to se gornja relacija odnosi na razmak između te dvije rijeke. Od rijeke Cetine do Neretve ima uz obalu 84 km, 45,3 mor. milje, 468 stadija.

Pogl. 24. – *Manijci*

Plovidba se računala u prvotnom tekstu od rijeke Narona (Neretve) do grada Buthoe (Budve). Međutim je nastala lakuna baš na onom mjestu, gdje se navodilo, koliko traje plovidba na tom traktu. Od ušća Neretve do Budve, obilazeći poluotok Pelješac, ima oko 215 km, 116 mor. milja, 1195 stadija, otprilike kao uz zemlju Istra ili Liburna. Uz zemlju Istra plovidba traje jedan dan i noć, a uz zemlju Liburna dva dana, što je teoretski isto, ali praktički nije, jer se u dva dana može prijeći veći put, nego li u jednom danu i noći. Treba naglasiti, da »Periplus« redovito označuje plovidbu danima i noćima, ako uz odgovarajuću obalu nema na liniji navigacije sikâ, otokâ, poluotokâ i sličnih opasnijih mjesta i zapreka, kao na pr. u opisu naše obale uz Istru, a onda i drugdje: uz Tireniju plovi se četiri dana i četiri noći (pogl. 5. GGM 18), od Sardinije do Sicilije plovi se dva dana i jedna noć (pogl. 7. GGM 19), uz zemlju Latina dan i noć (pogl. 8. GGM 19), uz onu Lukana

šest dana i šest noći (pogl. 12. GGM 19), uz Japigiju plovidba traje šest dana i šest noći (pogl. 14. GGM 23), uz zemlju Samnita dva dana i jedna noć (pogl. 15. GGM 24) i t. d. Kako i na ovom traktu od Neretve do Budve nema nikakvih zapreka, pošto se oplovi Pelješac i pređe otok Mljet, to je plovidba mogla biti označena jednim danom i jednom noći, kako što je i u slijedećem poglavlju (25) od Budve do Epidamna.

Ono mjesto, gdje se navodi, da od rijeke Neretve do rijeke Ariona (Drilona–Drima) plovidba traje jedan dan, ne pripada prvotnom tekstu, kako smo ukazali, već je to ušlo u tekst zajedno s rijekom Drilonom, s Kadmom i Harmonijom te s ostalim podacima, koji se tu donose. Tamo se kaže, da od Neretve do Drima plovidba traje jedan dan. To je potpuno nemoguće, jer taj razmak iznosi nekih 278 km, 150 mor. milja, 1544 stadija, za što bi bila potrebna tri dana navigacije.

Pogl.. 25. – *Enhelejci*

Od Budve do Epidamna (Drača) plovidba traje dan i noć. Dio obale između ta dva grada u ravnoj liniji iznosi oko 150 km, 81 mor. milju, 835 stadija.

Pogl. 26. – *Iliri*

Od Epidamna (Drača) do Apolonije (danas Poiani do Vojuše) putuje se kopnom dva dana. Taj put dug je otprilike 160 km, 888 stadija. Morskim putem označena je plovidba od otoka Sasona (Sasena) do grada Orika (danas Erik), koja iznosi trećinu dana. Od Sazena do Erika ima 30 km, 16,2 mor. milje, 166 stadija.

Ovdje svršava plovidba uz zemlje ilirskih plemena.

*

Utvrđeno je, da dnevni pređeni put navigacijom u »Periplu« iznosi oko 500 stadija. Ako prihvatimo našu restituciju lakune iz pogl. 24. (dva dana ili dan i noć od Neretve do Budve), dužina bi čitave linije navigacije od Istra do Haonaca iznosila oko 6.420 stadija, a vremenski 10 i 1/3 dana i 2 noći, ili 9 i 1/3 dana i 3 noći, praktički oko 12 i 3/4 dana, ako uzmemo u obzir i jedan dio onog dužeg dana iz pogl. 22. (od rijeke Krke do Cetine). Kvocijent tih stadija i ovako preračunatih dana davao bi poprečni dnevni stadijazam od 503 stadija, zbog čega se može uzeti, da su navodi trajanja navigacije izraženi vremenskim jedinicama prilično točni.

Kod toga treba imati na umu još jednu okolnost. Plovidba se odvijala u proljetnim, ljetnim i jesenjim mjesecima, kad su pomorci, ploveći od sjeverozapada prema jugoistoku, imali redovito povoljan vjetar, maestral, koji ih je tjerao u pravcu putovanja. Zbog toga će ove relacije, temeljene na iskustvu grčkih pomoraca, a ne na nekom teoretskom mjerenju i računanju, biti posve točne, iako na pokojem traktu dnevni pređeni put prelazi ponešto 500 stadija.

Radi preglednosti donosimo u slijedećem dodatku tabelarni pregled navigacije uz našu obalu, kako je u »Periplu« naznačen.

APPENDIX IV.

Laterculum paraplos et mensuras continens

cap.	regio	Navigatio (vel iter pedestre)	ch. metr.	mil. marit.	stad.	dierum
20.	Istrorum	iuxta Istrorum regionem usque ad Sinum Flanaticum	210	113,5	1161	diei noctisque
21.	Liburnorum	a Sinu Flanatico ad Titium flumen	215	116	1195	dierum duorum
22.	Bulinorum	a Titio flumine ad Nestum flumen	92	49,2	512	longi diei unius
23.	Nestorum	praeternavigatio Sinus Manii, a Nesto fl. ad Naronem	84	45,3	468	diei unius
24.	Maniorum	a Narone fl. in Buthoam	215	116	1195	di. duorum vel diei noctisque
25.	Encheleorum	ex Buthoa in Epidamnum	150	81	835	diei noctisque
26.	Illyriorum	(ex Epidamno in Apolloniam) ab ins. Sasone in Oricum	160 30	16,2	888 166	dier. duorum tertiae diei partis
a c. 20. ad c. 26.	ab Histria ad Chaoniam	iuxta Hadriatici maris litus orientale	1156	536,12	6420	dier. 10 1/3 noct. 2, vel dier. 9 1/3 et noct. 3

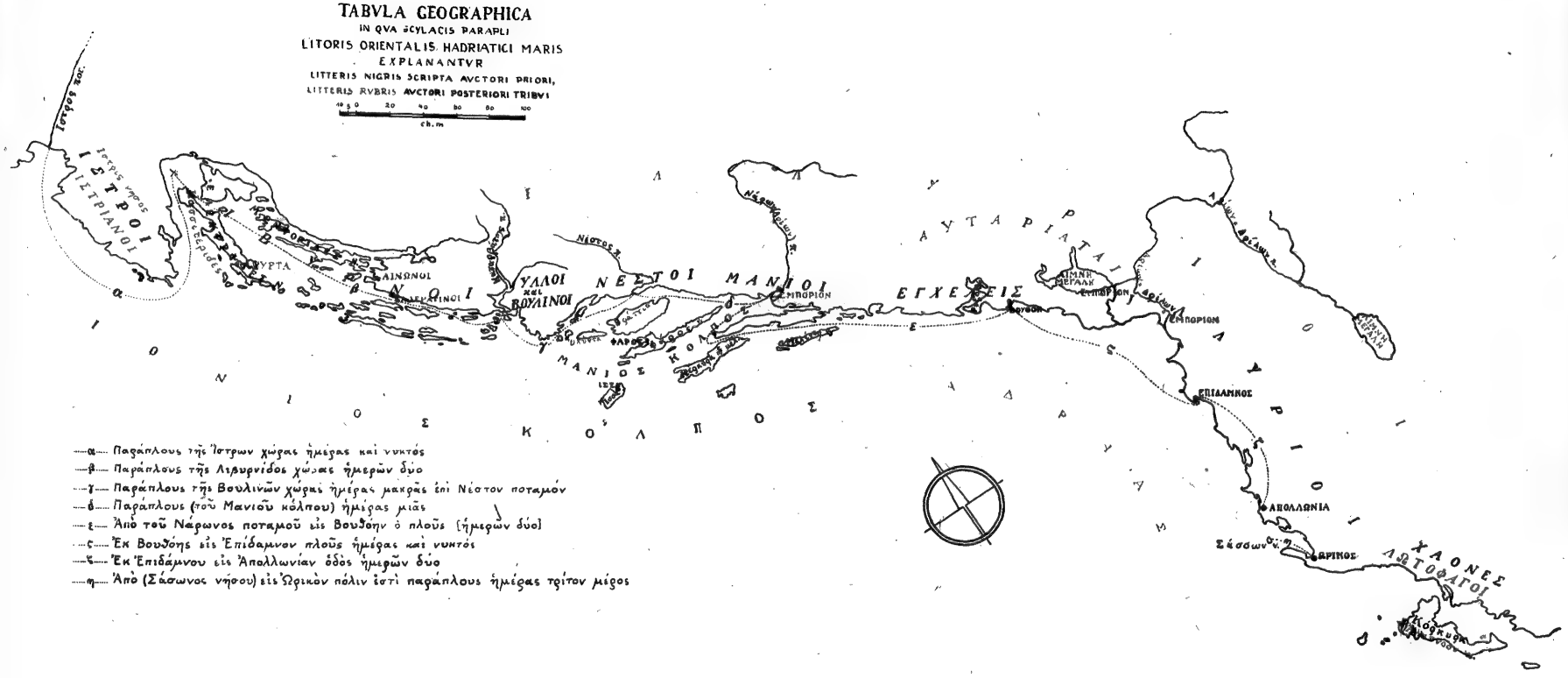
TABVLA GEOGRAPHICA
IN QVA SCYLACIS PARAPLI
LITORIS ORIENTALIS HADRIATICI MARIS
EXPLANANTVR
LITTERIS NIGRIS SCRIPTA AVCTORI PRIORI,
LITTERIS RVBRIS AVCTORI POSTERIORI TRIBVI
ch.m
ΙΣΤΡΟΙ
ΙΣΤΡΙΑΝΟΙ
ΑΙΝΩΝΟΙ
ΥΛΛΟΙ
ΒΟΥΛΙΝΟΙ
ΝΕΣΤΟΙ
ΜΑΝΙΟΙ
ΕΜΠΟΡΙΟΝ
ΕΓΧΕΛΕΙΣ
ΑΥΤΑΡΙΑΤΑΙ
ΕΠΙΔΑΜΝΟΣ
ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ
ΩΡΙΚΟΣ
ΧΛΟΝΕΣ
ΛΩΤΟΦΑΓΟΙ
ΚΟΛΠΟΣ
ΙΟΝΙΟΣ
ΑΔΡΥΑΣ
ΙΛΛΥΡΙΟΙ
ΑΙΜΝΗ ΜΕΓΑΛΗ
ΕΜΠΟΡΙΟΝ
ΕΠΙΔΑΜΝΟΣ
ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ
Σάσσων
ΩΡΙΚΟΣ
ΚΟΡΚΥΡΑ
ΙΣΤΡΟΙ
ΙΣΤΡΙΑΝΟΙ
ΑΙΝΩΝΟΙ
ΥΛΛΟΙ
ΒΟΥΛΙΝΟΙ
ΝΕΣΤΟΙ
ΜΑΝΙΟΙ
ΕΓΧΕΛΕΙΣ
ΑΥΤΑΡΙΑΤΑΙ
ΙΛΛΥΡΙΟΙ
ΧΛΟΝΕΣ
ΛΩΤΟΦΑΓΟΙ
ΚΟΛΠΟΣ
ΙΟΝΙΟΣ
ΑΔΡΥΑΣ
ΙΛΛΥΡΙΟΙ
α — Παράπλους τῆς Ἴστρων χώρας ἡμέρας καὶ νυκτός
β — Παράπλους τῆς Λιβυρνίδος χώρας ἡμερῶν δύο
γ — Παράπλους τῆς Βουλινῶν χώρας ἡμέρας μακρᾶς ἐπὶ Νέστον ποταμόν
δ — Παράπλους (τοῦ Μανιοῦ κόλπου) ἡμέρας μιᾶς
ε — Ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ποταμοῦ εἰς Βουθόην ὁ πλοῦς [ἡμερῶν δύο]
ς — Ἐκ Βουθόης εἰς Ἐπίδαμνον πλοῦς ἡμέρας καὶ νυκτός
ζ — Ἐκ Ἐπιδάμνου εἰς Ἀπολλωνίαν ὁδὸς ἡμερῶν δύο
η — Ἀπὸ (Σάσωνος νήσου) εἰς Ὠρικὸν πόλιν ἐστὶ παράπλους ἡμέρας τρίτον μέρος

Lovre Katić

ZADUŽBINE HRVATSKE KRALJICE JELENE NA OTOKU U SOLINU

Poslije propasti Solina, dalmatinske metropole, oko godine 614. grad se nije više podigao iz svojih ruševina, ali svejedno njegova okolica nije ostala pusta. Kad Toma Arcidakon i Žića sv. Dujma govore o prijenosu kostiju toga mučenika iz Solina u Split, ističu, da su Splićani krišom i žurno izvršili taj posao, jer su se bojali Hrvata, svojih protivnika. To se moralo dogoditi prije nego su Hrvati u okolici Splita došli do sporazuma sa građanima Splita i počeli trgovati i sklapati prijateljstva i ženidbe, što je sve bilo oko godine 638–641., kako drži Šišić.[1]

Postavlja se pitanje, gdje su u to prvo doba smjestili pridošlice svoje naselje. Nažalost Don Frane Bulić, čisto klasični arheolog, nije davao velike važnosti pretpovijesnoj arheologiji pa nije ni mogao zabilježiti, da li se naišlo na tragove slavenske keramike i sličnih ostataka u Solinu. Kad je godine 1950. direktor Arheološkog muzeja u Splitu dr. Duje Rendić otkapao prostor iza solinskog teatra, naišao je na fragmente slavenske keramike, pa bi se po tome moglo zaključiti, da su se Hrvati, makar privremeno, naselili u izgorjelom i napuštenom gradu Solinu. Ipak nisu nijedan dio grada obnovili, pa su kroz vjekove gomile kamenja pokrivale polje, areu grada, sve dok se nisu današnji Solinjani, naseljenici iz god. 1645, marljivo prihvatili posla, da očiste to kameno polje i tako dobiju nešto obradive zemlje. Kroz 1350 godina nitko nije nijedne kuće sagradio u prostoru grada. Ako je u početku tko tu i stanovao, to je možda udesio za stan koju manje oštećenu kuću ili kulu. Nije jasno, što misli Dyggve, kad spominje neke suhozidine sa starinskim zidovima, koje su dosezale do iste dubine pod naplovom zemlje kao i ruševine bazilika i hramova. Nije se o tome potanje izjasnio, osim što kaže, da bi ovi zidovi mogli pripadati vrlo siromašnim kućama, a »mogli

[1] Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925. str. 282., bilješka 35.

bi potjecati iz tih stoljeća«, što je vrlo neodređeno fiksirano.[2] Svakako najstariji spomenici u bližoj okolici Solina, koliko su dosada poznati, a pripadaju starohrvatskom dobu, potječu iz IX. stoljeća. To su sv. Juraj u Putalju i Trpimirova zadužbina u Rižinicama. Zaista u kronici se spominje sv. Martin, dvorac kneza Mislava, valjda u Podstrani, ali taj nije otkopan. Pa i arheološki pronalasci u Rižinicama i Putalju posve su slučajni. U Rižinicama je nađen od seljaka natpis, »PRO DUCE TREPIMERO«, koji je Buliću donio još danas živ Solinjanin Dujica Pletikosić, a u Gajinama kod Putalja naišao je jedan seljak na starohrvatske grobove dne 10. I. 1898., a Bulić je za to vrlo kasno doznao i prispio je na lice mjesta tek 4. V. 1898., kad je bilo upropašteno već 160 grobova.[3] Ispod Klisa na platou, gdje se nalazi stara crkvica sv. Ivana, nije se do danas pokušalo istraživati, premda je položaj vrlo zgodan za srednjovjekovno naselje, pa u blizini se našlo i starohrvatsko groblje na Majdanu, a tradicija je u narodu, da je sv. Ivan najstarija kliška crkva. Dyggve je prvi počeo istraživati najstarija naselja Hrvata oko Solina i upravio je pogled na Gospin Otok. Tu rijeka Jadro u svome kratkom toku pravi okuke, koje opteču nekoliko malih otoka. Blizu negdašnjega ušća ima trinaest takvih otočića, koji su očito ostaci bivše delte. Kasnije je rijeka nanijela toliko naplova u daljem svome toku, da je produžila svoje korito za jedan kilometar zapadno od delte do današnjega ušća. Na najvećem od ovih otočića (dug je 104 m, a širok 158 m) našli su se tragovi rimske naseobine: zidovi, bunar, kanal za vodu i ulomci keramike. Preko Otoka prolazio je stari put na trasi Tragurion-Epetion-Aspalathos.[4]

Dyggve je uočio, da je teren toga otoka nešto viši od ostalih, pa postavio hipotezu, da je na njemu bilo prvo priprosto sjedište hrvatskoga, još poganskoga vladara. Dyggve zaista kaže, da dosada nema nikakva čvrsta temelja za svoju hipotezu, ali ipak pretpostavlja, da u VII. stoljeću poganski Hrvati nisu udarili svoja sjedišta na teško pristupačnim brdima ni među ruševinama Solina, gdje je bilo teško nadzirati dolazak neprijatelja, već na ovom Otoku, koji ih je sjećao gradišta u močvarama njihove pradomovine.

Na tom je mjestu mogao knez iz doba seobe naroda na svoj način organizirati obranu, tu je imao livade i izvrsnu vodu (današnji Gospin bunarić), tamo se moglo čitavo pleme skloniti u slučaju opasnosti. U blizini su mu bili mlinovi, izdašan izvor prihoda, a odatle je imao dobar nadzor nad prometom, koji se odvijao po cesti, što je prolazila preko Otoka.[5]

[2] Recherches à Salone. Tome I – La ville de Salone – par Ejnar Dyggve – str. 20.

[3] Zapisnik V skupštine »Bihaća« u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva N. S. V godine 1901.

[4] Ejnar Dyggve, Neue Untersuchungen bezüglich des Überganges über den Jaderfluss bei Salona – Šišićev Zbornik – 1929. – str. 561.

[5] Dyggve o. c. str. 575.–576.

Sve bi ovo moralo biti potvrđeno arheološkim rezultatima, a ti su izostali. Gornji dio Otoka nije nikakav umjetno podignuti »hum«, već prirodna uzvisina, što se lako potvrdilo kod kopanja mnogobrojnih grobova u današnjem groblju, koje leži na Otoku. Rijeka oko Otoka i u zimsko doba, osim nekoliko dana, toliko je plitka, da ju je lako pregaziti, a ljeti nije dublja od 30 cm. Ona, dakle, nije davala ozbiljne zapreke neprijatelju za prijelaz.

Ipak Otok je bio važna točka u svako doba. Cesta, kojom se dolazilo iz Trogira za Stobreč i Split, prolazila je već u najstarije doba kroz stari grčko-ilirski Solin te ulazila na Zapadu u grad kod kasnijega amfiteatra, a izlazila iz njega kroz tako zvana Porta Caesarea i preko Pet mostova vodila kroz kasniji novi grad i dopirala do današnje Velike mlinice, gdje je preko dvaju mostića stizala na Otok te preko njega dopirala do kasnije srednjovjekovne Jankove mlinice i konačno preko rimskoga mosta, koji je postojao do pred dvadeset godina, rašljala se prema Stobreču i prema Splitu. Jednako je bilo i poslije propasti Solina daleko do u srednji vijek. Putnik je, dakle, putujući iz Trogira za Split ili Stobreč, kasnije u Omiš, kao i obratno, svakako morao prijeći preko Otoka, pa je posve vjerojatno, da su hrvatski vladari htjeli imati u svojoj vlasti Otok, ako ne kao svoje sjedište, a ono kao mjesto nadzora nad prometom, a taj je promet bio znatan, jer je Split bio trgovačko središte za onaj kraj i, kako je već spomenuto, Splićani su vrlo rano uspostavili trgovačke veze s Hrvatima. Sva trgovina iz dalmatinskoga Zagorja dolazila je u Split preko Otoka u Solinu. Ne mogući podići jače naselje u razrušenom Solinu, Hrvati su uzeli Otok, ali kakvo je bilo to naselje, ne može se po dosadašnjim arheološkim rezultatima odrediti. Trebalo bi prekopati čitav jugozapadni dio Otoka, da se dođe do rezultata, no zasada je to nemoguće.

Kod otkapanja crkve Gospe od Otoka Bulić je sondirao i po ostalom dijelu Otoka i naišao je i na rimske i na hrvatske ostatke zgrada i tragove života iz raznih doba. Tik uz rimske zgrade otkrio je žlijeb, koji je vodio do južnoga rukava rijeke. Po čitavoj dužini ovoga žlijeba nađeno je mnoštvo fragmenata rimske keramike, stakla, bakrena novca i sl. Ta činjenica, kao i čvrsta njegova gradnja dovode do sigurna zaključka, da je kanal iz rimskog doba. I po ostalom dijelu Otoka bilo je dosta tragova rimskoga naselja. Ispod samoga sarkofaga kraljice Jelene u atriju crkve nađen je jedan rimski grob od opeke, sporadično su nađeni i fragmenti rimskih nadgrobnih natpisa, kipića, basreljefa, kapitela, baza, krovnih opeka (jedna s pečatom solinske tvornice Pansiana), dvije glinene svjetiljke, ukosnica od bjelokosti i dio posudice od bjelokosti.[6]

Sve to svjedoči za bogato rimsko naselje, valjda villa rustika, kojoj je taj žlijeb služio kao odvodni kanal.

[6] Bulić. Zapisnik V skupštine »Bihaća« str. 206.

Nad žlijebom nametnuti su zidovi iz starohrvatskoga doba. Zidovi se križaju zatvarajući razne prostorije te dopiru do pred crkvu, gdje je pokopana Jelena. Bulić drži, da su to ostaci benediktinskoga samostana. Jugozapadno od tih zgrada na »Gospinoj livadi« otkrio je Bulić skup zidova oko jednoga bunara, koji je davao samostanu pitku vodu. Ovi zidovi imali bi biti ostaci gospodarskih zgrada.[7] Ipak trebalo bi biti načistu, iz kojega su doba ovi zidovi, i podvrći reviziji te iskopine, jer ni Bulić niti njegov crtač Bezić nisu bili toliko vješti arheološkoj arhitekturi, da bismo morali njihove rezultate slijepo primiti. To je Dyggve na sam Bulićev poticaj učinio u pogledu Jeleninih zadužbina. Kad bi se Otok prekopao sistematski, a ne samo po sondama, onda bi se tek moglo riješiti pitanje vremena hrvatskoga naselja, našli bi se tragovi rimske i srednjovjekovne ceste i upoznao bi se njezin smjer. Kad bi se pak ušlo u trag kakvu bogoslužju, poganskom ili kršćanskom, možda bismo bili bliži i rješenju pitanja, kad su se Hrvati pokrstili.

Najvažniji spomenik, koji je nađen na Otoku, jest crkva, koju je Bulić otkrio u kolovozu 1898. godine. Oko današnje crkve podignute godine 1878. bila je kamena ograda. Crkva nije imala zvonika, već su zvona visjela na debelim granama brijesta. Brijestovi su bili posađeni i nad samom Jeleninom crkvom, pa su oni svojim žilama oštetili temelje crkve. Kad su Solinjani namjeravali podignuti zvonik s istočne strane crkve, kopajući temelje naišli su na zidove stare građevine i već ih djelomično porušili. Bulić je na vrijeme obustavio radnju i nastavio kopati pravcem, kuda su tekli zidovi. Oslanjajući se na tekst i zapis »Historia Salonitana« Tome Arciđakona ispravno je zaključio, da su ti zidovi temelji jedne od crkava, koje je sagradila kraljica Jelena. Budući da će nam tekst Tomin i kasnije pri raspravljanju služiti, to je potrebno ovdje ga odmah donijeti. Toma piše:

»His temporibus celebrata fuit sinodus in civitate nonensi sub Johanne cardinali, apostolice sedis legato. Ubi proclamationem faciente Laurentio archiepiscopo illustris vir Demetrius cognomento Suinimir, rex Chroatorum, restituit ecclesie sancti Domnii ecclesias sancti Stephani et sancte Marie in Salona cum omnibus earum bonis. Has siquidem ecclesias edificavit et dotavit quedam Helena regina, donans eas Spalatine sedi iure perpetuo possidendas. Que ob reverentiam regalium sepulcrorum concesse fuerant quibusdam regularibus ad tempus, qui assidue in eis officiorum ministeria exercebant.«[8]

Mnogi kasniji srednjovjekovni dokumenti govore o ovim crkvama, a fragmenti, koje je Bulić našao u porušenom zidu crkvene ograde, svojom pleternom ornamentikom svjedočili su mu, da je na tragu tih crkava. Što je bilo starohrvatskih fragmenata u ogradnom zidu, a taj je potjecao iz XVII. stoljeća zajedno s crkvom, koja je izgorjela godine 1875., znak je, da je taj materijal izvađen iz porušene Jelenine crkve,

[7] Ibidem str. 207–208.
[8] Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana ed. Rački, str. 55.

pa da je i još više toga starohrvatskoga materijala bilo uzidano u samoj crkvi, što je sve propalo za požara, a možda štogod ugrađeno i u današnju župsku crkvu.

Buliću se nada obistinila. Otkrio je godine 1898. crkvu, koja je bila duga 23 m, a široka 10 m. U atriju crkve našla se hrpa poluizgorenoga kamenja s pismenima. Odmah je uočio jedan fragment sa slovima HEL i pun zanosa dao veselo zvoniti u zvona, što je privuklo mnoštvo svijeta, kojemu je don Frane tumačio, da su ona tri slova početak imena Jelene kraljice. Nije suvišno ovo spominjati, jer baš ovaj natpis kraljice Jelene izvršio je značajnu misiju u pohrvaćivanju samoga Solina, u kojem je dotada bilo još Bajamontovih »autonomaša«, koji su slavili Dioklecijana kao ponos Solina. Otada je Solinjanin zavolio hrvatsku kraljicu, koja je tu na Otoku podigla crkvu istoga imena, kojega je i njihova crkva. I Jugoslavenska akademija cijeneći važnost Bulićeva otkrića izvjesila je na svojoj zgradi u Zagrebu u znak radosti hrvatsku trobojnicu. Trud »Bihaća« bio je okrunjen velikim uspjehom.

Nažalost natpis je bio zdrobljen u mnogo komada, na kojima su se opažali tragovi požara. Bulić se dao na težak posao. Nije lako iz ono devedeset komada sastaviti prvobitni tekst natpisa. Samo njegovoj čvrstoj volji, neumornosti i epigrafskoj spremi i praksi može se zahvaliti, što danas imamo prvorazredni dokumenat hrvatske povijesti. Kod toga pravda zahtijeva, da se spomene i jedan mali čovjek, koji je, iako nepismen s velikom ljubavlju pomagao Buliću. Njegov je posao bio čisto mehaničan, ali baš zato bez predrasuda, koje stručnjaka smetaju u radu. Čuvar muzeja Jakov Kalaš ustrpljivo je sljubljivao komade kamenja po frakturama i tako olakšao Buliću ovaj materijalni rad.

Poslije pročitanog natpisa Bulić je publicirao izvještaj o Jeleninoj crkvi i natpisu u »Vjesniku hrvatskog arheološkog društva« u Zagrebu, i to je bio kamen smutnje između njega i Jelića, koji je smatrao, da je njegovo pravo izvijestiti o tome pronalasku, jer je on bio znanstveni izvjestitelj društva »Bihać«.

Iskopine nisu, zaista, idealno provedene, jer Bulić nije mogao neprestano nadzirati rad, tako su bile loše prometne veze između Splita i Solina. Taj je posao vršio nešto pismeniji Solinjanin, koji je bio svršio dva razreda preparandije, Martin Pletikosić, a Bulić je dolazio svaki dan i davao uputstva. Naravno, pri takvim prilikama morao se izgubiti koji fragment, pa je uistinu preostalo nekoliko slova, koja se ne mogu uvrstiti u natpis, kakva mu je današnja forma.[9] O modernoj tehnici sitnog rada ni govora. Bulić je s velikim pijetetom skupio nešto praha oko sarkofaga i postavio ga u staklenu posudu, koju je držao na svome pisaćem stolu. Kad se inventar staroga muzeja prenosio poslije prvog svjetskog rata, ta se staklenka izgubila za neko vrijeme. Kad se pronašla, nije više bilo u njoj praha. Sam natpis, složen i cementiran, bio je izložen u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu, u odjeljenju za »Bihaćevu« zbirku, gdje se i danas nalazi. Zemljište, gdje se sve to našlo, bilo je zatrpano, da se ne sruše ostaci zidova i podnožja pilona.

[9] Šišić, Enchiridion.

Natko Nodilo odmah je uočio važnost natpisa kraljice Jelene, kad je rekao Buliću: »Imate tri imena i godinu, lako ćete ostalo ispuniti«.[10]

Natpis je prvi iskoristio Šišić u svojoj raspravi »Genealoški prilozi o hrvatskoj narodnoj dinastiji«, kojom je utvrdio redoslijed hrvatskih kraljeva iz Trpimirove porodice.[11]

Sadržaj je natpisa, uglavnom siguran, jedino se neke pojedinosti, koje nisu od presudne važnosti, mogu mijenjati. Tako zbog tih imamo nekoliko čitanja, koja se ipak u bitnim pitanjima slažu.

Bulić je sam nešto mijenjao svoje prvo čitanje, a jednako je učinio i Šišić. Bulićevo čitanje ovako glasi:

(In hoc t)umulo q(ui)escit Helena fa(mula Dei)
(Quae fui)t ux(o)r Mihaeli regi mater(que) Stefani r(egis)
Quae deliciis renuit regni VIII idus m(ensis) oct(obris)
(Quae) hic or(dinata f)uit an(no) ab incarna(tio
Ne Dni) DCCCCLXXVI i(nd IV) cicl(o lun V ep)XVII (cic
Lo sol) V (con)currente VI Istaque vivens fu
(it)regn(i) mater fit pupillorum tutorq(ue) viduarum Icque
Aspicie(n)s vir anime dic miserere Deus[12]

Kasnije je Bulić primio Šišićevo čitanje: mjesto »famula Dei« »famosa«, ali je zadržao svoje »deliciis renuit regni« protiv Šišićeva »habenas tenuit regni«.[13]

Šišić je unio neke inačice u Bulićevo čitanje, pa po njemu ovako glasi natpis:

(In hoc t)umulo quiescit Helena famo(sa)
(Quae fui)t uxor Mihaeli regi materque Stefani r(egis)
(Habenasque t)enuit regni. VIII idus m(ensis oct(obris obiit
In pac)e. Hic or(dinata) fuit an(no) ab incarna(tio
ne dni) DCCCCLXXVI ind. IV cicl(O) L(un) V (ep) XVII (cic)
(lo sol) V lun V (con)currente VI. Istaque vivens
Fu(it) regn(i) mater fit pupillorum tutor(que) viduarum. Icque
Aspiciens vir anime dic miserere Deus.[14]

Bulićevo čitanje u hrvatskom prijevodu ovako glasi:

U ovom grobu počiva Jelena službenica Božja, žena kralja Mihajla, a majka kralja Stjepana, koja se odreče sjaja prijestolja dne 8. mjeseca oktobra, a ovdje bi pokopana godine od upućenja Gospodinova 976., četvrte indikacije, cikla mjesečnog petoga, epakte sedamnaeste, cikla sunčanoga petoga, dana petoga, koji pada sa šestim (petak). Ona, koja je za života bila kraljevstvu majka, postade majkom sirota i zaštitnicom udovica. Ovamo pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj joj se duši![15]

[10] Bulić-Katić, Stopama hrv. nar. vladara, str. 74
[11] Vjesnik Hrv. arheološkog društva N. S. sv. XIII, 1913.–1914. str. 1–93.
[12] Bulić, Izvješće str. 220.
[13] Bulić-Katić, Stopama hrv. nar. vladara, str. 75.
[14] Šišić, Priručnik isprava hrv. historije. Zagreb, 1914., str. 126.–127.
[15] Bulić, Izvješće str. 220.

Šišićev tekst u hrvatskom glasi:

U ovom grobu počiva slavna Jelena, žena kralju Mihajlu i mati Stjepana kralja, koja je bila vladarica. Dne 8. oktobra umrije u miru. Ovdje bi sahranjena godine od upućenja Gospodnjega 976. Ostalo ostaje kao u Bulića.[16]

Još je neke ispravke unio Barada većinom kalendarske naravi. Kao njegovo konačno čitanje možemo uzeti ono, koje dao u Hrvatskoj povijesti za VIII. razred godine 1941.:

(In hoc t)umulo quiescit Helena famo(sa quae fui)t uxor Mihaeli regi materq(ue) Stefani r(egi habenasque t)enuit regni. VIII Idus m(ensis) oct(obris obiit in pac)e. Hic or(dinata fu)it an(no) ab incarna(tione Domini) DCCCCLXXVI ..... ciclo... (epacta) XVII... lun ... V..., (C)urrente VI. Istaque vivens fu(it) regni mater, fit pupillor(um) tuto(rque) viduar(um). Icque aspiciens vir, anime dic, miserere Deus. Barada daje svoj prijevod: U ovom grobu počiva Jelena slavna, koja je bila žena kralja Mihajla i majka Stjepana kralja te upravljala kraljevstvom. Osmoga mjeseca listopada preminu u miru. Ovdje bi pokopana godine utjelovljenja Gospodnjega 976 .... cikla .. epakte XVII .. konkurente(?) VI. I ona, koja je za života bila majka kraljevstva, posta zaštitnica siročadi i udovica. I ovdje pogledavši, čovječe, reci: Bože, smiluj se duši.[17]

I Šišić i Bulić mijenjali su svoje čitanje, a i Barada povodeći se za ovom dvojicom nije iskoristio svoje kalendarske ispravke njihovih čitanja, o čemu će biti kasnije govora. Lakune natpisa mogu se različito popuniti i tumačiti raznim domišljanjem i kombiniranjem, no jezgra je posve jasna: tri kraljevska imena, Jelena, Mihajlo-Krešimir i Stjepan-Držislav, a zatim godina pokopa Jelenina 976.

Uz ovo sigurni su podaci o njezinu blagodarnom socijalno-karitativnom djelovanju i mudrom upravljanju kraljevstvom: Istaque vivens fuit regni mater, fit pupillorum tutorque viduarum.

Radi ovih vrlina nazvana je »Famosa«. U doba građanskoga rata zbog borbe za prijestolje između njezina muža Krešimira II i brata mu Miroslava poslije smrti oca im Krešimira I (945.) morala su biti burna vremena, ali i u to nesretno vrijeme Jelena svojim radom ublažuje nevolje kraljevstva i postaje majkom kraljevstva i zaštitnicom onih, koji u takvim vremenima najteže stradaju, a to su siročad i udovice. Ja bih dapače još pošao korak dalje i stavio novu kombinaciju za popunjenje one lakune, koju Bulić popunjuje izričajem »deliciis renuit regni«, a Šišić s »habenas tenuit regni«. U vezi sa čitavim sadržajem teksta posve bi prikladno bilo, da se ta lakuna popuni ovako: »Pacemque obtenuit regni«. S tim bi dobro bilo u vezi ono »Ista que fuit regni mater fit pupillorum tutorque viduarum.« Natpis veliča njezine vrline i u upravljanju državom i u privatnom socijalnom djelovanju, pa po tim

[16] Šišić, Priručnik, str. 128.

[17] Barada-Katić-Šidak, Hrvatska povijest za VIII. razred sr. škola, I. svezak, Zagreb, 1941., str. 45.

vrlinama ona postaje i slavna i majka kraljevstva. Ne mora to značiti, da je ona samostalno vladala, kako uzima Šišić, već je sve to mogla postići i svojom blagom dušom, pomirljivim postupkom i ženskom nježnošću. Ako se ne prima ova dopuna, onda bih svakako prije uzeo Bulićevu nego Šišićevu, ali bih dao drukčiji smisao onom pasusu »deliciis renuit regni« od onoga, koji mu Bulić daje.

Šišić na osnovu leksikografije odbija Bulićevu dopunu. Za Šišića glagol renuere ne znači odreći se nečega, što posjeduješ, već odbiti ili otkloniti nešto ponuđeno.[18]

Kod određivanja značenja ovoga glagola treba potražiti analogiju u Vulgati, po kojoj su samostanci u srednjem vijeku učili latinski, osobito po psalmima. U psalmu 76. treći stih glasi: Renuit consolari anima mea – Duša moja odbila, da se utješi. Po nastavku psalma, koji govori o prošlim čudesima u korist Izraela, po čemu bi psalmista mogao tražiti utjehu, ali je odbija, renuit consolari, može taj glagol značiti i odbijanje onoga što se posjeduje ili se ima pravo na to. Divković tumači renuere – odbiti, ne primati, ne odobravati. Forcelini prevodi renuere-rifiutare, far cenno di no, dakle odbaciti.[19] Naravno renuere u smislu, koji mu daje Bulić: odreći se prijestolja, teško se može uzeti, ali ne treba ga u tome smislu ni uzimati.

Ja držim, da glagol renuit ne znači, da se Jelena odrekla prijestolja, već je pisac natpisa htio nešto drugo istaći kao krepost Jeleninu, a to je, da je ona i na kraljevskom dvoru odrekla se svih uživanja, koje je mogla imati kao kraljica. One udobnosti, koje joj je nudio dvorski život, ona je odbila – renuit deliciis regni. U srednjem vijeku ima mnogo takvih primjera. Za sv. Francisku Rimsku životopisac njezin piše: illecebras mundi respuens. U životu sv. Margarite, škotske kraljice, čita se: Inter regales delicias corpus vigiliis macerans. Ako se primi Šišićeva dopuna, onda se u natpisu četiri puta ističe Jelenino kraljevsko dostojanstvo: Žena jednog, a majka drugoga kralja, majka kraljevstva i držala je uzde kraljevstva; to je pleonazam. Uzmemo li Bulićev tekst po mome tumačenju, onda bi bio ovaj logički redoslijed misli: Jelena je bila žena Mihajla kralja, a majka Stjepana kralja, pa ipak se odrekla slasti i užitka na dvoru, ne mareći za njih, pa ona majka kraljevstva – ili kralja – postala je majka sirota. Zato neka putnik reče: Bože smiluj joj se duši!

Ako se dopuni, kako ja predlažem: pacem obtenuit regni, onda smisao logički ovako teče: Jelena je slavna, jer je bila žena jednoga, a majka drugoga kralja, jer je uvela mir u kraljevstvu i napokon ublažila nevolje bijednika. Zato je zaslužila, da joj rečeš i t. d.

Onaj izričaj: mater fuit regni ne mora se uzeti kao da ističe, da je bila majka kraljevstvu, jer to odmah poslije tih riječi pisac natpisa kaže, nego može se razumjeti, da hoće da postavi antitezu: bila je majka kraljeva, a postala je zaštitnica sirota i udovica. Hoću da kažem, da mater regni može značiti i mater regis. Za takav način govora imamo

[18] Šišić, Genealoški prilozi, str. 51.

[19] Divković, Latinsko-hrvatski rječnik za škole, Zagreb 1900. Forcelini, Totius latinitatis lexicon, Patavii, 1830.

potvrdu već iz IX. stoljeća. Glasoviti Saksonac Gottschalk živio je na dvoru kneza Trpimira i u jednom svome djelu sjeća se toga boravka pa pripovijeda, kako Hrvati i Latini u Dalmaciji, koju on istovjetuje s Hrvatskom, kralja i cara kraljevstvom i carstvom nazivaju: »Aiunt enim: Fuimus ad regnum« et »Stetimus ante imperium« et »Ita nobis dixit regnum« et »Ita nobis loquutum est imperium«.[20]

Pandan dobrotvornom djelovanju kraljice Jelene nalazimo u Splitu u isto doba, kad je i ona živjela. Nadgrobni natpis u peripteru stolne crkve u Splitu govori o supruzima nepoznatim po imenu i upotrebljava iste izraze pohvale za njih, kakve nalazimo na Jeleninu natpisu. Muž je bio comes i »viduasque tuens pater ipse pupillis« u tolikoj mjeri, da mu je to u puku bilo vlastito ime, po kojem su ga zvali – nomen enim proprium huic erat. O njegovoj ženi kaže se: Hoc iacet in tumulo famosa. I završetak sličan: Huc quicumque venis sereno concorde corde Ipsius animae dic miserere Deus.[21]

Ovo je apostrofiranje putnika bilo u običaju i kod Rimljana, pa se nalazi i na solinskim starokršćanskim sarkofazima.

Rado bismo znali, kojega je roda kraljica Jelena. Šišić u svojim Genealoškim prilozima nabacuje misao, da bi mogla biti od roda zadarskih Madijevaca, koji su često vršili priorsku čast u tome gradu, dakle bili ugledan rod. U povelji kralja Petra Krešimira oni su zaista označeni kao rođaci kraljevi.[22] Međutim Šišić postavlja i drugu kombinaciju, da to srodstvo potječe od nepoznate žene Stjepana Držislava.[23] Pa ipak u Povijesti Hrvata za narodnih vladara u rodoslovnoj tablici Madijevaca stavlja Jelenu kao tetku priora Madija, djeda Cike, »sestre« Petra Krešimira (str. 486.) Stojeći na čvrstom temelju dokumenata ne možemo ništa ni nagađati, jer Jelena, kako može biti Latinka, jednako može biti i rođena Hrvatica, pa je bezuspješno i raspravljati o tome.

KALENDARSKE OZNAKE

Kalendarski datumi Jelenina natpisa obilatije su nego na ijednom drugom sarkofagu u Solinu i u Dalmaciji, bilo to na starokršćanskom ili na srednjovjekovnom. Dosada su se njima bavili fra Vicko Tomašić i Barada. Prva data 8. oktobra za Bulića je dan, kad se Jelena odrekla prijestolja, a za Šišića, kad je umrla. Godina 976. Buliću je godina Jelenine smrti, a Šišiću prijenosa u ovu crkvu. Nije rijedak slučaj, da su odličnici bili preneseni iz jednoga mjesta u drugo. Tako je baš u desetom stoljeću Benedikt V umro u Njemačkoj godine 965., a prenesen je u Rim godine 999. Fridrik II, car rimsko-njemački, prenio je kosti Filipa Švapskoga iz katedrale u Bambergu u kraljevsku grobnicu u Speyeru.[24]

[20] L. Katić, Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira – Zagreb, 1952. str. 9.
[21] Šišić, Priručnik, str. 130.
[22] Rački, Documenta, str. 20, 67.
[23] Šišić, Povijest Hrvata za nar. vladara, str. 467.
[24] H. Günter, Das deutsche Mittelalter, Herder, Freiburg in Breisgau, I., 2. Auflage 1939. str. 293.

Bulić, a po njemu kasnije i Šišić, držeći se godine 976. vežu s tom godinom i ostale pomoćne kalendarske oznake, koje se nalaze zabilježene na natpisu.

Barada je skeptičan, što se tiče Bulićeva određivanja tih pomoćnih datuma. On drži, da su samo tri podatka, koja se mogu sa sigurnošću odrediti, i to godina, indikcija i konkurenta.[25]

Bulić vidi u epitafu Jeleninu indikciju, ciclus solaris, epaktu, ciclus lunaris i lunu V.

Godini 976. odgovara indikcija IV, pa je prema tome i indikcija na Jeleninu natpisu točno zabilježena.

Ciclus lunaris je Bulić zabilježio V, ali ga je Tomašić ispravio u VIII. Tomašić je tačno kalendarski izračunao taj datum, jer zaista godine 976. bio je ciclus lunaris VIII.[26]

Epakta je također tačna na natpisu, t. j. XVII odgovarajući zlatnom broju VIII. Bulić čita na natpisu *Ciclus solaris V*, a taj je zaista bio godine 976.[27] Bulić također drži, da je na natpisu ubilježena *luna V*, što bi značilo, da je dne 8. oktobra 976. mjesec bio pet dana star, ali kalendarskim računanjem dolazi se do rezultata, da je toga dana mjesec bio devet dana star, dakle da je tada bila luna IX. Barada s pravom mimoilazi taj podatak, jer ga smatra nestalnim.

Tomašić je protumačio Bulićevo čitanje »Lun V concurrente VI« kao da znači, da je Jelena pokopana 10. III. 976., jer se toga dana peti dan od mlađa susreće s petkom. Barada je dokazao netačnost Tomašićeva računa. *Konkurenta* naime ne znači ništa drugo, nego koji je dan sedmice na 24. III. odnosne godine, a taj je zaista godine 976. na 24. III. bio petak. Ni na datum 8. X. 976. ne može se odnositi, jer je toga dana bila nedjelja.[28] Ovi kalendarski podaci dokazuju neposrednost natpisa s vremenom pokapanja. Datiranje ovoga spomenika zadalo je dosta brige svima onima, koji su se njime bavili. Ni Bulićevo ni Šišićevo tumačenje ne može nas zadovoljiti. Barada se najviše približio istini, kad je rekao: »Hronološki podaci natpisa sadržavaju samo jedan datum, onaj 8. listopada 975.; o čemu se upravo radi, nije jasno, ali vjerojatno, da je ona toga dana umrla.« Nije Jelena toga dana umrla, već je ona tada pokopana. Da nije Barada preuzeo Bulićevo i Šišićevo čitanje prvoga dijela natpisa, lako bi došao do ove konstatacije. Sva trojica postavljaju točku iza riječi »pace« i počinju novu rečenicu s »Hic ordinata fuit«, a to je neispravno. Ktomu sva trojica u dopuni lakuna upotrebljavaju više slova negoli što je potrebno, i tako su uzeli ono običajno »obiit in pace«. Ja sam mjerio lakune na natpisu i ustanovio, da od riječi »oct« do slova -e u dopuni »pace« ima 22 cm prostora. Po Buliću i Šišiću u taj prostor treba umetnuti 15 slova, ktome uzeti u obzir

[25] Barada, Iz starohrvatske povijesti II. – Nastavni vjesnik god. 1935. sveza 3.–5.
[26] Grotefend, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters str. 2 i 80. Tomašić, Nekoliko riječi o dnevu pokopa hrvatske kraljice Jelenu u Bullettino di a. e s. d. – 1902, str. 38–40.
[27] Grotefend, o. c. str. 84.
[28] Grotefend, o. c. str. 78–79.

razmak između slova i između riječi. Izmjerivši širinu slova po onima, koja su vidljiva na natpisu, nema mjesta za 15 slova u prazninama. Stoga je logično zaključiti, da su oni uzeli više riječi, nego što je potrebno za dopunu. Oslanjajući se na to ja sam izbacio riječ »obiit« i tako je za umetak ostalo samo 10 slova. Ovo 10 slova po mojemu mjerenju zauzima prostor od 14–15 cm, za međuprostor slova ostaje 4–5 cm, a za prostor između riječi 2–3 cm i tako se točno ispunjava prostor od 22 cm, a tekst izbacivši »obiit« i ukinuvši točku iza »pace« ovako glasi: VIII idus m(ensis) oct(obris) in pace hic ordinata fuit anno ab incarnatione Domini DCCCCLXXVI. U hrvatskom prijevodu to se čita: 8. oktobra je u miru ovdje pokopana godine Gospodnje 976.

Moje je, dakle, čitanje Jelenina natpisa ovakvo:

»In hoc tumulo quiescit Helena famosa quae fuit uxor Mihaeli regi materque Stefani regis pacemque obtenuit regni. VIII idus mensis octobris in pace hic ordinata fuit anno ab incarnatione Domini DCCCCLXXVI«. Ostalo kao u drugih. Ordinare u značenju pokopati nalazi se na starokršćanskom natpisu FL. Talassiae u Manastirinama u Solinu.[29] Ovakvim čitanjem nestaje onih nelogičnosti, koje se nalaze kod starijih čitanja.

Što se tiče forme slova ovoga spomenika, treba istaći dotjeranost slova i umjetnički ukus klesara, koji izbjegava dosadnu preciznost.

ARHITEKTURA CRKVE

Bulić ovako opisuje crkvu, koju je on otkopao godine 1898.: Crkva je na tri lađe odijeljene među sobom četverokutnim pilonima, po tri sa svake strane. Završava se polukružnom apsidom Prema svakom pilonu bila je četverokutna lezena. Pobočne su lađe široke 2,25 m, a srednja 3,50 m. Dužina lađa od apside do vrata ulaza iznosi 11 m. Sva je prilika, da je nad pilonima bližim apsidi bila konična kuba. Apsida ima 1,20 m udubine, a njezina tetiva iznosi 2,40 m.

Bulić tvrdi, da je crkva imala narteks i atrium. »Lijevo na podzitku (u atriju – op. m.) u pravcu osi bazilike ležao je sarkofag kraljice Jelene licem natpisa okrenut prema apsidi«.[30] Ispred atrija, ali u sklopu sa crkvom nalijevo bio je zvonik, a nadesno prostorija za crkvene potrebe. Dalje Bulić opaža, da je u starokršćanskoj arhitekturi zvonik bio samo izuzetno integralna čest bazilike, ali u toku vjekova stao se približavati crkvi, pa u srednjem vijeku nalazimo crkava sa zvonikom blizu i podalje. U malim crkvama zvonik zbog troška sačinjava integralni dio. Cijela bazilika sa svim dijelovima ima sa zidovima u dužini 23 m, a 10 m u širini. – Bulić je dobro uočio konstrukciju crkve. Karaman se njenom konstrukcijom više pozabavio god. 1934. u svome članku »Po

[29] Bulić, Po ruševinama staroga Solina – Spomen-cvijeće M. H. 1900, str. 362.
[30] Bulić, Izvješće str. 203–208.

ruševinama starohrvatskog Solina« – Hrv. kolo, knj. XV. nego u knjizi »Iz kolijevke hrvatske povijesti«. Karaman, kao i Dyggve smatraju, s nepravom ovu crkvu s Jeleninom grobnicom mauzolejem hrvatskih kraljeva, dakle Sv. Stjepanom. Karaman o njoj piše:

»Građevina je to na tri broda i onoga bazilikalnog tipa, koji je od starokršćanskih vremena bio dobio upravo kanoničko značenje u crkvenom graditeljstvu Evropskog Zapada. Značajno je, međutim, za samostalnost, koja odlikuje starohrvatsko graditeljstvo u vrijeme narodnih vladara, da u ovoj kraljevskoj na »Gospinu otoku« kao i u kneževskoj crkvi sv. Marte u Bijaćima brodove crkve ne dijele laki stupovi, kako je to redom pravilo u to doba u susjednoj Italiji, nego pačetvorni zidani piloni, koji su vjerojatno nosili svodove. Možda je jedno polje u srednjem brodu sv. Stjepana bilo nadvišeno kupolom. Crkva je usto imala – kako je Dyggve ustvrdio iskopinama g. 1930 – par zvonika u uglovima glavnog pročelja. To je karakterističan i efektan raspored zvonika, koji se u crkvama Italije, Njemačke i Francuske javlja tek pod konac X. vijeka. Jedan jedini primjer takvog pročelja stariji od Jelenine crkve u Solinu, građene nešto prije godine 976, bio je dosada utvrđen nedavnim iskopinama ispod samostanske crkve u Hersfeldu. Ali nikako nije vjerojatno, da je osamljeni primjer takva pročelja u dalekoj Njemačkoj bilo kako djelovao na domaće hrvatske majstore. Ja radije i u ovom slučaju vidim potvrdu činjenice, da se određeni motivi, koji se po sebi nameću kao zgodni, samostalno i nezavisno javljaju u različito doba i u različnim krajevima.«[31]

Čudno je, što Karaman tvrdi godine 1943., da su tatarska provala i požar uništili kraljičinu grobnu crkvu na »Gospinu otoku« u Solinu i smrvili u sto komada kraljičin sarkofag,[32] kad i sam u raznim člancima donosi moj dokumenat iz g. 1397., po kojem još te godine postoje crkve Gospe od Otoka i sv. Stjepana.

O ovoj istoj crkvi pisao je i Vasić i kaže, da zvonik nije dio prvobitne crkve, već da je kasnije dozidan. Po njemu crkva je imala kupolu, ostali dio krova bio je pokriven »poluobličastim svodovima«. »Apsidaje, iznutra poluokružna. Ona je udubljena u pravougaonu zidnu masu središnog dela istočnog zida.« Premda Vasić kaže, da se ne bi »olako usudio sumnjati u tačnost snimka osnove, koji daje Bulić«, ipak tvrdi: »Taj snimak ne može se usvojiti iz više razloga«. Njemu je čudno, što u naosu skoro nema nikakvih drugih ostataka od zidova osim konstruktivno neophodnih. Tako u narteksu i u atriju. Pa ipak, kad je Dyggve g. 1931. otkopao ovu crkvu, nije našao u crkvi nikakvih drugih zidova, koji se ne bi nalazili i u Bulićevu snimku. Još je čudnije, što Vasić prigovara Buliću, »da se nije postarao, da, u kombinaciji, izdvoji starije od mlađih zidova.« Dosta je otvoriti Bulićev »Izvještaj o crkvi Gospe od Otoka i nadgrobnom napisu kraljice Jelene « u Vjesniku hrv. arh.

[31] Karaman, o. c. Hrvatsko kolo XV, str. 17–18.

[32] Karaman. Starohrvatska umjetnost – Časopis za hrvatsku povijest knjiga I, str. 1–2.

društva str. 205 i u legendi kod nacrta može svatko razabrati pet vrsta zidova. Kako to nije Vasić opazio, kad u bilješkama citira baš taj svezak Vjesnika?

Nerazumljivo je, što Vasić tvrdi, da je natpis Jelenin »svojom dužinom bio orijentovan u pravcu osovine crkve«. Na Bulićevu tlocrtu jasno se vidi, da je sarkofag dužinom okrenut okomito na os crkve, pa i Bulić u tekstu kaže, da je sarkofag »licem natpisa okrenut prema apsidi«. Neispravni su i prigovori i kombinacija Vasićeva, da između atrija i narteksa nije bilo ogradnog zida, jer Dyggveove fotografije pokazuju, da je zid bio. Vasić dalje drži, da pregrade između narteksa i atrija pripadaju kasnijem vremenu. Sam narteks s grobnicom pripisuje bizantskom utjecaju na hrvatskom dvoru u doba Jelene i njezina sina.[33]

Dyggve nije do danas potanje raspravljao o crkvama na Otoku. O Gospinoj crkvi (koju on smatra sv. Stjepanom i mauzolejem hrvatskih kraljeva) piše samo nekoliko redaka u svojoj »History of Salonitan Christianity«. Na str. 130–131. ovo kaže: »Oko Solina i u njemu našlo se mnogo crkava iz ranoga hrvatskog perioda, ali one su ponajviše blizu Otoka. Tlocrt crkava na Otoku pokazuje Fig. V, 8. Od tih je najvažnija trobrodna crkva, mauzolej kraljeva s malom pogrebnom kapelom u vezi s predvorjem, u kojem je Bulić našao vrlo oštećen, ali za povijest tako važan natpis na sarkofagu kraljice Jelene. Jelena je bila žena kraljeva i umrla je god. 975. Moglo bi se čak sigurno pretpostaviti, da su tu bili i drugi kraljevski grobovi, iako je predvorje ponešto maleno. Bulić je otkrio crkvu 1898., ali 1930. on me je zamolio, da je još jednom otkopam, jer da bi to mogla biti zgodna prilika, da se ruševine pomniie prouče. Osobiti crkveni stil s vertikalnim pilastrima vrlo je karakterističan za arhitekturu Srednje Dalmacije toga doba. Kupola na strani apside i dva bačvasta presvođena predvorja pokazuju bizantinski utjecaj.«

Dalje Dyggve piše o crkvi sv. Marije (a to je zapravo sv. Stjepan): »Crkva II je preteča današnje župske crkve. Ona je iz onoga vremena, iz kojega je Mauzolej-crkva, pa je aktuelno pitanje crkava-dvojnica, kasnija obnova paralelnih građevina starog Solina. Jedna crkva, sv. Stjepana grobnica je, druga, sv. Marija, zborna je crkva. Mala kapela između dviju crkava podignuta je kasnije nego zgrade dvojnih crkava.« Dyggve u daljem razlaganju traži izvor hrvatske arhitekture u ranom srednjem vijeku, pa je nalazi u starokršćanskim crkvama u Solinu i posebice u mauzoleju sv. Anastazija u Marusincu. Mauzolej sv. Anastazija ima tijesno postavljene jake kontrafore i bačvasti svod, pa iz njega Dyggve izvodi oblike starohrvatskih crkvica, ističući sličnosti mauzoleja s crkvicom sv. Jurja od Podmorja na sjeveru željezničke stanice u Kaštelu Starome kod Trogira. Ukrasne lezene na solinskim starokršćanskim crkvama i pilastre Dyggve izvodi iz sirijskog porijekla solinskog kršćanstva, a starohrvatske crkvice s takvim pilastrima i bačvaste svodove

[33] Miloje Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji od početka IX. do početka XV. veka, Beograd 1922. str. 52–53.

izvodi iz ovih starokršćanskih predložaka. Ovu je ideju još jače izradio u »Forschungen in Salona III«, što je napisao zajedno s Eggerom.

Karaman braneći svoju tezu slobodnih oblika starohrvatskih crkvica do XI. stoljeća pobija Dyggveovu tezu uz ostalo i time, što mauzolej sv. Anastazija ima jedan brod i bez četvoraste apside, starohrvatske i na uporednoj tabli Dyggveovoj imaju negdje jedan, negdje i po tri broda. Tu nabraja sv. Barbaru u Trogiru, sv. Stjepana u Solinu (to je zapravo Gospe od Otoka) i ranoromaničke bazilike XI. stoljeća.[34]

Gospe od Otoka zaista ima ukrasne lezene i prividno četvrtastu apsidu (izvana, a unutra je polukružna), ali se te pojave nalaze i kod crkvica centralnog tipa.

Što se tiče Gospe od Otoka, ja držim, da su na njezine graditelje mogle utjecati starokršćanske crkvene građevine u Solinu, koje su u ono doba bile mnogo bolje sačuvane nego danas, pa su graditelji mogli prenijeti njihove ukrasne lezene u svoja djela, ali Gospa od Otoka sa svojim karakterističnim zvonicima na pročelju nisu specifična odlika hrvatskih graditelja, kako tvrdi Karaman, već je to odlika benediktinske arhitekture. Benediktinski je red upravo u X. stoljeću ponovo procvao u Dalmaciji, a u Solinu je on imao svoj samostan već od polovice IX. stoljeća.

Jednako ne stoji, da je karakteristika hrvatskog graditeljstva za doba narodnih vladara, što mjesto kolona konstrukciju krova drže četverouglasti piloni.[35] Benediktinski povjesnik Don Philibert Schmitz tvrdi, da u Italiji u XI. stoljeću u nekim crkvama mjesto mramornih kolona rastavljaju lađe četverouglasti piloni od spojenog kamenja, pa benediktinci u Italiji u Kampanji adoptiraju karolinški plan bazilike s četverouglastim pilonima. Osobito ističe karolinške crkve, koje mjesto kolona upotrebljavaju četvrtaste pilone.[36] Za crkveno pročelje s dva zvonika Karaman g. 1930. tvrdi da je takvo pročelje u Gospe od Otoka »najstariji poznati primjer u naučnoj literaturi takvog tipa crkvenog pročelja u srednjovjekovnom graditeljstvu Evrope.[37] Kasnije je on tu svoju tvrdnju nešto modificirao, pa 1934. kaže, da je jedini primjer takva pročelja stariji od Jelenine crkve u Solinu bio dosada, utvrđen nedavnim iskopinama ispod samostanske crkve u Hersfeldu.[38] Schmitz spominje još stariji primjer iz IX. stoljeća u opatiji Saint Germain d'Auxerre: »Vers le milieu du IXe siècle, l'abbatiale de Saint-Germain d'Auxerre offrait déjà une façade encadrée de deux tours.«[39]

Velika je šteta, što se nije sačuvao ni trag oltara, kao ni ostalog crkvenog namještaja, u obje crkve. Tome će biti razlog, što su novi doselje-

[34] Karaman, Glose djelu E. Dyggve und R. Egger – Der altchristliche Friedhof Marusinac – Vjesnik za a. i h. d. sv. LI, 1940., str. 342.
[35] Karaman, Iz kolijevke hrvatske povijesti, str. 70.
[36] Don Philibert Schmitz, Histoire de l'Ordre de Saint Benoit, Maredsous 1948., 2. édition, tome II, str. 226 i 223.
[37] Karaman, Iz kolijevke str. 18.
[38] Karaman, Po ruševinama starohrvatskog Solina str. 18.
[39] Schmitz, o. c. II. str. 226.

nici u XVII. stoljeću gradeći novu crkvu Gospe od Otoka upotrebili sav kameni materijal porušenih crkava, a i za gradnju bližih pet šest mlinica bez sumnje uzeto je odavle kamenje. Nekoliko fragmenata još se nalazi u zidovima mlinica.

CRKVE

Bulić je 1898. otkrio Jeleninu crkvu, i on sam, a i drugi, proglasili je Gospom od Otoka-Sancta Maria de Otok, kako se ona slično naziva u dokumentima. Nitko nije ni pomislio, da bi to mogla biti crkva sv. Stjepana, u koje je atriju bio pokopan »uzvišeni muž Krešimir s mnogim drugim kraljevima i kraljicama«.

Crkvu sv. Stjepana tražili su na raznim mjestima. Marun je mislio, da bi grobnice hrvatskih kraljeva mogle biti u atriumu crkve na Manastirinama, gdje su i grobovi solinskih mučenika, no ta je hipoteza brzo napuštena. Neki su pomišljali i na Sustjepan u Splitu (Sanctus Stephanus de pinis) i na Sustjepan u Jesenicama, pa na Sustjepan u Sućurcu (Milinović), ali iskopine su oborile svaku vjerojatnost toga nagađanja.[40] Šišić je držao, da bi crkva sv. Stjepana bila poviše vrela rijeke Jadra. To je negda bila i Jelićeva hipoteza, ali tu u litici nema mjesta ni za kapelicu, a kamoli za grobišnu crkvu.[41]

Godine 1929. našao sam jedan dokumenat u arhivu splitske kurije, koji svjedoči, da su se i crkva Gospe od Otoka i crkva sv. Stjepana nalazile na Otoku. Poslije toga napisao sam u Šišićevu Zborniku »Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu« tvrdeći, da se crkva sv. Stjepana ima tražiti na Otoku, sv. Mojsija kod Šuplje crkve, gdje se ova posljednja i otkrila, g. 1930. Iza bezuspješnog sondiranja godine 1930. po Otoku izjavio sam don Frani Buliću, da se možda nalazi pod temeljima današnje župske crkve, jer nađeni je dokumenat iznad svake sumnje.

Bulić je godine 1898. pisao: »Višekrat sam zadnjih godina propitkivao starije ljude seljake, tadašnje crkovinare i tadašnjeg glavara sela, da li se je pri kopanju temelja za novu crkvu našlo što starinskoga, a pri raskopavanju starih zidova, da li je iskočio koji starinski predmet, no odgovor je bio uvijek niječan. Nego mora ipak, da je toga bilo. Prigodom novoga iskapanja opazilo se, da temelji ograda idu dalje pod novom crkvom.«[42] Dakle već po ovim Bulićevim riječima moglo se zaključivati, da se ispod nove župske crkve nalaze starohrvatski zidovi. Nekoje starice, koje su radile kod podizanja nove župske crkve kao mlade djevojke, rekoše mi, da su tu bili »volti« – svodovi. Na poticaj don Franin crkvene vlasti dopustile su, da se digne pločnik crkve. Pod

[40] Karaman, Iz kolijevke str. 219–221. Po ruševinama strhrv. Solina – Hrv. kolo XV. str. 16.
[41] Šišić, Genealoški prilozi str. 56.
[42] Bulić, Izvještaj str. 203.

njim je Dyggve naišao na vapneni sloj negdašnjeg pločnika crkve iz XVII. stoljeća, koja je izgorjela god. 1875. Produbavši dublje našao je starohrvatsku crkvu s velikim atriumom. Ova je manja od one, koju je Bulić otkopao, apsida joj je četverouglasta. U atriumu nađeno je više starohrvatskih grobnica. O njoj je napisao Karaman:

»Novootkrivena starohrvatska crkva imala je u prostoru svog dvaput pregrađenog predvorja više grobnica. Jasno je po svemu, po tehnici i materijalu, po položaju i osnovi, da je sada otkrivena starohrvatska crkva građena u isto vrijeme i po jednoj jedinstvenoj osnovi i zamisli s ranije otkrivenom starohrvatskom crkvom tik na sjeveru župske crkve, gdje je nađena grobnica kraljice Jelene. Time je više nego vjerojatno, da smo onim prijašnjim i ovim sadašnjim iskopinama uspjeli ustanoviti položaj i pronaći ostatke crkve sv. Stjepana i sv. Marije, o kojima Toma priča da ih je kraljica Jelena gradila kao mauzoleje, a koje dokumenat nađen od Katića spominje na Gospinu Otoku u Solinu.«[43]

Zidovi ove novootkrivene crkve (1930.) tekli su uporedo sa zidovima god. 1898. otkrivene crkve s kraljičinom grobnicom. Ta je crkva malena građevina sa relativno velikim predvorjem 18 m za 6 m.[44]

Dyggve o tim crkvama piše ono, što sam donio na str. 13.

Karaman je prvi postavio pitanje, koja je Gospina, a koja sv. Stjepana od ovih dviju crkava. – Godine 1930. on piše: »Ali se sada nameće pitanje, koja je od dviju starohrvatskih crkava, otkopanih kod današnje sv. Marije od Otoka, sv. Marija, a koja sv. Stjepan. Vjerojatno je, da je sv. Marija netom otkrivena crkva ispod današnje župske crkve, posvećene Bl. D. Mariji, a sv. Stjepan ona poveća, otkopana još 1898. od Bulića s Jeleninom grobnicom. Predvorje ove crkve čini pogotovu prema rezultatima nedavnog ponovljenog pregleda dojam, da je ono uistinu bilo određeno za više odličnih grobnica i da je tih doista u njemu bilo.[45]

Istu je tvrdnju ponovio Karaman godine 1934. u Hrvatskom kolu.[46]

Dyggve pristaje uz Karamana: »Važan rezultat iskapanja g. 1930. bijaše, da se crkva nađena 1898. nije mogla držati za crkvu sv. Marije, kako se to ranije suponiralo, već crkva sv. Marije mora biti ona novoiskopana, s njom paralelna«.[47] To je isto tvrdio Dyggve već godine 1939., kad je Bulićevu crkvu (1898.) postavio u red crkava, koje svoj oblik imaju po mauzoleju sv. Anastazija u Marusincu. Onda je on pisao: »Ova se crkva obično naziva sv. Marija, ali je ona, po mome shvaćanju, sv. Stjepana mauzolej hrvatskih vladara.[48]

Te crkve na Otoku idu u red crkava dvojnica (basilicae gemminatae), o kojima treba nešto reći, prije nego se prijeđe na pitanje, koja je crkva sv. Marije, a koja sv. Stjepana.

[43] Karaman, Iz kolijevke str. 228–229.
[44] Karaman, Po ruševinama strhrv. Solina str. 17.
[45] Karaman, U kolijevci str. 229.
[46] Karaman, Po ruševinama. Kolo XV str. 17.
[47] Dyggve, History of Salonitan Christianity str. 146. bilj. 35.
[48] Forschungen in Salona III – Wien 1939., str. 120, bilj. 5.

Jacques Zeiller ističe crkve dvojnice (Les Basiliques géminées) kao karakterističnu pojavu u crkvenoj arhitekturi Ilirika. Najprije spominje crkve u Solinu na položaju, koji Bulić zove Basilicae urbanae. Tu su se dizale od IV. do VI. stoljeća četiri crkve, jedna poslije druge, ali i jedna uz drugu. Nisu bile u pravom smislu »blizanice«, jer nisu u isto vrijeme nastale, ali su bile dvojnice, jer su imale dug zajednički vestibul. Najposljednja, iz VI. stoljeća, razlikovala se od triju prvih, što je građena na grčki križ, dakle po bizantinsku, dok su one ostale bile longitudinalne.

Zeiller opaža, da takve crkve dvojnice postoje na Jadranu i sve do Dunava: u Trstu, Puli, Dokleji, u Virunumu (kod Klagenfurta), Ivenni (Noricum) i u Akvileji. Istražujući, koji je razlog građenju dviju crkava jedne do druge, Zeiller opaža, da je u prednjim slučajevima kasnija crkva redovno nastala kao Memoria ili crkva, u kojoj su se čuvale relikvije. Takve su u Puli, Trstu i Dokleji. U Solinu su basilicae urbanae gotovo jednake, a tako i u Akvileji i u Virunumu obje jednako važne. Tražeći razlog toj pojavi nalazi ga za Milan u Ambrozijanskom ritualu. Dvije katedrale u Milanu tako su postale, što su bili u gradu prevladali Arijanci, pa su katolici sagradili svoju novu katedralu, a kad su prevagnuli katolici i dobili u svoje ruke i staru katedralu, onda su zadržali obje kao glavne gradske crkve. Pod nesumnjivim utjecajem Gornje Italije na Ilirik i tamo su nastale basilicae gemminatae. – Drugi bi razlog postojanju takvih crkava mogao biti, što je u starini svaka crkva imala samo jedan oltar, a na istome oltaru i u isti dan mogla se reći samo jedna misa, pa kako je bilo dana, kada je trebalo reći dvije mise, to je liturgička potreba uvjetovala gradnju dviju crkava jedne do druge. Jedan koncil (u Auxerreu) izričito zabranjuje dvije mise na istome oltaru u isti dan. Ali u Rimu i u takvim slučajevima mogle su se reći dvije mise. Pitanje, dakle, ostaje neriješeno. – Značajno je, da i na Istoku ima takvih crkava-dvojnica na pr. u Carigradu Pantokratos i Hagios Andreas, u Čanliklissi u Kapadociji.[49]

U Solinu osim već spomenutih pojavile su se takve crkve i u Marusincu kod Mauzoleja sv. Anastazija. Najprije je sagrađen mauzolej, zatim bazilika istoga sveca i napokon »basilica discoperta« za pokop odličnika.

Već je spomenuto, da je Dyggve[50] označio mauzolej sv. nAastazija kao prototip, po kojem su građene naše starohrvatske crkve. Po Dyggveu Hrvati su često i hodočastili k sv. Anastaziju.

Graditelji Jeleninih crkava imali su, dakle, dovoljno prigode, da se u Solinu nadahnu za gradnju dviju crkava jedne do druge. Mogle su ih na to potaknuti basilicae urbanae, a još više one u Marusincu, gdje je jedna bila liturgična, druga za pokop odličnika. I tako je i bilo: jedna

[49] Zeiller, Sur les Basiliques géminées de l'Illyricum – Vjesnik za a, i h, dalm., XLV, 1922., str. 34–39.

[50] Dyggve, Das Anastasius Mausoleum und der altkroatische Kirchenbau u Forschungen in Salona III – str. 119–130. i History of Salonitan Christianity str. 136 i dalje.

je veća, posvećena kao i u Marusincu glavnoj hierarhičnoj ličnosti (Gospi), a druga je mauzolej (sv. Stjepan).

No mogle su te crkve imati i drugi izvor svoje forme, a to je benediktinska arhitektura. Bez sumnje graditelji tih crkava bili su benediktinci, a sve do X. stoljeća imaju na Zapadu benediktinski samostani po više bogoštovnih zgrada, t. j. crkava i oratorija. U VII. stoljeću posvuda se susreću barem po dvije crkve, često posvećene jedna Gospi, druga sv. Petru. Ovaj je običaj, rekao bih, došao s Istoka.[51]

Literarni izvor prvoga reda minijatura Hariulfa reproducirana na koži u XVII. stoljeću daje mogućnost, da se rekonstruira samostanska bazilika posvećena godine 799. Ona obuhvaća dvije crkve sjedinjene jedna s drugom: s istočne strane je sv. Riquier, a sa zapadne strane je crkva sv. Otkupitelja. Crkva sv. Otkupitelja služila je kao župska, jer se na tlocrtu opaža krstionica. Takav raspored crkava susreće se i u Werdenu, Corbieji i drugdje.[52]

Crkve na Otoku nisu bile paralelne. Među njima je mala kapelica, za koju tvrdi Dyggve da je mlađa od onih crkava, ali ne kaže, po čemu to zaključuje. Manja crkva nije sva otkopana, doprlo se kopanjem samo do pričesne klupe današnje crkve.

Ni Karaman ni Dyggve ne donose dokaze za svoju tezu, da je naime crkva, koja je otkopana godine 1898., sv. Stjepan, a ona 1930. sv. Marija.

Karaman piše: »*Vjerojatno je*, da je sv. Marija netom otkrivena crkva ispod današnje župske crkve, posvećene B. D. Mariji, a sv. Stjepan ona poveća crkva, otkopana još god. 1898. od Bulića s Jeleninom grobnicom. Predvorje ove crkve čini pogotovu prema rezultatima nedavnog ponovljenog pregleda dojam, da je ovo uistinu bilo određeno za više odličnih grobnica i da je tih doista u njemu bilo«.[53] – Svi se, dakle, dokazi svode na vjerojatnost, koja poslije prelazi u neminovni utisak, pa Karaman piše: »U njoj je nađena grobnica kraljice Jelene. Njezino prostrano predvorje sa više prostorija, koje su bile odijeljene jakim pilonima, izaziva neposredno i neminovno utisak, da je to predvorje bilo određeno za više sličnih grobnica.[54]

U Bulićevu Izvješću nabrajaju se samo tri groba u atriumu, Vasić ne nalazi ni za Jelenin sarkofag dosta mjesta, dakle taj atrium nije bio tako prostran, da je u njemu bilo više grobnica. A atrium crkve otkopane 1930? Karaman kaže, da je prostran 16 m za 6 m, što znači 96 m^2 i da se u njemu našlo više grobova iz starohrvatskoga perioda.[55]

Po tlocrtu ove crkve, kako ga donosi Dyggve u History of Christianity Salonitan Fig. VI, 8, opaža se, da je atrij bio velik kao i crkveni brod. Napokon što je Bulić našao u atriju, za koji Karaman tvrdi, da je određen za više grobnica?

[51] Schmitz, Histoire de l'Ordre de Saint Benoit str. 223–224.
[52] Schmitz, o. c. I str. 221.
[53] Karaman, Iz kolijevke, str. 229.
[54] Karaman, Otkriće kraljevskog samostana XI vijeka – Split 1931 str. 12–13.
[55] Karaman, U kolijevci, str. 228.

»Ispod zgrada ispred crkve otkopano je trinaest grobova, a u atriju bazilike samo dva: br. 15 rimski grob od opeka na krov ispod sarkofaga kraljice Jelene, a prema ovomu br. 14 vas porušen od žilja dvaju drevnih dubova. U narteksu našasti br. 16 i 17. Svi su ovo grobovi veoma obični i sastojali su se od više kamenih ploča obzidanih naokolo, malo visokih, pokrivenih običnom pločom. (ommissis) Sarkofag kraljice Jelene jedini je sigurni iz hrvatskog doba.«[56] Eto na što se svodi taj veliki broj grobnica hrvatskih kraljeva u crkvi otkopanoj 1898. godine!

Uzevši samo to u obzir posve je jasno, da je mauzolej hrvatskih kraljeva ona crkva, koja ima veliko predvorje za više grobnica, koje su se i našle u njemu, a ne ona, u koje je predvorju jedva bilo mjesta za sarkofag kraljice Jelene, a u njemu osim Jelenina sarkofaga našla su se dva groba, gdje su mrtvaci bili položeni u zemlju. Doduše ni u atriju crkve iz 1930. godine nije bilo sarkofaga, ali ima lijepo ozidanih grobova, za koje sam Karaman tvrdi da su iz starohrvatskoga doba. Što su se u njima našli mrtvaci iz XVIII. stoljeća, to ne smeta, jer je obična pojava, da se u već gotove grobove ukapaju mrtvaci kasnijega vremena, pa su tako i u kraljevske grobnice pokopani seljaci iz XVIII. stoljeća, kao što je don Frano Bulić pokopan u sarkofag nepoznatoga Rimljanina. Po »knjigama mrtvih« župe Vranjic–Solina vidi se, da su se tu ukopali oni, koji su umrli od kužne bolesti, pa je to bio razlog, s kojega nije Dyggve nastavio kopanjem.

Apstrahirajući od historijskih netočnosti, ovo pitanje valjda dobro rješava Anonim u manuskriptu Fanfognine biblioteke u Trogiru. U »Salonitana ac Spalatensia« (fol. 56 recto) piše: »Sv. Stjepan od Solina, tako nazvan, da se razlikuje od drugoga sv. Stjepana (pod borovima) i jer je bio sagrađen među ruševinama onoga grada. Crkvu je utemeljila Jelena, žena Mislava, kneza hrvatskoga, oko godine 830. U ovoj se crkvi pokapahu članovi kneževske porodice, koja je većinom stanovala u župi kliškoj.

Sv. Marija od Solina bila je također sagrađena od kneginje Jelene, koju Arhiđakon časti imenom kraljice. Drži se, da bi mogla biti na ruševinama crkve sv. Marije, koja je bila prva crkva u Solinu, poslije katedrala. I tu su također pokopani kraljevi i članovi kraljevske porodice, a kraljevski je dvor bio u župi kliškoj, pa je zato tu sagrađen i drugi samostan za spomenutu svrhu (t. j. da mole nad kraljevskim grobovima – op. m.). Ali i prije i poslije parokija – župa – neposredno je zavisila od nadbiskupa. Do provale Turaka bili su čitavi svi samostani, sada od sv. Marije ostala je mala crkva, podružnica župe u Vranjicu.« (Po Buliću).

Sve te ideje svojstvene su informatorima Farlatija, a to su bili splitski kanonici Borgežić i Bernardi, pa i sam nadbiskup Bizza. Rački datira ove bilješke godinom 1716. (Doc. str. 487.), pa su suradnici Farlatijevi mogli lako po njima informirati autora Illyricuma sacruma, jer su te bilješke godine 1716. bile u nadbiskupskom arhivu, pa su zajedno s osta-

[56] Bulić, Izvještaj, str. 208.

lim arhivskim blagom poslije smrti nadbiskupa Garanjina (1765–1784) prešli s ostalom ostavštinom u vlasništvo njegova brata, a onda ženidbom u kuću Fanfogna. Bilješke 1716. upotrebio je i nadbiskup Cupilli, kad u vizitaciji godine 1718. kaže za crkvu Gospe od Otoka: »Ova crkva, koliko postoji tradicija o njoj, vrlo je stara i bila je više puta restaurirana«.

Dakle u početku XVIII. stoljeća u splitskom Kaptolu bila je živa tradicija, da su i u sv. Marije i u sv. Stjepana bili pokopani članovi hrvatske vladarske kuće. Iskopine na Otoku vršene 1898. i 1930. dokazale su ispravnost te tradicije. Odakle je pisac te tradicije sve to doznao? Ako nije imao kakav podatak u kaptolskom arhivu, onda su njegove bilješke samo komentar Tomina teksta, koji o objema crkvama govori kao o kraljevskim grobnicama.

Da je glavna veća, crkva bila posvećena Gospi, a manja sv. Stjepanu, svjedoči sva prošlost. Kad se u srednjem i novom vijeku spominje Otok, uvijek to biva u vezi sa crkvom Gospe od Otoka, a nigda sa sv. Stjepanom.

Godine 1143. Bela II. dariva splitskoj nadbiskupiji »ecclesiam sancte Marie de Salona« (Smičiklas: Cod. dipl. II, 47).

Godine 1143. Gejza II »Confirmo ecclesie Spalatensi et tibi Gaudine archiepiscope ecclesiam sancte Marie. que iuxta rivum Salonitane civitatis est sita« (Smičiklas, o. c. 54).

Gejza II godine 1193. potvrđuje splitskom nadbiskupu »ecclesiam sancte Marie in Salona« (Smičiklas o. c. II, 251).

Godine 1193. Ivan Ratinov prodaje jednu mlinicu, koja se nalazi iza crkve sv. Marije od Otoka-santa Maria d'Atago. (Smičiklas. o. c. II 263–264).

Godine 1200. spominje se kao svjedok Belcen, svećenik »sancte Marie de Salona« (Smičiklas o. c. II, 368).

Godine 1342. na 16. travnja knez Mladen Šubić Kliški imenuje svojim punomoćnikom Tomu. Albertija, i to pismo datira: Actum in Salona iuxta flumen, prope ecclesiam Sancte Marie (Atti e memorie della società Dalmata di storia patria. Vol. II).

Godine 1397. kod reambulacije nadbiskupskih dobara: Item terram et totam insulam S. Mariae de Otoch« (Farlati III, 340).

Ibidem: Item in supradicto fluvio Salonae et aquaeductu super insula Sanctae Mariae de Otoch (Farlati III, 345).

Kako se iz toga razabira, Otok se uvijek veže uz crkvu sv. Marije, naravno kao veću i glavniju, a nigda uz crkvu sv. Stjepana, jer je ona manja. Godine 1323. ban Mikac Mihaljević datira jednu svoju ispravu: Datum iuxta fluvium Zolun in festo nativitatis virginis gloriosae« (Smičiklas IX, str. 132–133). I to je znak, da se za svečane prigode izabirao blagdan veće crkve.

Napokon i u narodnoj tradiciji posve se izgubila uspomena na sv. Stjepana, a sačuvala se samo na Gospu, i to i onda, kad je nastala praznina između staroga i novoga stanovništva za turske najezde. Dok su Turci držali u svojoj vlasti Solin 1537.–1650., nestalo je, osim malog

izuzetka u okolici, starog stanovništva, pa ipak kada novi doseljenici iz Petrova polja grade crkvu oko 1660., daju joj ime Gospe od Otoka. To je znak, da se to ime uvriježilo ne samo u Solinu, već i u Splitu i Kaštelima, gdje su ga došljaci čuli i primili.

Napokon za tu tezu vojuje i jedan liturgički razlog. Nemoguće je, da bi u srednjem vijeku posvetili veću crkvu manjoj hierarhičkoi ličnosti, a manju najvećoj. Već je spomenuto, kako su benediktinci na Zapadu kod gradnje sličnih crkava dvojnica veću redovito posvećivali Bl. Dj. Mariji. – Kraljica je Jelena bez sumnje poznavala Žiće sv. Dujma mučenika, o kojem se pripovijeda da je u Solinu sagradio katedralu pod imenom Bl. Dj. Marije, pa i kasnija tradicija, premda krivo, shvaća Jeleninu crkvu kao neki nastavak i restauraciju Dujmove katedrale. U tome vidim osjećaj opći (sensus communis), da se tako pristojalo, da Gospina crkva bude glavna, a taj je osjećaj, posve naravno, imala i Jelena.

ČEMU SU SLUŽILE TE CRKVE

Za crkvu sv. Stjepana znamo po Tomi Arciđakonu, a i po samoj njezinoj formi jasno je, da je grobišna crkva. To svatko priznaje.

Čemu je služila druga crkva, sv. Marija, nitko se nije tim pitanjem pozabavio. Crkva sv. Marije bila je za svoje doba najveća u Hrvatskoj, a i najuglednija po svojoj arhitekturi. To hoću najprije da istaknem. Drugo, kralja kruni redovno, osim izuzetnih slučajeva, prvi crkveni dostojanstvenik u državi. – Treće, kralj se kruni na teritoriju svoje kraljevine. Četvrto, na Zapadu opaža se pojava, da se kraljevi najradije pokapaju ondje, gdje se i krune, što je plod srednjovjekovne mistike i uvjerenja o ništavosti i najvećega ljudskog dostojanstva.

Sada primijenimo sve to na Gospu od Otoka!

Po svojoj veličini i formi ona je bila najprikladnija, da u X. stoljeću bude krunidbena bazilika hrvatskih kraljeva. – Prvi crkveni dostojanstvenik u Hrvatskoj bio je nadbiskup splitski, jer je nosio naslov Primas Dalmatiae et Croatiae. On je bez sumnje imao kruniti hrvatskoga kralja, to je njegovo neprikosnoveno pravo, koje je on sačuvao i onda, kad je nestalo narodne dinastije. Tako kad je ugarsko-hrvatski kralj Emerik krunio svoga sina Ladislava, pozvao je splitskoga nadbiskupa Bernarda, da ga kruni za hrvatskoga kralja, kao što će ga kaločki nadbiskup kruniti za ugarskoga.[57] Naravno Zvonimira su krunili papini poslanici, ali i tu je splitski nadbiskup Lovrinac igrao glavnu ulogu.

Hrvatski kralj kruni se na hrvatskom teritoriju, a za to je najprikladniji Solin, jer je na hrvatskom zemljištu, slavan u prošlosti, u blizini Splita, sjedišta primasa, koji kruni kralja. I samo krunjenje Zvonimira u Solinu svjedoči za ovu tvrdnju da je logična.

[57] Šišić, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića 1102–1301. Zagreb, 1944. str. 189–190. – Priručnik, str. 643–644. – Tomo arhid.: Hist. Sal. str. 81.

Kraljevski grobovi u neposrednoj blizini krunidbene bazilike dobro pristaju srednjovjekovnom vjerskom naziranju. Kraljica Jelena nije ništa novo učinila. Karlo Veliki pokopan je u Aachenu, gdje je bio i krunjen. Jednako su engleski kraljevi imali svoje grobnice u Westminsteru, gdje su primali kraljevsku krunu. Ugarski kraljevi krune se u Stolnom Biogradu, a tu su i njihove grobnice.

Krunidbene formalnosti toliko su bile važne, da bez njih i sama krunidba ne vrijedi, a jesu li one izvršene, priznavao se kraljem i onaj, koji inače nije imao sva prava na krunu.

Tako su poslije smrti njemačkog kralja Henrika VI. protivnici roda Hohenstaufenskoga izabrali protiv Filipa Švapskoga Welfovca Otona IV. Premda protivkralj Oton nije bio ravan po nasljednom pravu Filipu, ipak, jer je bio okrunjen u Aachenu od kölnskoga nadbiskupa, dakle u nadležnom mjestu od nadležnog crkvenog dostojanstvenika, imao je nade za valjanost svoga izbora i krunjenja.[58]

Franački kraljevi krune se u Reimsu i kod krunidbe za mise postavljaju se na oltar moći sv. Stjepana, što dolazi od značenja imena Stefanos – vijenac, kruna. Krunidbeno je mjesto rimsko-njemačkih careva Rim. Toma ističe, da su redovnici čuvali kraljevske grobove i u crkvama »assidue officiorum ministeria exercebant«. Je li Toma time označio »laus perennis«, molitvu, koja se ne prekida ni danju ni noću? Ti monasi »Akoimetoi« bizantinska su ustanova, a utjecaj je Bizanta porastao u Hrvatskoj baš u doba kraljice Jelene. No jedna vrsta akoimetoja javlja se i u Njemačkoj »fratres sedium«, koji mole u Speyeru kod kraljevskih grobnica. U Solinu su mogli imati svoje regule po uzoru na bizantinske akoimetoje, ali i neki benediktinski samostani uveli su »laus perennis«, na pr. u Remiremontu, Luxeilu, Saint Riquieru,[59] pa su i solinski benediktinci mogli imati svoj uzor kod zapadne braće.

S obzirom na sve to nije bez temelja hipoteza, da je na Otoku Gospina crkva bila krunidbena bazilika do Zvonimira, a sv. Stjepana mauzolej hrvatskih kraljeva. Što se Zvonimir kruni u crkvi sv. Petra (i Mojsija), nije se čuditi, jer je njegova krunidba bila osobito svečana zbog krunidbenih funkcionera, papinskih poslanika, zbog samih novih insignija, koje mu je poslao Grgur VII. Za tu svrhu uzeli su nedavno sagrađenu crkvu sv. Petra, koja se nametala svojom veličinom i ljepotom romaničkoga stila. Možda bi od Zvonimira dalje bila ona krunidbena bazilika, a valjda i mauzolej, pa je on i napustio zbog toga crkve na Otoku i darovao ih splitskoj crkvi.

PATRIMONIJ JELENINE ZADUŽBINE

Patrimonij Gospe od Otoka nije se sačuvao popisan u kakvom originalnom dokumentu montaneumu, polichorionu i sl. Kad je Jelena sagradila crkve, ona ih je bez sumnje dotirala, jer je to zahtijevao i običaj

[58] H. Günter, o. c. II. str. 272.
[59] Schmitz, o. c. II. str. 341.

i crkveni zakon. Od osobite je važnosti znati, kud se prostirao taj posjed, jedno zbog samoga posjeda, a još više zbog drugih pitanja, koja su u vezi s time. Već je više puta spomenuto, da Toma Arciđakon obavješćuje o tome, kako je Zvonimir Jelenine crkve poklonio splitskom nadbiskupu. Pritome, iznad svake sumnje, bio je nadbiskupu predan i popis dobara tih crkava. I zaista sačuvao nam se taj popis u jednom prijepisu iz XIV. stoljeća. Godine 1338. splitski nadbiskup Dominik Luccari dao je prepisati jedan stari kartular ili montanej, kako ga on zove, pa u tome prijepisu iz 1338. (a ne 1333., kako tvrdi Viktor Novak) navode se posjedi Gope od Otoka odjelito od starijih posjeda splitske crkve. Po tome možemo doznati, koje je zemlje imala Gospa od Otoka još za doba svoga postanka. Posao prepisivanja povjerio je nadbiskup javnom bilježniku imperiali auctoritate, ujedno i primiceriju svoga Kaptola, Lucanusu Bertani. Drugi notar i kancelar splitske komune Lucas Bonuinus de Pirano kolacionirao je taj prijepis i ovjerovio ga i osnažio svojim notarskim znakom. Tako je prijepis redactus in publicam formam, t. j. dobio je vrijednost originala. Stari montanej dijelio se u dva dijela: u prvome su popisane zemlje, koje je splitska crkva imala, prije nego je zadobila dobra Gospe od Otoka, a u drugom nabrajaju se zemlje te solinske crkve.

Prvi dio počinje: Territorium sancti Domnii quod habet in campo Spalatensi, videlicet citra fluvium Salone et citra sanctam Teclam usque ad flumen Bade. Ovaj dio montaneja donosi zemlje redom od Marjana do Pijata (Pilatus – Kosmaš) prema Vranjicu, onda teritorij oko Dujmovače, na što ću se kasnije osvrnuti, zatim se nižu posjedi po onom dijelu splitskoga polja, koji gravitira prema moru i Stobreču.

Zemlje u Dujmovači ovako opisuje:

»In Saline magna petia de terra iuxta terram sancti Petri Matarelle ab occidente et una petia de terra sub arcubus quantum tenet longitudo ipsorum a parte occidentali, et una terra ex parte occidentali magnę petrę in qua terra est domus, a promunturio(!) maiori, quod ibi est iuxta domum et usque ad alium lapidem qui est in austro ad lapidem magnum ab occidente a promuntorio quod ibi est super lapidem usque ad viam et descendendo, sicut vadit terra usque ad vallem sub lapide totum est sancti Domnii.«

Ovaj predio nalazi se u Dujmovači, gdje su negda bile nadbiskupove solane pa dalje do Suhoga mosta. Da je zaista tako, možemo se uvjeriti, ako ovaj opis uporedimo s opisom istoga položaja u Reambulaciji iz godine 1397. (Farlati III, str. 339.) čl. VII i VIII. Evo kako tamo stoji:

»Item ad pontem Siccum, qui vulgo dicitur Suchimost, sunt multae terrae et satis magnae, et stant isto modo. In primis incipiendo a terra sub ponte, quae terra vulgo dicitur Stiniza, prospiciendo recto tramite versus Clissium per pontem, et sicut deficit pons, est magna ripa et apparet quasi fundamentum pontis usque ad viam publicam, hoc est ex orientali parte etc. VIII Item super salinas S. Doimi est una magna terra

etc. Uspoređujući oba popisa nalazimo: u montaneju Saline, terra sub arcubus, quantum tenet longitudo ipsorum, promunturium et lapidem magnum. Ovome odgovara u Reambulaciji 1397: Super salinas sancti Doimi, Suhi most i Stinica.

Dalje preko ove linije ne ide stari posjed splitske crkve, i to hoću da istaknem. Latinski toponimi, loša stilizacija i nepismenost svjedoče za starinu ovoga montaneja.

Neposredno iza notarske formule ovjerovljenja ovoga prijepisa nadovezuje se prijepis montaneja dobara Gospe od Otoka:

De terris sanctę Marię de S-a: Hoc est territorium sanctę Marię de Ottaz. (Smičiklas riješava kraticu S-a kao Spalato, no to se ima čitati de Salona, što potvrđuje nastavak S. Marię de Ottaz = Otok). In primis est terra subtus magnos arcus ex parte occidentis cui adiacet subtus prefatę terrę: terra Luscibobi (u »Desscrizione della mensa« stoji – Suscibobi) et ex alia parte boreę adicet terra Gregorii, et ex parte boreę supra magnos arcus est terra usque ad viam et ex alia parte vię terra que vocitatur Dolizo usque ad ripam supra minimos arcus, est namque terra in loco qui Dragosigi nominatur supra terra Lapzici usque ad terras sancti Stefani de Salona in qua seminantur 22 modia, et ex parte meridiana est terra supra ipsi(!) terrę que continet usque ad terram et est terra ex parte boreę iuxta terram Pachuaci usque ad terra(!) quę tendit usque ad viam, et est terra in orientali parte incipiente vero a ponte usque ad muros incipiente a flumine usque ad Chien, et de Chien usque ad Prasizo, et infra iamdictam terram est terra in Saline duodecim modia seminis et infra territorium sancti Stefani de Salona et sancti Bartholomei est terra sanctę Marię dimidium modium seminis et tota insula cum duobus scupellis que intus ea sunt.

Est terra in civitate Salona incipiente a saxo qui lingua sclavonica Podmorsciza vocitatur, que est iuxta in orientali maris parte etc.

Est autem terra in occidentali parte quę incipit a theatrum(!) Salonę civitatis et tendit usque ad ecclesiam sancti Michaelis in parte boreę usque ad ripam. Est territorium que est in Slanemo, cui ex occidentali parte adiacet terre sancti Bartholomei incipiente ad tres petras, que iacent in via antiqua usque ad ripam iuxta terram sancti Stefani de Salona incipiente a via usque ad mare.

Est vero terra in Doranua incipiente ab ecclesie(!) sancti Petri usque ad mare ex latere Salone una cum suis grippis totis insimul cum valle.[60]

Ovo se nalazi u novom prijepisu u »Descrizione della mensa«, koji je dao napraviti nadbiskup Sforza Ponzoni g. 1622.

Svakako je postojao posebni montaneum posjeda Gospe od Otoka, koji je u sklopu nadbiskupskih dobara imao i svoj posebni naslov i dok stari nadbiskupski montaneum bilježi posjed splitske crkve do Suhoga mosta, to montaneum Gospe od Otoka na tome mjestu počinje bilježiti zemlje svoje crkve. Reambulator godine 1397. imao je u ruci oba mon-

[60] Smičiklas, Cod. dipl. X. 393–396.

taneuma i kao pismeniji čovjek on je opis zemalja bolje izvršio, ali u sadržaju potpuno se slaže s montaneumima prepisanima 1338. godine.

Da ne prepisujem odnosni dio Reambulacije i da ne bude balasta, upozoravam na tekst Reambulacije u Farlatija III, str. 339, br. VII, VIII, IX, X, XI, XII, XIII.

U oba dokumenta dolaze imena: mali i veliki lukovi, Dolac, Hlm (danas Sutikva) u lošoj grafiji Chien, Prosik (Prasce, Prasizo).

Ubikacija ovih zemalja nije toliko teška, kako se čini čitajući dokumente. Mjesto da riječima ubiciram te toponime, ja ih radije bilježim na topografskoj karti, jer je tako svakome lakše snaći se. Usto ipak bilježim, da se ti položaji i zemlje mogu lako i na terenu upoznati, bilo što su se neki toponimi sačuvali do dana današnjega, bilo što se lokaliteti lako raspoznaju po opisu. Već sam istaknuo, da stari posjed sv. Dujma nije prelazio liniju preko Suhoga mosta. Ovaj most nije ništa drugo nego Dioklecijanov vodovod, koji na tome mjestu leži na lukovima, jer je tuda proveden preko velikog potoka, koji je veći dio godine bez vode i odatle je nastao toponim Suhi most. Starost montaneuma pokazuje i to ime, jer u doba postanka montaneuma još nije poznato, i mjesto njega upotrebljava se Magni i minimi arcus, jer osim kod Suhog mosta vodovod prelazi i preko nekoliko drugih manjih potoka sjeverno od Suhoga mosta. U novijemu dokumentu, Reambulaciji iz 1397. godine, već se nalazi novi toponim. Ovaj toponim Suhi most još živi u narodu, a ime Krnji luci (iz 1397.) izgubilo se. Put, koji se spominje u dokumentima, stari je rimski put, kojim se dolazilo iz Splita u Solin i koji je u srednjem vijeku bio još u upotrebi, a danas je to poljski put. Toponim Chien Smičiklas istovetuje s Kukom, no s nepravom, jer Kuk je bilo srednjovjekovno selo, danas Kučine, u srednjem vijeku u latinskoj grafiji Chilko, Colch=Klk, a Chien je pogrešno prepisano iz starijega predloška hrvatsko ime Hlm ili u latinskoj grafiji Chlm. Hlm – Hum u Reambulaciji u čl. XI. naziva se »parvus mons«, što on i jest, naime povijarak Mosora. Od trinaestoga vijeka većinom piše se Sancta Tecla po crkvici, koja se nalazila na njegovu podnožju. Danas ga zovu Sutikva, što je postalo od Sutikla.

Interesantno je, da jedan dokumenat stariji od prijepisa Lukana Bertanija za punih 10 godina ima ime sv. Tekle za ovaj hum, a sam prijepis piše ga Chien = Hlm, što znači, da je predložak prijepisa zaista bio vrlo star, naime iz vremena, kad još nije bila sagrađena crkva sv. Tekle ispod Hlma. Taj dokumenat radi o zahtjevima Jurja Šubića, kneza kliškoga, u pogledu razgraničenja sa Splitom i potječe iz godine 1328. (Smičiklas Cod. dipl. IX, str. 436–441). Oba naša dokumenta spominju Dolac (u Farlatija pogrešno Ulaz). Ovaj Dolac nalazi se i u »territorium sancti Benedicti iz godine 1144–1145. pod imenom Dolcio de Conscaco, a Reambulacija u čl. XI. zove taj položaj Conschiza. Ja sam u jednoj svojoj radnji dokazao, da je to današnja Kosica ili Mala kosa, koja se pruža od Vranjica do Sutikve i po kojoj je trasiran željeznički put

Split–Sinj.[61] Ispod Sutikve nalazi se danas lokalitet. Prosik (u starini Prasce, Prasice, što je postalo od hrvatskoga lokativa v Prosice). Za Prosik upućujem na moj članak »Sredovječno selo Prosik kod Solina.«[62]

Kad smo ovako ubicirali posjed Gospe od Otoka u blizini splitskoga polja, onda možemo potegnuti liniju između dvaju posjeda, koji se nalaze u prijepisu starih montaneuma iz godine 1338.

Već sam istaknuo, da se u staro doba, kad su ova dva montaneuma bila nezavisna i svaki o sebi, posjed splitskog nadbiskupa prema Solinu prostirao samo do linije Dujmovača–Suhi most. Po izloženome jasno je, da od te linije počinje posjed Gospe od Otoka i produžuje liniju do Hlma sv. Tekle, Sutikve i Prosika, a zemlje se nižu oko Kosice. Što znači ovo strogo lučenje posjeda Gospe od Otoka od posjeda sv. Dujma? To zaista ima veliko značenje! Razlog je u tome, što splitska crkva nije na tome položaju posjedovala ništa na teritoriju Hrvatske, te ni kraljica Jelena, koja je bila samo kraljica Hrvatske, a ne Dalmacije (tek njezin sin postaje kralj Hrvatske i Dalmacije) nije mogla obdariti Gospu od Otoka nego samo zemljama, koje su bile territorium regale, a taj je teritorij mogao biti jedino u Hrvatskoj. Zbog toga posjedi Gospe od Otoka sežu samo do linije Suhi most–Sutikva–Prosik, a posjed splitskoga nadbiskupa od iste te linije proteže se u unutrašnjost splitskoga polja. Drugim riječima: posjed, koji dariva hrvatska kraljica prostire se od Suhoga mosta prema sjeveroistoku, a posjedi sv. Dujma od Suhoga mosta prema jugoistoku. Zaključak je: ovdje je kod Dujmovače bila granica između Hrvatske i Dalmacije, Hrvatska je dopirala do potoka, preko kojega je prelazio Suhi most. Granica je tekla do povijaraca Mosora (sv. Tekla) i dalje na Žrnovnicu. Karakteristično je, da su Splićani tu u Dujmovači sagradili crkvu na uspomenu prijenosa kostiju sv. Dujma iz Solina u Split, da bude valjda čvrst znak, gdje počinje njihov teritorij. Crkva je zaista iz kasnijega doba, ali legenda je o čudesnom izvoru vode na tome mjestu iz najdavnijih vremena. Godine 1144. spominje se na ivici splitskoga polja prema Kučinama (Chilco) zemlja Granica, što također može potjecati od toga, što je i tu bila granica između Hrvatske i Dalmacije. (predicta terra unum vretenum et medium et vineam, que est Graniza.[63]

Ova se granica bez sumnje nije mijenjala za doba narodne dinastije, pa je možemo smatrati najstarijom, već tamo od Aachenskoga mira 812.

I kad se u kasnije doba parniče Splićani i Klišani (zapravo Šubići Bribirski) zbog međaša na ovome sektoru, jedni traže granicu na Solinskoj rijeci (Splićani), a drugi na Brdima u Splitskom polju vis-a-vis Vranjica. Dakle i jedni i drugi presežu preko stare granice i time pokazuju, da je ona po sredini, a to je upravo linija, koju smo potegli, Suhi most–Sutikva.[64]

[61] Katić, Još o darovnicama Zvonimira i Stjepana II. koludricama sv. Benedikta u Splitu – Vjesnik za a. i h. d. god. XLIX. 1926–1927, str. 46.
[62] Starohrv. Prosvjeta, N. S. 1928. str. 87–92.
[63] Smičiklas, o. c. II, str. 56.
[64] Idem, o. c. IX. str. 437.

Kad smo fiksirali granicu Hrvatske preko Solinske rijeke, onda se i kliška župa morala sterati tamo do Suhoga mosta kao pogranična jedinica, pa je i Gospin Otok zajedno s dvije Jelenine crkve bio na kliškom teritoriju. Zato ne trebamo da tražimo grobnicu kralja Stjepana, oca Krešimirova, dalje od Otoka. Crkva sv. Stjepana, mauzolej hrvatskih kraljeva ležala je na Otoku. Otok je na teritoriju Klisa, pa je posve razumljivo, što Petar Krešimir piše u svojoj darovnici godine 1069: »patris mei Stefani in Clisio campo feliciter quiescentis«[65] i suvišno je razbijati glavu, ima li se čitati *Clisio* ili *elisio*. Suvišno je i Karamanovo nagađanje, da bi Stjepan mogao biti pokopan na *današnjem* teritoriju Klisa u Šupljoj crkvi, t. j. u crkvi sv. Mojsija i Petra.[66]

Još montaneum napokon zaokružuje sav posjed na ovoj strani, kad kaže, da se zemlje protežu od Doranue od crkve sv. Petra do mora. Farlati u reambulaciji 1397. mjesto crkve sv. Petra ima crkvu sv. Mojsija, pa sam po tome zaključio, da je to jedna crkva i tako na tome mjestu ubicirao krunidbenu baziliku Zvonimirovu.[67]

Ovako zaokruživši posjed Gospe od Otoka vidimo, da se on protezao od Dujmovače i Vranjica do Sutikve i onda rijekom do mora i do amfiteatra. Kod amfiteatra imala je ta crkva zemlje kod neke stijene Podmoršćice, što nije drugo nego blok gradskog zida u moru, kako se dade upoznati po Reambulaciji 1397. i do Kose sv. Nikole i do crkve sv. Kaja. Taj predio zvao se Bunje, koje se ime još sačuvalo upravo kod crkve sv. Kaja. Na tome lokalitetu bila je historijska crkvica sv. Mihovila, kojoj uspomena još živi u toponimu »Nad Svetmijo« i »Pod Svetmijo«. – Posjed Gospe od Otoka bio je znatan i obuhvaćao je najplodnije zemlje.

Naprema ovom velikom posjedu, koji je i potanko opisan i u montaneumu i u Reambulaciji, posjed sv. Stjepana spominje se samo sumarno i kao međašnik zemalja Gospe od Otoka. Najveća je njegova zemlja, na kojoj se sije 22 modija sjemena, pa i to dokazuje, da je na Otoku glavna crkva bila Gospe od Otoka, a ne sv. Stjepan.

DALJA SUDBINA CRKAVA

Poslije izumrća narodne dinastije crkve Gospe od Otoka i sv. Stjepana spominju se često u darovnicama Arpadovića crkvi sv. Dujma. Nije za postojanje njihovo važno, jesu li sve te darovnice autentične ili su falsifikati, jer i falsifikator veže svoj elaborat za neke poznate činjenice, pa je nemoguće izmisliti na pr. postojanje tako poznatih crkava. Osim tih darovnica ja sam već naveo i druge dokumente, koji spominju Gospu

[65] Rački, Documenta, str. 72.

[66] Karaman, I z kolijevke, str. 226.

[67] Katić, Gdje se nalazi krunidbena bazilika kralja Zvonimira. – Hrvatsko kolo, XXIII, str. 190–191.

od Otoka, od kojih je važan onaj, koji bilježi god. 1200. Belcena kao svećenika te crkve, što znači, da je crkva još imala svoju funkciju. Godine 1342. Šubići izdaju isprave »blizu crkve sv. Marije« u Solinu. Kao ova valjda su i druge njihove isprave pisane kod te crkve. Šubići često borave u Solinu, jer su oni gospodari Solina. Godine 1328. zastupnik Jurja Šubića, poljički knez Jurinić, oponirajući Splićanima kaže: »Imo veri confines Clisie et Salone, quorum ipse dominus comes Georgius est dominus.«[68] Godine 1300. na 11. VIII. Šubići na čelu s banom Pavlom sklapaju ženidbeni ugovor s goričkim grofom Henrikom Duino. To je »Actum Salone coram testibus infrascriptis«, a tih je bilo mnogo i uglednih, te moramo zaključiti, da je bilo u Solinu i dosta zgrada, da prime te goste i svjedoke. – Godine 1312. sinovi bana Pavla Mladen, Juraj i Pavao darivaju omiškom knezu zemlju Jarane u Luki »terram nostram positam in Luca, vocatam Jarane« (Smičiklas krivo registrira Cod. Dipl. VIII, str. 308–310). Datiraju: Datum Salone etc.

Osim Šubića i drugi vrše pravne poslove u Solinu. Kad se Šibenčani otimaju vlasti trogirskoga biskupa, onda njegov izaslanik Gervazije dne 21. VII. 1274. iznosi prigovor pred kninskim biskupom i primorskim banom i ekskomunicira ih u prisutnosti nekih redovnika, splitskoga kanonika Luke, Ivana, sina kneza Jakova Bribirskoga, i nekih Splićana. To je učinjeno 1274. die sabati exeunte iulii XI actum in Salona.[69] Ovaj posao ekskomunikacije pred crkvenim i svjetovnim odličnicima nije se, bez sumnje, izvršio u kakvoj profanoj zgradi, već u crkvi. Napokon isprava bana Mikca Mihaljevića dana Omišanima svjedoči za svetkovanje patronskog blagdana Gospe od Otoka godine 1323. Eshatolog te isprave glasi: Datum iuxta fluvium Zolun in festo nativitatis virginis gloriose anno domini MCCC vigesimo tercio.[70] Mala Gospa je naime patron crkve Jelenine od najstarijih vremena, pa i danas. Od pamtivijeka je toga dana u Solinu sajam, a za sajmove znamo da su se u srednjem vijeku sakupljali na dan patrona važnijih crkava. Za srednju Dalmaciju i Hrvatsku većeg sveca nije ni bilo od patrona Jelenine zadužbine. Možemo misliti, da je i ban Mikac baš i došao u Solin, da rješava razne poslove u dane, kad tamo dođe mnoštvo svijeta. U istoj ispravi dolazi ime Solina u hrvatskoj formi, ali to nije prvi put, što se hrvatski oblik Solina susreće. Već godine 1217. u darovnici Andrije II splitskom Kaptolu stoji »terram non amplius quam murus destructe et antique civitatis SCOLUN circuit.«[71] U Farlatija zaista piše se Salonarum, ali u kaptolskom arhivu na prijepisu stoji onako kao u Smičiklasa. – Zagonetan je izričaj u jednoj splitskoj ispravi iz godine 1338., po kojoj se daju u najam Dujmu Gusolinu razni objekti, pa i »item domum emptam a Gallo prope domum Andree Dragari et prope domum *sancte Marie de Solin* et alia latera, item unum locum apud sanctum

[68] Smičiklas, o. c. IX, str. 437.
[69] Smičiklas, o. c. IX, str. 74–75. – Barada. Trog. spomenici II, str. 20–21.
[70] Idem, o. c. IX, str. 132–133.
[71] Smičiklas, o. c. III, 160.

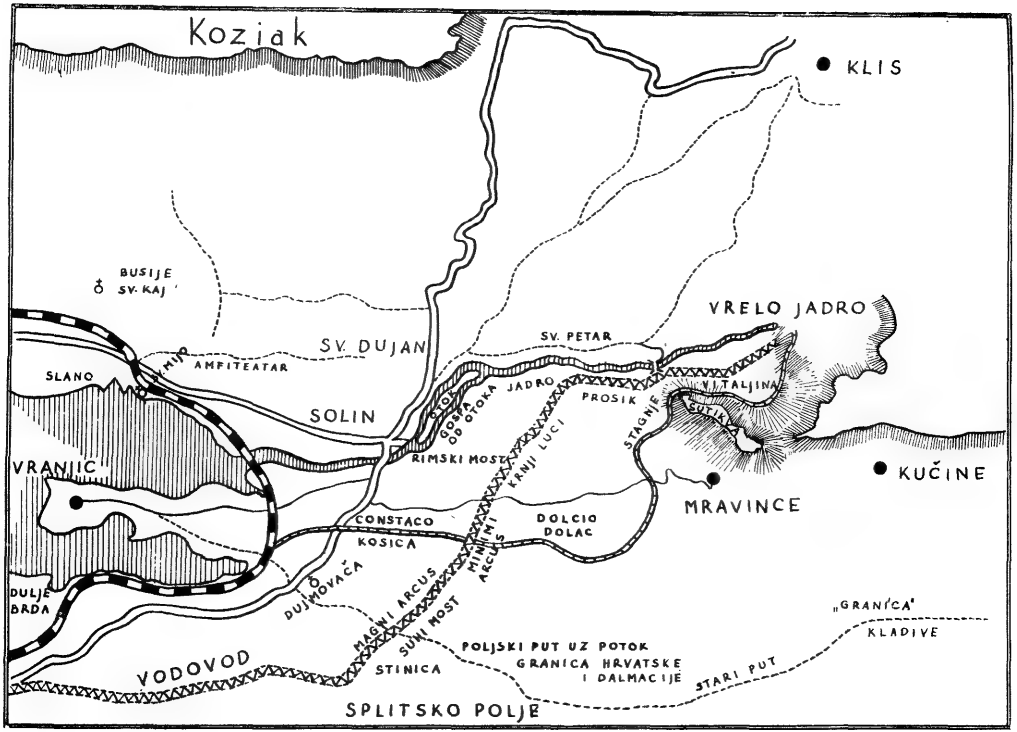
Koziak
KLIS
BUSIJE
SV. KAJ
SV. DUJAN
SV. PETAR
VRELO JADRO
SLANO
AMFITEATAR
SOLIN
OTOK
GOSPA OD OTOKA
JADRO
PROSIK
VITALJINA
STAGNJE
SUTIKLA
RIMSKI MOST
KRNJI LUCI
VRANJIC
KUČINE
MRAVINCE
CONSTACO
KOSICA
DOLCIO
DOLAC
MINIMI ARCUS
DUJMOVAČA
DULJE
BRDA
MAGNI ARCUS
SUNI MOST
„GRANICA"
KLADIVE
POLJSKI PUT UZ POTOK
GRANICA HRVATSKE
I DALMACIJE
STARI PUT
VODOVOD
STINICA
SPLITSKO POLJE

spiritum«.[72] Svi unajmljeni objekti nalaze se u Splitu, i ako je zaista postojao kakav samostan u Solinu u to doba, i to sv. Marije, taj ne bi mogao biti drugi nego Gospe od Otoka, pa je taj imao jednu kuću u Splitu u blizini crkve sv. Duha.

Sve to potvrđuje činjenicu zabilježenu u Reambulaciji 1397. godine, da na Otoku Solinske rijeke postoje crkve Bl. Dj. i sv. Stjepana.[73]

Nipošto nije opravdano mišljenje nekih povjesnika, da su te crkve postradale za Tatara, jer, eto, crkva Gospina toliko se puta spominje poslije provale Tatara.

Kako je naprijed rečeno, oko te crkve držao se sajam, gdje je svijet u starije doba izmjenjivao robu i blago, a kad se razvilo novčano gospodarstvo, onda se trgovalo na tom Otoku, koji je ležeći na granici Hrvatske i Dalmacije, na putu iz Primorja u Zagorje, uz pitku vodu bio vrlo pogodno mjesto za sastanak naroda. I Turci su bez sumnje zadržali solinski sajam, osobito, kad su bili u miru s Mlečanima. Za sajmove na turskom teritoriju znamo da su se obdržavali na pr. u srpnju 1531. i u travnju 1596. godine.[74]

U XV. stoljeću nemamo spomena o crkvama na Otoku, pa tako dalje ni u XVI. stoljeću. Tek u XVII. spominje se opet Gospa od Otoka, ali već nije ona Jelenina, nego mala kapela, koju su podigli novi doseljenici.

Godine 1495. u jednom aktu splitskoga Kaptola bilježe se razne župske crkve. U Solinu je za Prosik zabilježena crkva sv. Jakova, koja se nalazi i na karti iz godine 1571. negdje kod puta, kuda se kreće u Vranjic. Za zapadni dio Solina, Smoljevac, stoji: s..... de Smoljevac.[75] Je li to znak, da je crkva Gospe od Otoka bila već srušena ili kao direktno vlasništvo splitske menze nije bila župska crkva, pa opet kao vlasništvo nadbiskupa nije ni mogla sudjelovati kod troška za parnicu Kaptola protiv nadbiskupa, u koju je svrhu i učinjen popis župa.

Solin je zajedno s Klisom pao u turske ruke 1537. i ostao u njihovoj vlasti do svršetka kandijskoga rata. Turci su zaista izgubili Klis 31. ožujka 1648., ali mir je sklopljen tek 1669., a ugovor o razgraničenju oko Klisa i Solina potpisan je 30. listopada 1671. Četiri godine poslije toga, 1675. zgotovio je Calergi svoju topografsku kartu, na kojoj pod brojem 2075 bilježi u legendi: La Madonna assunta nominata di Ottoch.[76] Ovo je jedini slučaj, da se crkva Gospe od Otoka bilježi kao Velika Gospa. Bez sumnje se Calergi zabunio. Međutim, poslije velike pauze crkva opet nosi ime Gospa od Otoka, a o sv. Stjepanu nema ni spomena, što je novi dokaz, da je na Otoku uvijek bila glavna crkva Gospina, a ne sv. Stjepana. Vrijeme, kad su bile porušene crkve na Otoku, dade se samo približno odrediti. Već 10. svibnja godine 1512. u prvoj sjednici

[72] Idem, o. c. X, str. 433.

[73] Katić, Ubikacija crkava sv. Mojsija i sv. Stjepana u Solinu. Šišićev Zbornik, 1929, str. 75.

[74] Pavić Alfons, Prinosi povijesti Poljica, Sarajevo 1903, str. 45 i 58.

[75] Katić, Popis župa iz XV. stoljeća u okolici Splita. – List biskupije splitsko-makarske g. LXI (1938) br. 3–5, str. 51–52.

[76] Katić, Topografske bilješke Solinskoga polja. Vjesnik za a. i h. d. LII, Split, 1950, str. 94.

Lateranskoga sabora u Rimu splitski nadbiskup Bernardus Zane govoreći o nevoljama koje trpi hrvatski narod od turskog zuluma reče: »Ja to nisam čuo ni čitao, već gledao... Često stojeći pri službi božjoj bio sam prisiljen svući crkvenu odjeću, latiti se oružja i poletjeti na gradska vrata, da ohrabrim ustravljeni svijet i utješim ožalošćene, da se krepko opru krutom krvopiji«. – Petar Kružić mora iznajmljivati godine 1535. kliške mlinove u neposrednoj blizini Gospe od Otoka mletačkim podložnicima, jer mu ih Turci ruše svaki put, kad ih popravi, a Mlečanima ne će to učiniti, jer su u miru s njima.[77] Dakle Turci su pustošili solinsko polje već tamo od početka XVI. stoljeća. Dne 22. siječnja 1521. Turci su iz solinskih mlinica odveli dvadeset i petero čeljadi.[78] Za vrijeme toga pustošenja prenesena je bila Gospina slika iz otvorenog i nezaštićenog Solina u tvrdi Klis, a kad je i taj bio ugrožen, sklonili su je u Split.

Nadbiskup splitski Mark' Antun de Dominis bilježi tu tradiciju u svojoj vizitaciji godine 1614. ovim riječima: »Visitavit capellam conceptionis B. M. Virginis iuxta Macerias, eamque invenit esse sub iurisdictione ecclesie maioris. Altare invenit consecratum et bene conditionatum cum Icone Beate Virginis, que fuit translata ex Salonis.«

Dakle u početku sedamnaestoga stoljeća živjela je u Splitu tradicija, da je oltarna slika Bl. Dj. u Dobriću (to je crkva ad Macerias – kod gomila) donesena iz Solina. Sto godina kasnije već se izmijenila ta tradicija. Godine 1718. nadbiskup Cupilli kod vizitacije solinske crkve bilježi: »Dice si, che l'immagine della B. Vergine posta sull'altar maggiore assai decentemente ornata fosse nella fortezza di Clissa, dove avvicinandosi i Turchi sia stata portata in quella Piazza per sicurezza e di poi che un di casa Barozzi Proveditore di Clissa l'abbia restituita a questa chiesa di Otoch.« Te dvije tradicije ne tiču se istoga prijenosa, već dvaju prijenosa u različito vrijeme, a valjda se ne radi ni o istoj slici.

Po odlasku Turaka iz Solinskoga polja ono je opet naseljeno novim pučanstvom, koje je za osvajanje Klisa došlo amo većinom iz Petrova polja.[79] Novi su doseljenici sagradili crkvu nad ruševinama Jelenine zadužbine. Nazvali su je Gospa od Otoka, i opet znak, koja je crkva na Otoku glavna.

Sv. Stjepanu nisu ni oltara podigli u toj crkvi. Ta je crkva izgorjela 1875., ali se sačuvala njezina slika, akvarel učitelja Zečevića, dobra diletanta. Čuva se u Arheološkom muzeju u Splitu.

Crkva je priprosta seoska građevina na jedan brod i sa zvonikom na preslicu za tri zvona. Građena je svakako prije 1670., jer 1670. stoji zapisano u Maticama krštenih župe Vranjic–Solina pod nadnevkom: 1670. »Šetebra(!) na 8. krsti Mandu ćer Mije Rašića i njegove prave žene Jeline. Bi kum Vrane Graić i žena Vranina. Ja pop Nikola Laličić u Gospe u Solinu.«

[77] Katić, Solinski mlinovi u prošlosti, Starohrvatska prosvjeta, ser. III., sv. II, str. 212–213.

[78] Marino Sanudo, Diario – Arhiv za povjesnicu jugoslavensku, knjiga VIII.

[79] Katić, Naseljenje današnjeg Solina – Izdanje Muzeja grada Splita, sv. 4., str. 81–101.

Solin je bio poslije naseljenja područna kapelanija Vranjica, pa se redovito krstilo u župskoj crkvi u Vranjicu. Samo izuzetno je koje dijete kršteno u Gospe od Otoka, kao što je i u spomenutom slučaju, a i jasno je zašto. Dan 8. septembra je Mala Gospa, dakle svečanost crkve Gospe od Otoka, i župnik je morao misiti u Solinu, pa je tom prigodom i krstio.

Čudnovato je, da ovako recentno sagrađenu crkvu Cupilli godine 1718. pri vizitaciji smatra vrlo starom, dapače i često restauriranom. Spis o vizitaciji nalazi se u arhivu biskupske kurije u Splitu i na strani 68–71 opisuje tu crkvu ovako:

Chiesa della Beata Vergine nell'Isola del Fiume Salona detta Ottoch. Questa, per quanto si ha tradizione è molto antica e fù più volte rifatta o sia restaurata. È figliale della chiesa di S. Martino di Vragnizza avendo il curato di questa la sopraintendenza dell'altra. (Ommissis). Dva su oltara u crkvi, od kojih je jedan prosta škrinja, u kojoj se pohranjuje crkveno ruho. Na njemu je jedna slika »molto gentile«. Pod slikom je natpis, kojim je bila snabdjevena ona slika, koja je bila u Klisu. Oko crkve je zemlja od 12 vretena, što je crkvi dala mletačka vlada. To je današnja »Gospina livada«, najslavnije mjesto hrvatske povijesti, jer je istovetna s Otokom. Obitelj Petković oduzela je crkvi zemlju od 5 vretena u blizini Vranjica, a za to darovala joj jednu kazulu. Ista je obitelj uzurpirala jednu kulu, u kojoj je stanovao čuvar svetišta. Tu su kulu kasnije prodali conte Marchiju, koji je uza nju sagradio mlinove. Ta kula bila još čitava sve do dolaska okupatora i velike je povijesne vrijednosti, jer se dizala na glavi mosta na dnu Otoka, kuda je u rimsko doba i u ranom srednjem vijeku prolazio put za Split, a o kojem je govoreno u početku ove rasprave. Srećom sačuvao sam dobru fotografsku snimku. Kula ima oblik turske građevine.

Cupilli donosi i inventar crkve. Najprije na velikom oltaru jedna je pala sa slikom Bl. Dj. i Djetića, okićena dvjema krunama od pozlaćena srebra i s poprsjem (busto) također od srebra, pokrita kristalnim staklom. Jedna je kruna nad okvirom urešena srebrnim filigranom, pozlaćena. Poviše te pale još su tri krune od srebra. Na jednom okviru pričvršteno je 40 zavjetnih darova. Crkva ima 4 svilene zavjese za pokrivanje slike. U inventaru nalazi se jedan drveni antipendij i tri svilena zastora i jedan od domaćeg platna, zatim jedan srebrni kalež.

Crkva je posjedovala osam kazula, od kojih su neke bile skupocjene na pr. s raznim uvezenim cvjetovima, ktome još jedna oltarska slika s tri krune od srebra.

Uzevši u obzir, da nije prošlo više od pedeset godina, otkada je bila sagrađena crkva, ona je bila dobro snabdjevena svim potrebnim. Manje vrijedne i obične stvari ja sam izostavio u popisu.

Slike na oltarima bile su umjetničke, pa je čudno, što Bulić, koji je imao 29 godina, kad je postradala crkva, nije ostavio potanji njezin opis. Narod pripovijeda, da je slika Gospina bila »Arapkinja«, to znači, da je bila bizantinska.

Gospa od Otoka i u maloj i neuglednoj crkvici brzo je postala zavjetno svetište, jer eto već 1718. godine ima lijep broj zavjetnih darova. Iste godine 1718. Cupilli je pohodio Klis i u spisu o vizitaciji zabilježio, da je kliški arambaša (glavar sela) u svojoj oporuci od 25. kolovoza 1710. ostavio, da mu se za dušu ima izgovoriti deset misa u Gospe od Otoka na njezinu oltaru. Taj arambaša Žamljić imao je i u Klisu crkvu posvećenu Velikoj Gospi, pa kad voli, da mu se u Solinu izgovore mise, znači, da je u očima puka Gospa od Otoka u velikoj cijeni, a to je postigla samo svojom slavnom prošlošću, koju je narod instinktivno osjećao, ma da je već zaboravio i Jelenu i hrvatske kraljeve. Danas je jedina uspomena na tu prošlost veliki i tradicionalni sajam na dan Male Gospe, 8. rujna, jedan od najbogatijih u Dalmaciji i vrlo živopisan, jer tamo na solinske livade dohrli narod od Livna, Kaštela, Trogira, Drniša, Knina, s otoka, Poljica i Omiša. Osobito su interesantni narodni ćilimi iz Vrlike, zatim drveni radovi iz sinjske krajine. Prodaju se volovi, konji, mazge, magarci, svinje, ovce, perad. sve kućne potrepštine, alati, mješine, vjedra, bačve, kace i t. d.

Taj je sajam prava vjerna slika prošlosti, kad nije seljak silazio toliko u grad, da se opskrbi za zimu, već je sve to vršio na sajmovima. Taj je sajam na Solinu opisala Ida Duerringsfeld u svojim uspomenama »Aus Dalmatien« – Prag 1857, zatim je opisan u djelu Austro-Ugarska Monarhija opisana i ilustrovana – Spljet 1892. i napokon u Madirazza: »Storia e costituzione dei comuni dalmati« – Split 1911.

Naš Solinjanin Vjeko Parać, profesor na Umjetničkoj akademiji u Zagrebu, našao je pobude za sliku »Na sajmu 8. IX. u Solinu«, koncentrirajući svoju viziju na kameni most iz XVIII. stoljeća, koji vodi k crkvi Gospe od Otoka. Crkva iz XVI. stoljeća, koja je izgorjela 1875., bila je u očima suvremenika u tolikoj cijeni, da župnik Pavao Diana izvještavajući Biskupski ordinarijat o požaru kaže, da je ova crkva između svih sjajnih spomenika, kojima se dičio stari grad Solin, jedini, koji je izmakao rušenju avarske ruke. Taj hram bio je posvećen Bl. Dj. Mariji od Porođenja, koje slika po staroj tradiciji pripada vremenima prvoga solinskoga biskupa sv. Dujma i koja je, zbog neprestanih čudesa, bila vrlo čašćena ne samo od kršćana već i od muhamedanaca, koji se obraćahu njezinu moćnom zagovoru«. Župnik Diana je svjedok uvjerenja i štovanja ondašnjih Solinjana i drugih posjetilaca na dan 8. rujna. U to su doba, naravno, i zavjetni darovi nestali u ognju, a bilo ih je i umetničke vrijednosti, kako isti Diana svjedoči, a on je bio vrlo kulturan čovjek, kako se može suditi po njegovoj biblioteci, koja se sačuvala u župskom uredu u Vranjicu.

Današnja solinska župska crkva sagrađena je 1878., a lijepi mramorni veliki oltar je djelo Pavla Bilinića, prvog učitelja Ivana Meštrovića. Podignut je 1880. godine.

Jelenine su zadužbine dičan spomenik hrvatske prošlosti i vjesnik velike duše jedne stare hrvatske kraljice. Dužnost je naša, da čuvamo ovaj spomenik i da Gospin Otok bude zakonom zaštićen kao povijesni lokalitet, jer mu prijeti potibelj, da se zaboravi to njegovo značenje.

SADRŽAJ

Mijo Mirković

Magdeburške centurije 5

Oleg Mandić

Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII. stoljeću . . . 75

Mate Suić

Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplu 121

Lovre Katić

Zadužbine hrvatske kraljice Jelene na Otoku u Solinu 187

Tehnička redakcija i grafička oprema
Radoslav N. Horvat
Korekturu izvršio
Dr. V. Lunaček
Štampano u tiskari
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije
Strojni slog B. Strojin
Prijelom M. Glogovšek
Štampali Đ. Galiaci i S. Ribić
Uvezano u knjigovežnici
Izdavačkog zavoda Jugoslavenske akademije